INSTITUTUL DE LINGVISTICĂ DIN BUCUREȘTI

FLORA ȘUTEU

Influența *ortografiei* asupra pronunțării literare românești

EDITURA ACADEMIEI
REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

Scanned with OKEN Scanner

THE INFLUENCE OF SPELLING ON STANDARD PRONUNCIATION IN ROMANIAN

ВЛИЯНИЕ ОРФОГРАФИИ НА РУМЫНСКОЕ ЛИТЕРАТУРНОЕ ПРОИЗНОШЕНИЕ

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
Bucureşti, Calea Victoriei nr. 125

Scanned with OKEN Scanner

INFLUENȚA ORTOGRAFIEI ASUPRA PRONUNȚĂRII LITERARE ROMÂNEȘTI

Scanned with OKEN Scanner

SUMAR

Cuvînt înainte 17

0. Introducere 19

0.1. *Stadiul problemei*: subiect puţin cercetat 19
0.1.1. Cea mai veche lucrare cunoscută 19
0.1.2. Lucrări monografice consacrate limbilor moderne 20
0.1.3. Raportul dintre ortoepie şi ortografie în lingvistica românească 22
0.1.4. Cauzele caracterului limitat al cercetărilor 23
0.1.5. Consecinţele modului limitat de abordare a subiectului 23
0.2. *Doctrina lingvistică*: structuralismul funcţional 24
0.2.1. Obiectul cercetării 24
0.2.2. Descrierea sincronică şi interpretarea diacronică 24
0.3. *Ipoteza de lucru*: înlocuirea fizionomiei sonore cu cea grafică — proces lingvistic obiectiv 24
0.3.1. Autonomia sistemului grafic 25
0.3.2. Dificultatea de a determina structura fonetică a unui text scris 27
0.4. *Modul de lucru* 29
0.4.1. Metoda de descriere 29
0.4.2. Terminologia 30
0.4.3. Extragerea materialului 32
0.4.4. Interpretarea 32
0.4.5. Limitele lucrării 32
0.5. *Planul expunerii şi scopul final al lucrării* 33

1. Bazele teoretice ale constituirii normelor ortografice şi ortoepice ale limbii române literare moderne 35

1.1. *Cadrul general.* Filozofia limbajului în secolul al XVIII-lea şi al XIX-lea 35
1.1.1. Preocupările pentru scriere 39
1.1.2. Originea şi dezvoltarea scrierii 40
1.1.3. Raportul dintre scriere şi limbaj 42
1.1.4. Îmbunătăţirea ortografiei şi crearea de noi alfabete 45
1.2. *Problemele teoretice ale scrierii româneşti în secolul al XIX-lea* . . . 47
1.2.1. Condiţiile social-politice ale adoptării alfabetului latin 47
1.2.2. Preocuparea pentru sistemul de scriere 47

Scanned with OKEN Scanner

1.2.3. Teoria lui Titu Maiorescu 51
1.2.4. Observaţii recapitulative 60

2. Sistemele ortografice cu litere latine aplicate în cele trei provincii româneşti după anul 1860 64

2.0. *Consideraţii preliminare* 64
2.0.1. Scurt istoric al sistemelor ortografice. 64
2.0.2. Principiul director comun al sistemelor ortografice 74
2.0.3. Delimitarea grafemelor şi a alografelor pe baza acestui principiu 75
2.1. *Grafemele marcate şi alografele lor* 82
2.1.1. ≪a+≫ ≪a−≫ 82
2.1.2. ≪e+≫, ≪e−≫ 89
2.1.3. ≪i+≫ ≪i−≫ 94
2.1.4. ≪o−≫ ≪o+≫ 97
2.1.5. ≪u−≫ ≪u+≫ 100
2.1.6. ≪c−≫ ≪c+≫ 104
2.1.7. ≪g−≫ ≪g+≫ 106
2.1.8. ≪h−≫ ≪h+≫ 106
2.1.9. ≪s−≫ ≪s + ≫ 107
2.1.10. ≪t−≫ ≪t+≫ 111
2.1.11. ≪x−≫ ≪x+≫ 112
2.1.12. ≪bi−≫ 113
2.1.13. ≪ch−≫ ≪ch+≫ 113
2.1.14. ≪ci+≫ ≪ci−≫ 114
2.1.15. ≪gi+≫ ≪gi−≫ 115
2.1.16. ≪qu−≫ 115
2.1.17. ≪li−≫ 115
2.1.18. ≪mi−≫ 116
2.1.19. ≪ni−≫ 116
2.1.20. ≪pi−≫ 116
2.1.21. ≪ri−≫ 116
2.1.22. ≪si+≫ 117
2.1.23. ≪ti−≫ ≪ti+≫ 117
2.1.24. ≪vi−≫ 117
2.1.25. ≪chi+≫ 118
2.1.26. ≪che−≫ ≪ghe−≫ 118

2.2. *Omonimii eterografice şi omografii. Echivalenţe şi sincretisme grafice* Tablou rezumativ 119

3. Consecinţele fonetice şi morfologice ale aplicării sistemelor ortografice româno-latine 125

3.0. *Observaţii generale* 125

Scanned with OKEN Scanner

3.0.1. Observaţii ortoepice în jurul anului 1840 128
3.0.2. Pronunţarea vocalelor şi a grupurilor vocalice în lucrări cu caracter normativ 132
3.0.3. Norme de pronunţare a consoanelor 139
3.0.4. Privire sintetică asupra tendinţelor normative 145
3.1. *Oscilaţiile sunetelor-tip* 148
3.1.1. [ə] ~ [i̯] 148
3.1.2. [a] ~ [ə] 156
3.1.3. [e] ~ [ə] 161
3.1.4. [i] ~ [i̯] 167
3.1.5. [o] ~ [ə] [u] ~ [i̯] [e] ~ [i] [o] ~ [u] 170
3.1.6. [i̯e] ~ [e] [i̯e] ~ [(i̯)ə] [e̯a] ~ [a] [ɛ] ~ [e̯a] [e̯a] ~ [i̯a] 174
3.1.7. [o] ~ [o̯a] 196
3.1.8. [i̯u] ~ [θ] [iŭ] ~ [i̯u] 197
3.1.9. Hiat şi diftong 202
3.1.10. [č] ~ [ts] 204
3.1.11. [s] ~ [ʃ] 207
3.1.12. [s] ~ [z] 209
3.1.13. [s] ~ [ks] 211
3.1.14. [h] ~ [θ] [h] ~ [k'] 212

4. **Concluzii** 216
4.1. *Fenomene de literarizare legate de grafie* 216
4.2. *Principalele efecte ale ortografiei asupra normei ortoepice româneşti* 219
4.3. *Probleme teoretice şi practice esenţiale pentru istoria limbii române literare* 221
4.4. *Observaţii sociolingvistice izvorîte din anumite paralelisme româno-franceze* 223
4.5. *Modelul eufonic latino-romanic* 225

Anexa I. *Transcrierea fonetică şi alte semne convenţionale* 227
Anexa II. *Bibliografie* 230

Scanned with OKEN Scanner

THE INFLUENCE OF SPELLING ON STANDARD PRONUNCIATION IN ROMANIAN

CONTENTS

Foreword 17

0. Introduction 19

0.1. *Stage of the Problem* : a subject little investigated as yet 19
0.1.1. The oldest known writing 19
0.1.2. Monographs devoted to modern languages 20
0.1.3. The relation between orthoepy and spelling in Romanian linguistics. . . . 22
0.1.4. Causes of some limitations of research-work 23
0.1.5. Consequences of limitations in approaching the subject 23
0.2. *The Criterion of Relevance* : functional structuralism. 24
0.2.1. Investigation object 24
0.2.2. Synchronic description and diachronic interpretation. 24
0.3. *Schedule of Procedure* : substituting the graphic for the sound aspect — an objective linguistic process 24
0.3.1. The autonomy of the graphic system 25
0.3.2. The difficulty of establishing the phonetic structure of a written text . . . 27
0.4. *Procedure* 29
0.4.1. Method of description 29
0.4.2. Terminology 30
0.4.3. The corpus of material 32
0.4.4. Interpretation 32
0.4.5. Limitations of the work 32
0.5. *Plan and Purpose of the Work* 33

1. Theoretical bases for establishing the spelling and literary standard in modern Romanian 35

1.1. *General background.* The philosophy of speech in the 18th and the 19th c. 35
1.1.1. Concern for writing 39
1.1.2. The origin and development of writing 40

Scanned with OKEN Scanner

1.1.3. Relation between written and spoken language 42
1.1.4. The improvement of spelling and the creation of new alphabets 45
1.2. *Theoretical problems of the Romanian writing in the 19th century* 47
1.2.1. The socio-political conditions of adopting the Latin alphabet 47
1.2.2. Concern for the writing system 47
1.2.3. Titu Maiorescu's theory 51
1.2.4. Concluding remarks 60

2. The spelling systems with Latin letters applied in the three Romanian Countries after 1860 64

2.0. *Introductory remarks* 64
2.0.1. A short history of the spelling systems 64
2.0.2. The common leading principle of the spelling systems 74
2.0.3. Delimitation of graphs and allographs on the basis of the principle . . . 75
2.1. *Marked graphs and their allographs* 82
2.1.1. ⟪a+⟫ ⟪a−⟫ 82
2.1.2. ⟪e+⟫ ⟪e−⟫ 89
2.1.3. ⟪i+⟫ ⟪i−⟫ 94
2.1.4. ⟪o−⟫ ⟪o+⟫ 97
2.1.5. ⟪u−⟫ ⟪u+⟫ 100
2.1.6. ⟪c−⟫ ⟪c+⟫ 104
2.1.7. ⟪g−⟫ ⟪g+⟫ 106
2.1.8. ⟪h−⟫ ⟪h+⟫ 106
2.1.9. ⟪s−⟫ ⟪s+⟫ 107
2.1.10. ⟪t−⟫ ⟪t+⟫ 111
2.1.11. ⟪x−⟫ ⟪x+⟫ 112
2.1.12. ⟪bi−⟫ 113
2.1.13. ⟪ch−⟫ ⟪ch+⟫ 113
2.1.14. ⟪ci+⟫ ⟪ci−⟫ 114
2.1.15. ⟪gi+⟫ ⟪gi−⟫ 115
2.1.16. ⟪qu−⟫ 115
2.1.17. ⟪li−⟫ 115
2.1.18. ⟪mi−⟫ 116
2.1.19. ⟪ni−⟫ 116
2.1.20. ⟪pi−⟫ 116
2.1.21. ⟪ri−⟫ 116
2.1.22. ⟪si+⟫ 117
2.1.23. ⟪ti−⟫ ⟪ti+⟫ 117
2.1.24. ⟪vi−⟫ 117
2.1.25. ⟪chi+⟫ 118
2.1.26. ⟪che−⟫ ⟪ghe−⟫ 118
2.2. *Heterographic homonymies and syncretisms.* Summary 119

Scanned with OKEN Scanner

3. **Phonetic and morphologic consequences of applying the Romanian-Latin spelling systems** 125

3.0. *General remarks* 125
3.0.1. Orthoepic remarks on about the year 1840 128
3.0.2. The pronunciation of vowels and vowel-clusters in normative works . . 132
3.0.3. Pronunciation norms for consonants 139
3.0.4. Survey of the normative tendencies 145
3.1. *Oscillations of the standard sounds* 148
3.1.1. [ə] ~ [i̯] 148
3.1.2. [a] ~ [ə] 156
3.1.3. [e] ~ [ə] 161
3.1.4. [i] ~ [i̯] 167
3.1.5. [o] ~ [ə] [u] ~ [i̯] [e] ~ [i] [o] ~ [u] 170
3.1.6. [i̯e] ~ [e] [i̯e] ~ [(i)ə] [e̯a] ~ [a] [ɛ] ~ [e̯a] [e̯a] ~ [i̯a] 174
3.1.7. [o] ~ [o̯a] 196
3.1.8. [i̯u] ~ [ø][iŭ] ~ [i̯u] 197
3.1.9. Hiatus and diphtong 202
3.1.10. [č] ~ [ts] 204
3.1.11. [s] ~ [ʃ] 207
3.1.12. [s] ~ [z] 209
3.1.13. [s] ~ [ks] 211
3.1.14. [h] ~ [ø] [h] ~ [k'] 212

4. **Conclusions** 216

4.1. *Literarization phenomena related to writing* 216
4.2. *Main effects of spelling on Romanian standard orthoepy* 219
4.3. *Essential theoretical and practical problems for the history of literary Romanian* 221
4.4. *Sociolinguistic remarks related to certain Romanian-French parallelisms* 223
4.5. *The Latin-Romance euphonic model* 225

Appendix I. *Phonetic transcription and some other conventional symbols.* 227
Appendix II. *Bibliography* 230

Scanned with OKEN Scanner

СОДЕРЖАНИЕ

Предисловие 17

0. Введение 19

0.1. *Стадия вопроса*: вопрос малоизученный 19
0.1.1. Наиболее давняя известная работа 19
0.1.2. Монографические труды, посвященные зарубежным языкам . 20
0.1.3. Отношение между орфоэпией и орфографией в румынском языкознании 22 23
0.1.4. Причины ограниченного характера исследований 23
0.1.5. Следствия ограниченного подхода к субъекту 23
0.2. *Лингвистическая доктрина:* функциональный структурализм . . . 24
0.2.1. Исследуемый предмет 24
0.2.2. Синхроническое описание и диахроническая интерпретация . . . 24
0.3. *Рабочее предположение:* замена звуковой физиономии графической — объективный лингвистический процесс 24
0.3.1. Автономия графической системы 25
0.3.2. Трудность определения фонологической структуры письменного текста 27
0.4. *Рабочий метод* 29
0.4.1. Описательный метод 29
0.4.2. Терминология 30
0.4.3. Выписка материала 32
0.4.4. Интерпретация 32
0.4.5. Пределы работы 32
0.5. *План изложения и конечная цель работы* 33

1. Теоретические основы составления орфографической и орфоэпической нормы современного румынского литературного языка . . 35

1.1. *Общее положение.* Философия речи в XVIII и XIX веках 35
1.1.1. Проявленный интерес к области письменности 39
1.1.2. Происхождение и развитие письменности 40
1.1.3. Отношение между письменностью и речью 42
1.1.4. Улучшение орфографии и создание новых алфавитов 45

1.2. *Теоретические вопросы румынского письма в XIX-ом веке* . . . 47
1.2.1. Социально-политические условия применения латинского алфавита 47
1.2.2. Проявленный интерес к письменной системе 47
1.2.3. Теория Титу Майореску 51
1.2.4. Обозрительные замечания 60

2. Орфографические системы с латинским шрифтом, применяемые во всех трех румынских княжествах после 1860-го года 64

2.0. *Предварительные соображения* 64
2.0.1. Краткий исторический обзор орфографических систем 64
2.0.2. Общий ведущий принцип орфографических систем 74
2.0.3. Определение графем и орфографем на основе этого принципа . . . 75
2.1. *Маркированные графемы и их алографы* 82
2.1.1. ≪a+≫ ≪a−≫ 82
2.1.2. ≪e+≫ ≪e−≫ 89
2.1.3. ≪i+≫ ≪i−≫ 94
2.1.4. ≪o−≫ ≪o+≫ 97
2.1.5. ≪u−≫ ≪u+≫ 100
2.1.6. ≪c−≫ ≪c+≫ 104
2.1.7. ≪g−≫ ≪g+≫ 106
2.1.8. ≪h−≫ ≪h+≫ 106
2.1.9. ≪s−≫ ≪s+≫ 107
2.1.10. ≪t−≫ ≪t+≫ 111
2.1.11. ≪x−≫ ≪x+≫ 112
2.1.12. ≪bi−≫ 113
2.1.13. ≪ch−≫ ≪ch+≫ 113
2.1.14. ≪ci+≫ ≪ci−≫ 114
2.1.15. ≪gi+≫ ≪gi−≫ 115
2.1.16. ≪qu−≫ 115
2.1.17. ≪li−≫ 115
2.1.18. ≪mi−≫ 116
2.1.19. ≪ni−≫ 116
2.1.20. ≪pi−≫ 116
2.1.21. ≪ri−≫ 116
2.1.22. ≪si+≫ 117
2.1.23. ≪ti−≫ ≪ti+≫ 117
2.1.24. ≪vi−≫ 117
2.1.25. ≪chi+≫ 118
2.1.26. ≪che−≫ ≪ghe−≫ 118
2.2. *Этерографические ононимии и омографии. Графические эквивалентности и синкретизмы. Краткий перечень* 119

Scanned with OKEN Scanner

3. **Фонетические и морфологические следствия применения орфографических румыноко-латинских систем** 125

3.0. *Общие соображения* 125
3.0.1. Орфоэпические соображения накануне 1840-го года 128
3.0.2. Произношение гласных и сочетаний гласных в работах нормативного характера 132
3.0.3. Нормы произношения согласных 139
3.0.4. Синтетический обзор нормативных тенденций 145
3.1. *Колебания типовых звуков* 148
3.1.1. [ə] ~ [i̯] 148
3.1.2. [a] ~ [ə] 156
3.1.3. [e] ~ [ə] 161
3.1.4. [i] ~ [i̯] 167
3.1.5. [o] ~ [ə] [u] ~ [t́] [e] ~ [i] [o] ~ [u] 170
3.1.6. [i̯e] ~ [e] [i̯e] ~ [(i)ə] [e̯a] ~ [a] [ɛ] ~ [e̯a] [e̯a] ~ [i̯a] 174
3.1.7. [o] ~ [o̯a] 196
3.1.8. [i̯u] ~ [ø] [i̯ŭ] ~ [i̯u] 197
3.1.9. Хиатус и дифтонг 202
3.1.10. [c̀] ~ [ts] 204
3.1.11. [s] ~ [ʃ] 207
3.1.12. [s] ~ [z] 209
3.1.13. [s] ~ [ks] 211
3.1.14. [h] ~ [ø] [h] ~ [k′] 212

4. **Выводы** 216

4.1. *Явления литерализации, связанные с графическим изображением* 216
4.2. *Основные воздействия орфографии на нормы румынской орфоэпики* 219
4.3. *Теоретические и практические вопросы, существенные для истории румынского литературного языка* 221
4.4. *Наблюдения социолингвистического характера, вытекающие из определенных румыно-французских параллелизмов* 223
4.5. *Латино-романская евфоническая модель* 225
Приложение I. *Фонетическая транскрипция и другие условные обозначения* 227
Приложение II. *Библиография* 230

Scanned with OKEN Scanner

CUVÎNT ÎNAINTE

Elaborată într-o primă formă acum mai bine de cinci ani, ca teză de doctorat, lucrarea de faţă îşi justifică, cred, tipărirea prin caracterul singular al perspectivei din care este examinată evoluţia limbii române literare moderne: relaţia dintre norma ortografică şi cea ortoepică, demonstrată printr-o analiză grafonomică. Prin aceasta ea completează seria studiilor asupra românei literare apărute în ultimul deceniu, pledînd pentru ideea elaborării unei istorii a variantei cultivate a limbii noastre naţionale pe baza cercetării aprofundate şi cît mai complete cu putinţă a scrierii normate româneşti şi a lucrărilor normative consacrate ei. În cadrul pe care şi l-a impus, lucrarea oferă o mai nuanţată înţelegere a dinamicii normei ortoepice româneşti actuale, răspunzînd prin aceasta preocupărilor contemporane pentru dezvoltarea şi perfecţionarea exprimării literare româneşti.

Cercetarea cuprinsă în cartea de faţă a fost efectuată în cadrul sectorului de limbă literară şi filologie a Institutului de lingvistică din Bucureşti, redactarea ei beneficiind de preţioase observaţii din partea acad. Al. Graur, acad. Ion Coteanu, Vladimir Drimba, Iancu Fischer, Ion Gheţie, Lidia Sfîrlea şi N. A. Ursu, cărora ţin să le aduc pe această cale sincerele mele mulţumiri.

Partea de teorie lingvistică şi de istorie a filologiei apusene a fost definitivată, în timpul unei călătorii de studii, în RFG, sub îndrumarea profesorului Eugenio Coseriu, cu ajutorul material al Fundaţiei Alexander von Humboldt din Bonn. Pentru ajutorul primit exprim aici întreaga mea recunoştinţă.

În mod deosebit ţin să mulţumesc conducătorului ştiinţific al tezei mele de doctorat, acad. Iorgu Iordan, de a cărui îndrumare s-a bucurat

întreaga mea activitate de cercetare și fără al cărui sprijin lucrarea de față nu ar fi fost niciodată alcătuită. Îl rog să primească cu acest prilej expresia profundei mele gratitudini.

Din anul 1972, cînd am încheiat elaborarea acestei cărți, au apărut relativ numeroase contribuții la studiul istoriei limbii române literare. Întrucît însă nici una dintre acestea nu abordează domeniul după o concepție sau cu o metodă înrudite cu specificul cercetării mele, am crezut că nu greșesc renunțînd la comentariile cu care bibliografia recentă ar fi îmbogățit lucrarea, lăsînd ca, prin investigații ulterioare, să se stabilească corelațiile care se impun.

București, februarie 1976

AUTORUL

Scanned with OKEN Scanner

Es liegt mehr im Interesse der Wissenschaft, über schwierige Punkte zuerst, überhaupt eine, wenn auch kühne Ansicht aufzustellen, als dieselben bloss mit einem kritischen Kreuze zu bezeichnen, da auf jene Weise der Widerspruch, das belebende Element der Forschung, geweckt wird.
Hugo Schuchardt (Vokalismus des Vulgärlateins, I, XI : Schuchardt Brevier, 338).

0. Introducere

0.1. Lucrarea de faţă abordează un subiect pînă acum relativ puţin cercetat. În literatura română de specialitate nu există decît cîteva articole consacrate, fiecare în parte, unui aspect limitat al problemei. În decursul istoriei filologiei nu se cunosc decît cîteva lucrări tratînd un asemenea subiect. Cu toate acestea preocuparea pentru raportul dintre scriere şi limbaj, în general, şi chiar pentru influenţa scrierii asupra limbii este destul de veche.

0.1.1. În ceea ce priveşte ultimul aspect al problemei, cea mai veche lucrare cunoscută aparţine lui A.A.E. Schleiermacher şi se intitulează *De l'influence de l'écriture sur le langage*. Ea a fost publicată în 1835, şapte ani după ce fusese prezentată, ca memoriu, Institutului Regal al Franţei, care îi acordă premiul Volney. În 1827, autorul fusese premiat, de acelaşi institut, pentru memoriul său asupra alfabetului armonic (v. **1.1.3.**). Răspunsul lui Schleiermacher la întrebarea pusă în discuţie este aproape total negativ. Cercetînd toate tipurile de limbi cunoscute şi analizînd diferitele sisteme de scriere aplicate unor limbi aparţinînd acestor tipuri, el ajunge la concluzia că scrierea n-a avut nici o influenţă asupra evoluţiei acestor limbi sau asupra modului lor de organizare. Ca dovadă stau asemănările existente între limbi în ciuda deosebirilor de scriere. Fără a insista, autorul aduce în discuţie şi limba română, care prezintă asemănări interesante

Scanned with OKEN Scanner

cu unele limbi de veche cultură, deşi, timp de aproape zece secole, pierduse deprinderea scrisului „le valaque qui pendant presque dix siècles avait perdu l'usage de l'écriture présenterait également des points de comparaison assez intéressants" (Schleiermacher, 101). Singurul domeniu în care scrierea influenţează — după opinia lui Schleiermacher — limbajul este acela al limbii literare. Această influenţă este însă văzută ca fiind mai mult de natură cantitativă decît calitativă, deoarece filologul german îi atribuie exclusiv posibilităţi de îmbogăţire a vocabularului sau de preluare a unor procedee de expresie artistică. Această interpretare deplasează evident discuţia din domeniul scrisului propriu-zis, ca sistem simbolic, în cel al scrisului literar ca fapt de cultură, ieşind din sfera de interes a lucrării de faţă.

Fără a urmări în mod special rolul pe care l-a avut poziţia lui Schleiermacher în această problemă, se poate totuşi observa că o asemenea opinie a avut întotdeauna mai mulţi adepţi decît opinia contrară. Aşa se explică faptul că studiul propriu-zis al scrierii s-a constituit ca un domeniu de specialitate autonom, dezvoltîndu-se la graniţa dintre lingvistică şi istorie în cadrul sferei largi a ştiinţelor semiologice. Istoria scrisului s-a format ca obiect de studiu paralel cu istoria limbii şi cu istoria culturii. Acest paralelism a făcut ca scrierea să fie luată în consideraţie pentru studiul lingvistic într-un mod unilateral. Raportul dintre scriere şi limbaj a fost văzut aproape exclusiv sub forma pe care o impunea necesitatea descifrării stadiilor vechi de limbă. Numai relativ tîrziu apar lucrări care cuprind observaţii cu privire la influenţa imaginii grafice a cuvîntului asupra pronunţării lui.

0.1.2. Prima dintre *lucrările monografice* consacrate acestei probleme apare la sfîrşitul secolului trecut. Ea are un titlu asemănător cu cel folosit de Schleiermacher, dar o sferă de investigaţie mult mai limitată : franceza modernă. Este vorba de scurta disertaţie *Einfluss der Schrift auf die Aussprache des Neufranzösischen*, publicată la Bonn în 1898 de W. Wolfsdorf (cf. Buben, 18). În ordine cronologică, după Wolfsdorf, urmează studiul consacrat de E. Koeppel influenţei scrierii asupra pronunţării limbii engleze, *Spelling-pronunciations*, publicat la Strasbourg în 1901 (cf. Buben, 17). În anii următori, se cercetează influenţa scrierii asupra pronunţării limbii germane în lucrarea monografică a lui W. Fischer: *Die deutsche Sprache von heute*, Leipzig, 1919. Preocuparea pentru rolul scrierii în modificarea pronunţării limbilor literare este foarte vie printre lingviştii cehi. În afara cîtorva scurte studii consacrate acestui aspect din evoluţia limbii cehe (Buben, 18), şcolii lingvistice

Scanned with OKEN Scanner

cehe îi aparţine singura lucrare monografică de amploare, cu acest subiect, privind limba franceză. În anul 1935, apare la Bratislava, în colecţia de studii a Facultăţii de filozofie a Universităţii Komenskii, lucrarea lui Vladimir Buben, *Influence de l'orthographe sur la prononciation du français moderne.* Autorul face o descriere amănunţită a tuturor cazurilor de pronunţare care sînt explicabile, în franceza modernă, prin influenţa ortografiei. Studiul este organizat pe compartimente consacrate diferitelor elemente sonore ale limbii : vocale orale, nazale, grupuri consonantice, consoane intervocalice şi iniţiale, consoane finale, consoane în ligatură. Concluzia autorului este că pronunţarea francezei moderne, caracterizată printr-o supărătoare instabilitate şi prin mult prea numeroase cazuri de ezitare, îşi datorează aceste trăsături negative modelului ortografic tradiţionalist şi etimologizant. „Le moyen thérapeutique le plus efficace pour remédier à l'instabilité de la prononciation causée par l'influence de l'écriture serait une réforme raisonnable qui enlèverait à l'orthographe française son caractère historique et étymologique, qui en supprimerait les équivoques et la rapprocherait de la pronnonciation réelle" (Buben, 217). Autorul semnalează totodată principalele căi de propagare a influenţei scrierii : şcoala, presa şi literatura în general. Această influenţă apreciată în termeni nefavorabili („on a souvent signalé le fait que les enfants apprennent à mal prononcer en apprenant à épeler et à bien orthographier" (Buben, 15) atinge, după părerea autorului, în primul rînd „cuvintele învechite, rare, tehnice şi savante pentru care nu există tradiţie orală sau ea nu este suficient de puternică pentru a menţine pronunţarea stabilită prin uz" (Buben, 16). Aprecierile negative ale autorului cu privire la rolul formei scrise în modificarea pronunţării francezei moderne avertizează pe cititor asupra caracterului accentuat normativ al cărţii, caracter pe care autorul însuşi îl recunoaşte în următorii termeni „Parmi les faits phonétiques que je cite dans mon travail il y en a aussi quelques-uns qui ne sont pas dus directement et uniquement à l'influence de l'écriture ; pour plusieurs cette influence n'était qu'un facteur secondaire agissant concurremment avec d'autres facteurs plus importants, mais le livre a aussi un but pratique, c'est pourquoi j'y ai réuni le plus grand nombre possible de mots dont la prononciation est hésitante ou soulève des difficultés à cause de l'insuffisance de l'orthographe ; en juxtaposant les opinions des principaux phonéticiens français de l'époque moderne, j'ai voulu mettre le lecteur à même de choisir la meilleurs prononciation et lui montrer en même temps l'impossibilité de s'en rapporter à un seul livre dans cette matière" (Buben, 17).

Scanned with OKEN Scanner

0.1.3. În ceea ce privește lingvistica românească, deși problema raporturilor dintre ortoepie și ortografie a fost adeseori pusă în discuție într-un cadru mai larg sau mai restrîns, totuși influența ortografiei asupra pronunțării limbii române literare n-a fost tratată niciodată într-o lucrare de ansamblu. Este drept că Al. Philippide, ocupîndu-se de factorii modificatori ai limbii, amintește rolul scrierii etimologice sau pseudo-etimologice în modificarea limbii (Philippide Pr., 270—271) și că, pentru scrierea româno-latină*, s-a susținut existența anumitor tendințe de pronunțare literară și chiar a anumitor norme ortoepice create după modelul unor norme ortografice, cel mai cunoscut fiind cazul variantelor morfologice de indicativ prezent ale verbului *a fi*: *sunt*, *suntem*, *sunteți*, *sunt*, care au pătruns în limba română literară, înlocuind variantele cu *-î-*, datorită unei deprinderi grafice bazate pe o etimologie greșită (Byck NO, 31—39; Graur *sînt*). Alături de această observație asupra creării unei forme morfologice pe baza unui model grafic, în aceeași ordine de preocupări, trebuie amintită și constatarea făcută, acum aproape patru decenii, de acad. Al. Graur, cu privire la rolul pe care l-a jucat ortografia în cazurile de pronunțare dificilă și pedantă de tipul *răsbuna glesnă*, *cismă*, deci cu *z* disimilat. În opoziție cu legea minimului efort, această tendință de pronunțare se bazează pe o așa-numită „lege a efortului maxim" (Graur BLI, 111—112). Ideea existenței unor pronunțări pedante create după modelul imaginii grafice răzbate și în unele din recentele propuneri formulate cu privire la transcrierea textelor literare tipărite cu ortografie etimologică. Asemenea pronunțări sînt considerate variantele fonetice de tipul *sin*, *ris*, *reu*, *seu* (Pr.TT XIX, 21). În sfîrșit s-ar mai putea aminti faptul că, analizînd baza dialectală a limbii noastre naționale unice, acad. Emil Petrovici considera că la înlocuirea unor variante de pronunțare muntenească de tipul *dă*, *pă*, prin actualele variante literare *de*, *pe*, a contribuit și scrierea etimologică (Petrovici BD, 61).

În afara acestor discuții de detaliu s-au făcut și unele observații asupra rolului ortografiei în ansamblu, fie subliniindu-se caracterul destructiv al etimologismului, al italienismului și a celorlalte curente bazate în esență pe principii ortografice nefonetice (Rosetti-Cazacu

---

* Într-o lucrare ca cea de față s-a dovedit necesară găsirea unei denumiri concise pen tru „scrierea românească cu alfabet latin". După modelul termenului *româno-chirilică* întîlnit în lucrarea lui Emil Vîrtosu *Paleografia româno-chirilică*, București, 1968, am adoptat denumirea convențională de scriere *româno-latină*, care ca orice denumire convențională are desigur calitățile și defectele ei, dar în lipsa alteia mai bune cred că poate fi acceptată.

Scanned with OKEN Scanner

RL, 20), fie acordîndu-se fără o probă a faptelor, mare credit rolului scrierii româno-latine în unificarea şi modernizarea limbii române literare (Bulgăr Scr., 55).

0.1.4. Este sigur că ceea ce a determinat abordarea atît de limitată a subiectului nostru a fost în primul rînd convingerea că scrierea influenţează numai aspectele neimportante ale limbajului articulat, chiar şi în varianta lui literară. Cu această convingere s-au format şi generaţiile actuale de lingvişti, pentru care cele cîteva cazuri de pronunţări datorate grafiei sînt adevărate monstruozităţi lingvistice, „cazuri teratologice", după exprimarea lui Saussure (p. 54). În condiţiile arătate studiul acestor fenomene aparţine numai lingvisticii normative, ceea ce îndreptăţeşte pe cei care se opun acestui tip de lingvistică, cum este, de exemplu, cazul lui André Martinet, să ceară cercetătorului limbii ignorarea aproape totală a grafiei : „L'étude de l'écriture représente une disciplines distincte de la linguistique, encore que pratiquement une de ses annexes. Le linguiste fait donc par principe abstraction des faits de graphie. Il ne le considère que dans la mesure, *au total restreinte* (subl. ns. *Fl. Ş.*), où les faits de graphie influencent la forme des signes vocaux" (Martinet LG, 11 ; vezi şi Levitt, 2).

0.1.5. În aceste condiţii, preocuparea redusă pentru raportarea pronunţării la sistemul ortografic aplicat are consecinţe vizibile. Multe din aspectele legate de pronunţarea limbii literare în secolul al XIX-lea se află incomplet cercetate. Deşi, după cum se poate vedea din cele spuse mai sus, ideea unei ortoepii create pe baze ortografice nu le este străină lingviştilor români, totuşi, în stadiul actual al cercetărilor nu există nici o încercare de examinare critică şi sistematică a acestui fapt de evoluţie lingvistică.

Pe de altă parte, cu toate că există cîteva expuneri recente asupra sistemelor ortografice româno-chirilice şi româno-latine, descrierea normelor ortografice şi ortoepice formulate şi aplicate în decursul istoriei limbii române literare se prezintă, în stadiul actual, într-o formă lacunară şi prea puţin sistematizată. Chiar dacă unele afirmaţii, privind ansamblul sau detaliile problemei, conţin adevăruri ştiinţifice incontestabile, neînglobarea lor într-o argumentare mai largă, într-un sistem de demonstraţie coerent, le lipseşte de unele atribute indispensabile valorificării lor într-o istorie a limbii române literare. În împrejurările actuale este mult prea anevoioasă, dacă nu imposibilă, reconstituirea unei imagini veridice a procesului de normare a pronunţării literare româneşti.

Scanned with OKEN Scanner

0.2. Constatările de mai sus sugerează, în linii esențiale, obiectivul imediat al lucrării de față: organizarea într-un ansamblu unitar a cîtorva informații importante referitoare la istoria ortografiei româno-latine și a ortoepiei românești din secolul al XIX-lea și pînă astăzi.

În lumina doctrinei lingvistice structurale, acceptată în înțelesul ei cel mai general, sinteza de față vrea să ofere o nouă perspectivă de cercetare în domeniul istoriei limbii române literare moderne. Ea este — în intenții cel puțin — o cercetare bazată pe un principiu structuralist funcțional, în care descrierea sincronică se îmbină cu interpretarea istorică, diacronică.

0.2.1. Principiul structuralist funcțional se reflectă în modul de delimitare, de descriere și de interpretare a obiectului cercetării, reprezentat prin *normele ortografice și ortoepice* ale limbii române în ultimul secol (1860—1970), văzute ca un ansamblu de relații dinamice, deci ca o structură aflată într-un proces evolutiv.

0.2.2. Pentru nevoile descrierii sincronice acest ansamblu de relații dinamice a fost descompus în elementele sale, organizate în două sisteme aflate pe același plan din punctul de vedere al structurii variantei literare a limbii: sistemul ortografic și sistemul ortoepic.

Cele două sisteme fiind reprezentate prin anumite norme cu caracter convențional, delimitarea elementelor lor componente s-a bazat pe principiile interne ale acestei convenții, deci pe concepția caracteristică secolului al XIX-lea în ceea ce privește formarea variantei literare a limbii române. Scopul descrierii fiind o interpretare diacronică cu caracter limitat, am selecționat numai acele elemente componente ale celor două sisteme asupra cărora, din izvoarele cercetate, am ajuns la concluzia că se pot face observații utile, conform cu concepția generală a lucrării.

0.3. Ceea ce a determinat efectuarea cercetării este o mai veche observație a lui Marouzeau care, citînd spusele lui P. Claudel „auzind cuvintele eu mă gîndesc la forma lor", susținea că limba are pentru vorbitori o fizionomie grafică în aceeași măsură în care are una sonoră (Marouzeau SF, 74—77).

Lucrarea se bazează pe ipoteza că înlocuirea fizionomiei sonore cu cea grafică și modificarea celei dintîi, după anumite reguli impuse de cea de a doua, trebuie privite

Scanned with OKEN Scanner

ca procese lingvistice obiective, de care lucrările normative trebuie să țină, în mare măsură, seama. Departe de a adopta o atitudine normativă, condamnînd pronunțările influențate de grafie, lucrarea le privește ca fapte normale de evoluție a limbii literare.

Pornind de la această ipoteză, în ciuda caracterului ei convențional și arbitrar, scrierea trebuie considerată ca unul din compartimentele de studiu ale lingvisticii, nu numai fiindcă prezintă singura modalitate de cunoaștere a stadiilor vechi de limbă, ci și pentru că, pe plan aperceptiv, imaginea grafică este echivalată de vorbitori cu imaginea acustică a propriei lor rostiri. Din această echivalare rezultă ceea ce Noreen numea transformarea unei limbi secundare într-o limbă primară : „Aber es giht auch Sprachen zweiter Hand, d.h. solche, die unmittelbar Zeichen für eine Sprache erster Hand sind, Zeichen für ein Zeichen und somit erst ein mittelbares Zeichen für den Gedanken. Dies gilt Jedoch im grossen und ganzen nur für das Erlernen, denn bei in hohen Masse erworbener Fertigkeit pflegt eine derartige Sprache in eine Sprache erster Hand überzugehen das Zeichen nr. 2. wird unmittelbar zum Zeichen für den Gedanken (Noreen, 28).

Vorbitorii familiarizați cu o anumită imagine grafică și nepreveniți asupra caracteristicilor fonetice sînt incapabili, în proporție de 50%, să definească sunetele în termenii cei mai elementari. Ei nu sînt conștienți de diferențele de această natură, atunci cînd scrierea nu îi avertizează, prin semne distincte, asupra existenței acestor diferențe. Concludente sînt, în acest sens, răspunsurile obținute la o anchetă asupra pronunțării limbii române, efectuată în 1961. În aceste răspunsuri, un număr mare din cei anchetați (66,9%) nu fac nici o deosebire între *i* din *bilă* și *i* din *iapă*, iar peste 40% nu deosebesc nici pe *i* din *plopi* sau *lupi* de *i* din celelalte cuvinte citate (Șuteu, 300).

Pentru studierea istoriei limbii literare această echivalare este deosebit de importantă. Fenomenul are, cu toate implicațiile lui socio- și psiholingvistice, valoarea unui factor obiectiv, astfel încît studiul pronunțării alfabetice iese din domeniul teratologiei, unde îl plasează mulți lingviști, începînd cu Saussure, cîștigîndu-și locul firesc în sfera disciplinei lingvistice.

0.3.1. Pentru a putea urmări și înțelege bine mecanismul acestei confuzii de imagini — rezultat al unei echivalări mecanice absolut firești — confuzie care în condiții determinate și în anumite limite poate da naștere la înlocuiri sau la modificări în substanța sonoră a limbii, pentru varianta literară a românei moderne, sistemul grafic trebuie privit mai întîi ca un sistem

Scanned with OKEN Scanner

autonom. Prin aceasta nu este negat caracterul subordonat al scrierii în raport cu vorbirea. El este văzut însă în limitele sale ontologice reale, subliniindu-se valoarea euristică a acestui punct de vedere.

Pînă acum s-a adus ca dovadă a unei independenţe parţiale a sistemului de semne grafice, în raport cu sistemul sonor, opoziţia dintre litera majusculă şi cea obişnuită. S-a afirmat că aceasta este o opoziţie „dotată cu sens". Totodată, s-a precizat că semnele grafice prezintă un grad inferior de sistematizare faţă de foneme, fiecare semn grafic avînd ca trăsătură esenţială faptul de a se deosebi de toate celelalte semne ale sistemului (Avram Graf., 16). În lucrarea de faţă, se demonstrează o altă opoziţie dotată cu sens şi anume opoziţia dintre semnul grafic marcat şi cel nemarcat. Prin aceasta este exemplificată o formă superioară de sistematizare în cadrul unui inventar de semne grafice dat. În ortografia etimologică semnele grafice sînt dotate cu trăsături distinctive care permit organizarea lor în serii corelative, cum sînt seriile de semne marcate negativ în opoziţie cu cele marcate pozitiv.

În acest mod este realizată descrierea structurală a sistemului de semne în scrierea româno-latină. Interpretarea acestui sistem dintr-o perspectivă diacronică se realizează prin raportarea semnelor astfel descrise la valorile impuse prin norma ortografică şi la cele dobîndite prin uz şi prin tradiţie. Am urmărit, astfel, ceea ce Hammarström consideră esenţial pentru studiul filologic corect : *evitarea unui mod simplist de a vedea relaţia dintre sunet şi literă*, caracteristic pentru anumiţi filologi : „Ils mettent des différences de sons en relation avec des lettres, mais c'est là une manière d'agir trop simpliste. Il y aurait à distinguer le domaine des graphèmes, celui des sons et celui des phonèmes" (Hammarström GSPh., 6—8). În ciuda criticilor formulate cu privire la părerile emise de Hammarström (Witting, 324) am acceptat punctul său de vedere, întrucît prezintă mari avantaje de metodă pentru o lucrare ca cea de faţă.

De altfel, o poziţie asemănătoare a fost adoptată în ultimele două decenii de un număr din ce în ce mai mare de cercetători. Unii subliniază numai necesitatea studierii obiective a relaţiei dintre scriere şi pronunţare, considerînd că pronunţările influenţate de grafie, nu numai că nu trebuie privite ca greşeli, dar ele trebuie examinate ca „mijloace terapeutice", ca remedii împotriva unor deficienţe ale expresiei lingvistice (Levitt, 27—28). Alţii însă pornesc de la un principiu mai general : recunoaşterea *scrierii* ca *obiect de studiu specific al lingvisticii*, deci recunoaşterea dreptului scrierii de a fi studiată pentru ea însăşi, cu mijloace obiective adecvate : „A written language is, of course, a valid and important object of linguistic investigation.

Scanned with OKEN Scanner

A written language is typically a reflection, independent in only limited ways of spoken language" (Gleason, 10; vezi şi Hořejší OStr.; Allén Graf.; Avram Graf.; Christensen Graph.; Hammarström Allén).

Această concepţie poate fi apreciată numai în măsura în care se acordă importanţă studiului variantei literare a unei limbi şi analizei diacronice a formării acestei variante, deoarece aşa-numita „limbă literară" nu poate fi descrisă în evoluţia ei fără studiul grafiei şi al normelor transmise pe această cale. Este drept că unii cercetători privesc cu rezervă legătura dintre scriere şi formarea variantei literare a limbii, admiţînd existenţa unei limbi literare care nu „ajunge" să fie scrisă (Coteanu RL, 17)*. În ce măsură lucrurile se prezintă aşa nu interesează subiectul de faţă. Ceea ce se impune să fie precizat aici este doar faptul că *în limbile care se servesc de scris* se creează o variantă de exprimare, pe care cunoscătorii sistemului de scriere o consideră mai solemnă şi mai corectă. În mintea vorbitorilor acestei limbi — cunoscători ai scrierii — fizionomia grafică a acestei variante se întrepătrunde cu cea acustică, şi, în anumite condiţii, poate să-i ia locul. Faptul trebuie să fie valabil şi pentru istoria limbii române literare, în care principiile de normare lingvistică s-au bazat, timp de un secol (1780—1880), în primul rînd, pe propagarea unui nou sistem grafic.

Aceasta este premisa logică, teoretică, de la care porneşte lucrarea de faţă.

0.3.2. Există o dificultate, la prima vedere, greu de învins, în abordarea unei teme de felul celei prezente. Ocupîndu-se de interpretarea fonologică a grafiei chirilice româneşti, Andrei Avram făcea observaţia că examinarea grafiei unui text *nu permite* cercetătorului să facă precizări cu privire la structura fonetică a textului respectiv (Avram I Graf., 4). În aceste condiţii, ar părea imposibil să se delimiteze faptele de pronunţare pe care le oferă textele scrise ale epocilor trecute şi, în consecinţă, ar fi hazardată orice încercare de delimitare a influenţei pe care a avut-o grafia asupra acestei pronunţări.

Întrucît în lucrarea de faţă nu ne interesează pronunţarea literară ca fapt de vorbire, deci ca fenomen lingvistic individual concret,

---

* Înaintea lui Saussure, care este citat în lingvistica românească (Rossetti-Cazacu LR, 15), pentru o observaţie asemănătoare făcută pe marginea poemelor homerice, poate fi amintit Schleiermacher, probabil primul în istoria filologiei, care subliniază influenţa lingvistică normativă exercitată de producţii literare orale, înaintea şi în afara utilizării scrierii (Schleiermacher, 104).

Scanned with OKEN Scanner

ci norma ortoepică a românei literare, deci fenomenul lingvistic aparţinînd convenţiei sociale, problema determinării exacte a structurii fonetice a fiecărui text nu este absolut necesară.

În descriere am operat, din punctul de vedere al sistemului fonetic, cu elementele sonore *aşa cum sînt puse în discuţie în lucrările normative*, în care distincţia fonologică nu este, pînă astăzi, niciodată conştient observată. Aceste elemente formează însă treapta intermediară între *sunete* ca realizări concrete ale vorbirii şi *foneme* ca unităţi funcţionale ale unui sistem lingvistic dat. Ele se înscriu în seria unităţilor lingvistice care funcţionează ca elemente distinctive ale variantei literare a limbii şi nu ne interesează în lucrarea de faţă decît în această calitate a lor, de sunete-tip şi nu de foneme sau de variante de pronunţare standard. *Sunetele-tip le considerăm variante de pronunţare literară, unităţi ale sistemului ortoepic.* Termenul de sunet-tip pus în relaţie cu semnul alfabetic şi diferenţiat de foneme apare în unele cercetări recente în care este considerat ca aparţinînd sferei generale a *sunetului abstract* sau a *fonemului concret*, în opoziţie cu *sunetul concret* şi cu *fonemul abstract* (Rosetti St., 58—59).

Prin această limitare a cercetării la domeniul sunetelor-tip se propune spre examinare o nouă perspectivă de cercetare a istoriei limbii literare. Între istoria limbii literare, privită ca sistem unitar, variantă de realizare a diasistemului limbii comune, şi istoria limbii consider că există, din acest punct de vedere o diferenţă, pînă acum total ignorată ca principiu de investigaţie.

Istoria limbii descrie sistemele fonologice şi, pe cît posibil, realizările concrete ale unităţilor cuprinse în inventarul acestor sisteme. Istoria limbii literare se ocupă de aspecte fonetice de tip special şi anume de sisteme fonetice normate, adică de sisteme ortoepice. Unităţile cu care operează un istoric al limbii literare trebuie să fie, în aceste condiţii, aşa-numitele sunete-tip, adică modelele de pronunţare constituite prin sistemul normativ. Conceptul de sunet-tip poate fi pus în legătură cu conceptul de *cuvînt-tip* care apare în lingvistica românească la Al. Philippide, reprezentînd formele lexicale ale limbii comune, termenii de referinţă care asigură unitatea — sub raport fonetic — într-o limbă naţională, diversificată regional: „Scrierea corespunde cuvintelor tip, astfel încît deosebirea între cuvîntul vorbit şi cel scris este aceeaşi ca între cuvîntul ocazional şi uz" (Philippide Pr., 270). Sursa denumirii se găseşte în filologia germană, unde apare, în monografii dialectale, conceptul de *Lauttypen*, în opoziţie cu *Lautvarianten* (v. **1.2.3.**). Este vorba, în esenţă, de acea concepţie asupra substanţei fonice a limbii care prefigurează, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, teoria funcţională proprie

Scanned with OKEN Scanner

fonologiei structurale, impusă de Cercul lingvistic de la Praga, în cel de-al treilea deceniu al secolului al XX-lea. (Asupra rolului pe care această concepţie l-a avut în istoria ortografiei româneşti lucrarea se opreşte mai pe larg în prima ei parte.)

0.4. Atît din punctul de vedere al concepţiei generale a lucrării, cît şi în ceea ce priveşte modul în care s-a făcut cercetarea, lucrarea de faţă prezintă înrudiri cu lucrări recente de lingvistică descriptivă (H. A. Gleason Jr., Charles F. Hockett) sau cu studii consacrate analizei structurale a scrierii (A. Avram, H. Hoenigswald, Vl. Hořejší, Sture Allén, Göran Hammarström). Ea nu urmează însă, în mod fidel, nici un model precedent. Am adoptat soluţii de descriere care se arătau convenabile pentru scopul propus. În aceste condiţii este de la sine înţeles că nu am urmărit crearea unui procedeu de analiză aplicabil, în orice condiţii, pentru orice tip de scriere. Procedeul folosit a avut în vedere scopul final al lucrării şi anume stabilirea influenţei pe care sistemul ortografic a avut-o asupra sistemului ortoepic. Aceasta a determinat limitarea expunerii la faptele considerate caracteristice. Cu toate acestea, el este apt de a fi adoptat — în liniile sale esenţiale — pentru o descriere structurală a evoluţiei sistemului ortografic româno-latin în ansamblu.

0.4.1. În alegerea metodei care stă la baza lucrării am pornit de la faptul că obiectul descrierii îl formează două sisteme normative care în evoluţia lor se interferează : sistemul ortografic şi cel ortoepic. Pentru a observa dinamica interferenţei dintre cele două sisteme, am urmărit mai întîi evoluţia sistemelor ortografice în relaţiile lor structurale interne. În acest scop, am stabilit inventarul de invariante şi variante grafice puse în circulaţie de principalele sisteme ortografice româno-latine, începînd cu sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi pînă astăzi. Privit în ansamblu, acest inventar a dat posibilitatea delimitării unor fenomene specifice de sincretism grafic şi de omonimii eterografice (ca exemplu tipic de sincretism, în ortografia românească actuală, poate fi amintit ≪i≫ cu valorile [i̯], [i], [i̯], iar ca exemplu de omonimie, ≪i≫ şi ≪e≫ cu aceeaşi valoare [i̯] în cuvintele *ìa* şi *ea*, dacă ţinem seama de uzul lingvistic şi de norma academică pînă în anul 1960, cînd, pentru prima dată, la precizarea „se scriu cu *ea* pronumele personal *ea* şi pronumele posesiv *mea*" (ÎO 1954, 9), se adaugă „şi se pronunţă" (ÎO 1960, 12), adaos care a rămas pînă astăzi în toate ediţiile *Îndreptarului ortografic, ortoepic şi de punctuaţie*, pus în circulaţie de forurile academice. Prin acest adaos, care s-a introdus

Scanned with OKEN Scanner

mecanic, începînd cu ediţia a II-a a îndreptarului, la toate paragrafele cu reguli de scriere, inventarul sunetelor-tip s-a modificat simţitor faţă de cel pe care-l lăsa să se întrevadă *Dicţionarul ortoepic* în 1956, creîndu-se — în mod convenţional, evident — un paralelism perfect între scriere şi pronunţare (s-a creat de exemplu un sunet-tip [ę] în poziţie iniţială, sunet-tip care aparţine unei pronunţări „ideale" academice, pedante, pretenţioase, care contravine uzului lingvistic curent). Această ultimă fază a normelor ortoepice ale românei literare este amintită în lucrare numai în măsura în care serveşte la demonstrarea influenţei scrierii asupra pronunţării. Ieşind din sfera de preocupări a cercetării de faţă, ea nu a fost supusă unui examen sistematic, detaliat şi critic, dar o consemnăm aici, ca şi în alte locuri, întrucît poate servi, în principiu, ca exemplu concludent asupra modelului în care imaginea grafică a cuvintelor, determinată de tradiţia grafică şi de principii gramaticale (morfologice) de scriere, poate interveni în formularea unor norme ortoepice, chiar în cadrul unui for academic, ştiinţific.

În descrierea evoluţiei normelor ortoepice am ales cazurile cele mai caracteristice de oscilaţie în pronunţare, înregistrate în lucrări normative sau descriptive. Urmărind fenomenele grafice de sincretism şi de omonimie paralel cu oscilaţiile în pronunţare, am stabilit limitele şi natura raportului de determinare existent între cele două sisteme normative interferente.

0.4.2. Din terminologia bogată şi variată — mai bine-zis oscilantă — proprie cercetărilor care încearcă să se constituie astăzi într-o disciplină numită uneori grafonomie *, am selectat acele denumiri pe care le-am considerat mai uşor de adaptat necesităţilor demonstraţiei, cărora le-am adăugat unele „creaţii" terminologice personale, izvorîte din aceleaşi necesităţi.

Cea mai general acceptată distincţie în lucrările de grafonomie este aceea dintre grafem şi alograf (vezi de exemplu, Gleason, 302—303). Deşi nu este aplicată întotdeauna prin raportarea semnelor grafice la valorile lor fonetice, distincţia se bazează, în ultimă instanţă, măcar ca model lexical, pe perechea de termeni fonem şi alofon.

Întrucît, după cum am spus, în lucrare, descrierea sistemului grafic se face fără raportare la sistemul fonologic al limbii române, termenii de *grafem* şi *alograf* sînt folosiţi numai în accepţia generală

* Pentru folosirea altor doi termeni — grafematică şi grafologie — vezi Avram Graf., 10; de acord cu Avram am preferat termenul de mai sus pentru denumirea domeniului consacrat „studiului sistematic al scrierii", termen utilizat, de altfel şi de Hockett.

Scanned with OKEN Scanner

a modelului luat din fonologie : g r a f e m u l este invarianta, iar a l o g r a f u l varianta. Pentru determinarea caracterului invariant al unui semn grafic am adoptat, drept criteriu de delimitare, principiul de bază al scrierii române-latine : echivalenţa cu sistemul alfabetic latin. Acest principiu, izvorît dintr-o concepţie etimologică, a rămas neschimbat pînă astăzi, chiar dacă dintr-un comandament politic şi naţional, cum a fost iniţial, a devenit o formă a tradiţiei culturale.

Echivalenţa dintre cele două sisteme alfabetice, utilizată ca criteriu de delimitare a g r a f e m e l o r, ne obligă să ne raportăm exclusiv la *forma literei*, la ceea ce anticii numeau *figura*, în opoziţie cu *nomen* şi *potestas* (cele trei componente ale literei, cf. Abercrombie L, 58—59). Am ignorat astfel valoarea literei, *potestas*, prin care anticii înţelegeau, uneori, ceva foarte apropiat de ceea ce astăzi numim fonem (Abercrombie L, 62 ; vezi şi Pagliaro Aristot, 143—145).

G r a f e m e l e sînt unităţile d i s c r e t e, d i s c o n t i n u e, care reprezintă ceea ce cu un termen generic apare în îndreptarele ortografice sub denumirea de alfabet. Realizarea lor concretă se produce în acel continuum pe care îl cunoaştem sub forma textului scris (cf. Coseriu, ap. Christensen Graph., 219), în care se aplică regulile sistemului ortografic. Datorită aplicării acestor reguli, fiecărui grafem îi corespunde cel puţin un alograf. În sistemele de transcriere fonetică grafemele şi alografele se suprapun. În aceste condiţii, toate grafemele pot fi considerate nemarcate, fiecare, în parte, opunîndu-se tuturor celorlalte prin trăsăturile lui formale.

Într-un sistem de scriere bazat pe principiul etimologic, cum este scrierea româno-latină, grafemele se împart în două serii : g r a f e m e s i m p l e şi g r a f e m e c o m p u s e, care, la rîndul lor, pot fi n e m a r c a t e, realizate prin regula ortografică cu un singur alograf, şi m a r c a t e, care apar în scriere sub forma a cel puţin două alografe, dintre care unul poate fi marcat pozitiv iar celălalt negativ. Alografele marcate pozitiv sînt literele însoţite de semne diacritice, accente sau mărci distributive. Există în practica sistemelor ortografice un tip de marcare a semnelor alfabetice la nivel lexical, de exemplu, cazurile de scriere a cuvintelor străine. Tipul acesta nu a fost considerat un procedeu de marcare la nivel *grafonomic*.

G r a f e m e l e reprezintă deci, conform lucrării de faţă, inventarul alfabetic format din *semnele grafice tip*. Ele apar notate în lucrare între semnele ⩽ ⩾, de exemplu, ⩽l⩾ grafem simplu, totdeauna nemarcat în scrierea româno-latină, ⩽c⩾ grafem simplu, totdeauna marcat, ⩽ch⩾ sau ⩽chi⩾ grafeme compuse, totdeauna

Scanned with OKEN Scanner

marcate. Grafemele compuse sînt denumite uneori în lucrare şi d i g r a f e şi t r i g r a f e.

A l o g r a f e l e reprezintă inventarul de realizări ale acestor semne grafice tip, format din *semnele ortografice impuse prin reguli*. Ele apar notate în lucrare între semnele ⟨ ⟩, de exemplu, ⟨â⟩ este un alograf al grafemului ≪a+≫. Prin — sau + este simbolizat caracterul marcat negativ sau pozitiv al grafemului. Între croşete [ ], dispuse în interiorul parantezelor colţuroase, sînt notate mărcile distributive, adică contextele fonetice, precum şi poziţia în cuvînt, iar cu caractere cursive sînt notate simbolurile acestor mărci, atunci cînd, conform modului de interpretare al unei legi fonetice, ele sînt formate dintr-o mulţime de posibilităţi, de exemplu, $+n$ = poziţie nazală. Toate detaliile tehnice sau de formă ale descrierii sînt cuprinse în Anexa I.

0.4.3. Sarcina pe care o implică lucrarea de faţă s-a dovedit extrem de dificilă, mai ales în ceea ce priveşte criteriile de extragere a materialului şi de selecţionare a lui. Am adoptat următoarea soluţie : extragerea cuvintelor din p u b l i c a ţ i i l e u z u a l e (ziare, cărţi, reviste), în mod sistematic, din acelaşi număr convenţional de pagini, cîte 10 din fiecare lucrare, clasificarea alfabetică a acestui material şi confruntarea lui cu p u b l i c a ţ i i l e n o r m a t i v e (îndreptare, gramatici, dicţionare). Lucrarea aduce în discuţie numai o parte din materialul cuprins în repertoriul de variante lexicale astfel alcătuit.

0.4.4. I n t e r p r e t a r e a f a p t e l o r d e l i m b ă extrase din aceste izvoare a fost realizată cu informaţii suplimentare, obţinute pe baza unui material cules din lucrări aparţinînd perioadei anterioare (1780—1860). În mod sporadic, am făcut apel la datele oferite de scrierea româno-chirilică.

Pe lîngă aceasta s-au folosit datele oferite de principalele lucrări româneşti de istorie a limbii în general şi de istorie a limbii române literare în special.

0.4.5. Scopul principal al metodei de lucru folosite a fost acela de a dobîndi toate elementele necesare unei expuneri sintetice cît mai sistematice. Desigur, folosirea unor mijloace moderne de calcul ar fi permis realizarea unui studiu exhaustiv. Nedispunînd de asemenea mijloace, am încadrat lucrarea în anumite limite, selecţionînd izvoarele de documentare şi interpretînd faptele exclusiv în lumina acestor izvoare. Chiar dacă în felul acesta problema se menţine încă în sfera ipotezelor incomplet verificate, sugestiile oferite spre cerce-

Scanned with OKEN Scanner

tări viitoare justifică atitudinea adoptată. Dealtfel, după cum sublinia Malmberg în raportul său la cel de al X-lea Congres Internaţional al Lingviştilor, perspectiva modernă de cercetare impune în delimitarea obiectului de studiu sincronic „o simplificare convenţională a datelor" sau, cu alte cuvinte, „o abstractizare conştientă a lor". Altfel, ar fi greu, dacă nu imposibil, să se delimiteze, în timp şi în spaţiu, obiectul descrierii sincronice (Malmberg SD, 15). În această selecţie apar desigur unele incertitudini, datorite fie limitelor firești ale lucrului omenesc, fie realităţii care nu se lasă descifrată. Menţionarea lor însemnează încă o poartă deschisă spre viitor, fiindcă — poate se mai cere spus pentru ultima dată — lucrarea de faţă vrea să fie un început şi nu o încheiere.

0.5. Înainte de a trece la tratarea propriu-zisă, se impun cîteva observaţii cu privire la p l a n u l e x p u n e r i i şi la s c o p u l ei cel mai general.

În absenţa unor lucrări auxiliare absolut necesare (o istorie completă a ortografiei şi o descriere sistematică a tuturor particularităţilor şi tendinţelor ortoepiei românești), p r i m a p a r t e a lucrării va fi consacrată analizei generale a procesului de constituire a normelor noastre ortografice şi ortoepice. P a r t e a a d o u a prezintă sistemele ortografice aplicate şi sincretismul grafic care rezultă din aplicarea lor. P a r t e a a t r e i a va descrie consecinţele fonetice şi morfologice ale aplicării acestor reguli, aşa cum apar în limba română. P a r t e a a p a t r a cuprinde concluziile, expuse sub forma unei sinteze schematice a principalelor constatări făcute în cercetare.

În planul lucrării se reflectă modul cum s-a realizat principiul structuralist-funcţional pe care se sprijină lucrarea de faţă. Partea întîi demonstrează valabilitatea alegerii concepţiei filologice a secolului al XIX-lea drept criteriu de delimitare a elementelor componente ale normei ortografice şi ortoepice. Partea a doua cuprinde descrierea sincronică, iar partea a treia interpretarea diacronică. Trecerea de la planul sincronic la cel diacronic se face în partea a doua prin expunerile rezumative şi schematice ale sincretismelor grafice constatate, sincretisme care formează punctul de referinţă al interpretării diacronice.

În ceea ce priveşte s c o p u l f i n a l al lucrării, ar mai fi de adăugat cîteva cuvinte la cele cuprinse în formularea titlului şi în explicaţiile acestei introduceri. S-a afirmat adeseori că procesul de unificare (şi implicit de modernizare) a limbii române literare a fost supus unei puternice ameninţări de către latinismul extremist sau

Scanned with OKEN Scanner

chiar moderat, prin concepţia puristă şi etimologizantă propagată, începînd cu sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi pînă spre sfîrşitul secolului al XIX-lea, aproximativ pînă în jurul anului 1880. S-ar părea că numai odată cu victoria curentului junimist în forurile academice, limba română literară şi-a reluat cursul ei normal de unificare şi modernizare. Realizatorii acestei opere sînt consideraţi continuatori ai tradiţiei lingvistice populare, oameni de cultură care au opus spiritului exaltat, nerealist şi primejdios de doct al latiniştilor, o concepţie legată de aspiraţiile naţiunii şi de realităţile civilizaţiei burgheze aflată la noi în faza ei de început. Aceşti reprezentanţi ai burgheziei româneşti au triumfat asupra etimologismului ciparian, asupra italienismului heliadist şi asupra analogismului pumnist. O astfel de concepţie despre evoluţia limbii române literare s-a alimentat şi se alimentează încă din izvoarele polemice bogate ale secolului al XIX-lea, în care taberele se delimitau prin ceea ce li se părea mai caracteristic în raport cu adversarul. Latiniştii îi numeau pe cei de la Junimea *cosmopoliţi*. Cosmopoliţii junimişti, hrănindu-se din pamfletele antipuriste şi antietimologizante, combăteau exagerările latiniste ca fiind antipopulare, antinaţionale şi antirealiste. Creaţiile lingvistice ale şcolii bucovinene, ca şi cele ale transilvănenilor erau „fantasmagorii" şi „parascovenii" ale unor învăţaţi care nu trebuie urmaţi, nefiind legaţi nici de tradiţie şi nici de uzul limbii.

În ultimii ani, s-a procedat la o reconsiderare a aportului latinist în formarea culturii româneşti moderne. În seria acestor încercări poate să se înscrie şi studiul de faţă, care, printre altele, oferă cititorului posibilitatea unei evaluări mai exacte a rolului pe care l-a jucat curentul latinist în crearea limbii literare moderne.

Scanned with OKEN Scanner

1. Bazele teoretice ale constituirii normelor ortografice și ortoepice ale limbii române literare moderne

Norma ca termen tehnic lingvistic are cel puțin două accepțiuni fundamentale. Există, în primul rînd, accepțiunea filozofică dialectică de „realizare a sistemului lingvistic" impusă acum aproape două decenii de Coseriu (Coseriu N). Există, apoi, cu caracter filozofic mai puțin determinat, accepțiunea de normă ca „uz lingvistic determinat statistic" (Nerius N, 9—10). În lucrarea de față se utilizează conceptul de normă în accepțiunea sa cea mai veche „convenție lingvistică prin care se formulează reguli de exprimare cultivată". Ca sistem convențional, norma lingvistică este expresia practică cea mai directă a filozofiei limbajului. Cunoașterea acestei filozofii permite astfel delimitarea trăsăturilor caracteristice, esențiale, ale acestei norme, văzută ca sistem funcțional.

1.1. Pentru a înțelege sistemele de norme ortografice și ortoepice ale românei moderne sînt necesare cîteva observații cu privire la concepția și activitatea lingvistică europeană în perioada primei mișcări filologice românești, deci la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și la începutul celui imediat următor.

Secolul al XVIII-lea european a fost definit ca fiind secolul *raționalismului*, al *enciclopedismului* și al *cosmopolitismului* sau într-un cuvînt ca secolul „luminilor" sau al „iluminismului" (Iordan LR, 8—9). Raționalismul îndeamnă spre cercetarea originii limbajului, enciclopedismul creează premisele introducerii spiritului istoric în cercetare, iar cosmopolitismul dezvoltă gustul pentru cunoașterea și cercetarea unui număr mare de limbi, pentru ieșirea din sfera îngustă a limbilor clasice. Raționalismul lui Chr. Wolff, ca și senzualismul lui Locke și a discipolului acestuia Condillac formează și pregătesc spiritele pentru o mai largă și mai exactă cunoaștere a realității. Teoria dezvoltată de Condillac, în *Essai sur l'origine des connaissances humaines*, cu privire la formarea vieții spirituale și cu

Scanned with OKEN Scanner

privire la originea şi dezvoltarea limbajului, va forma unul din izvoarele concepţiei despre o limbă din care se va alimenta o parte din filologia secolului al XIX-lea (Popovici LL, 44—46).

Odată cu dezvoltarea ştiinţelor naturale, secolul al XIX-lea aduce pe primul plan în cercetarea lingvistică aspectul sonor. Întreaga lingvistică devine o gramatică istorică în sensul etimologic al termenului; fenomenele sînt explicate cu ajutorul legii cauzalităţii, iar modificările fonetice sînt considerate ca procese care au loc pe baza unor legi fixe, imuabile. În acelaş timp abaterile sînt considerate ca fiind conduse de legi proprii (Iordan LR, 20).

Numărul mare al abaterilor care se manifestă în procesul de modificare a sunetelor în diferite limbi, precum şi reacţia firească împotriva absolutismului naturalist şi a evoluţionismului mecanicist, aduc pe primul plan o concepţie psihologică a limbajului, al cărei punct de plecare, în explicarea limbii din punct de vedere genetic, îl constituie teoria lingvistică a lui Wilhelm von Humboldt (Iordan LR, 21).

Sfîrşitul secolului al XIX-lea marchează stingerea ultimelor ecouri renascentiste, manifestate pînă după anii 1870 prin exaltarea limbilor clasice şi prin interpretarea proceselor de modificare a limbilor ca semne de decădere. Otto Jespersen în *Progres in language* (1898) susţine ideea de progres, ca fapt lingvistic intern. El raportează progresul lingvistic la fenomenele de simplificare a structurii gramaticale, clasificînd ierarhic limbile din acest punct de vedere (Iordan LR, 318—319). Opunîndu-se concepţiei absolutizante adoptate de Jespersen, J. Vendryes, în *Le Langage* (1921), prezintă progresul lingvistic, în condiţionarea sa socială, ca pe un fenomen legat de o anumită relaţie între nevoile de comunicare şi adecvarea limbii la aceste nevoi: „On voit dès lors comment il faut entendre l'hypothèse du progrès du langage. De progrès au sens absolu, il ne saurait évidemment être question, pas plus qu'il n'y a de progrès absolu de la morale ou de la politique. Il y a des états différents qui succèdent les uns aux autres et dans chacun desquels dominent certaines lois générales imposées par l'équilibre des forces en présence. Ainsi en va-t-il du langage. On peut constater dans l'histoire des langues certains progrès relatifs. Il y a des langues qui sont plus ou moins bien adaptées à certains états de civilisation. Le progrès consiste en ce que la langue s'adapte le mieux au besoin des sujets parlants. Mais si réel que soit ce progrès, il n'est jamais définitif" (Vendryes L, 420). Concluzia relativistă a lui Vendryes (Wald P, 32) încheie într-un fel o lungă perioadă din gîndirea filologică, formînd bazele concepţiei „antinormative" ale şcolilor lingvistice ale secolului nostru, în special ale şcolii franceze.

Scanned with OKEN Scanner

Evoluţia concepţiei lingvistice în secolul al XIX-lea nu este, în fond, altceva decît ceea ce Engels arătase a fi, pentru ansamblul ştiinţelor antropologice : „trecerea de la morfologia şi fiziologia omului şi a raselor lui la istorie" (Engels, 186). Această dezvoltare a ştiinţei limbajului pe care secolele al XVI-lea, al XVII-lea şi al XVIII-lea o pregătiseră, începînd cu primele studii consacrate limbilor orientale treptat descoperite, este puternic impregnată de suflul marilor filozofi ai secolului al XVIII-lea Leibnitz (Volney 1852, 110—111) şi Kant (Engels, 10). Impulsului dat de Leibnitz pentru cunoaşterea şi explicarea tuturor limbilor i se datoresc lucrările monumentale ale lui Pallas, *Vocabulaire de toutes les langues du monde*, 1786, şi Adelung, *Mithridates. Science générale des langues*, 1806 (Volney 1852, 111).

În filozofia kantiană trebuie căutate sursele creatorului lingvisticii generale, supranumit *un Kant al lingvisticii*, care a fost Wilhelm von Humboldt (Tagliavini, 55, 80—81, 104, 136). Pe de altă parte, alimentîndu-se nemijlocit din descoperirile lui Ch. Darwin, lingvistica parcurge, pe plan teoretic, şi calea naturalismului lingvistic construit de August Schleicher. În spirit hegelian, acesta aplică principiile dialecticii în clasificarea limbilor. De altfel, în secolul al XIX-lea, dialectica helegiană aduce în faţa întregii lumi ştiinţifice o complexitate de gîndire aptă să stabilească o punte între raţionalism şi istorism. Madvig cu *Esenţa limbii* (1842), Heyse cu al său *System der Sprachwissenschaft*, publicat postum de H. M. Steinthal (1856), singurul lingvist care continuă direct pe Wilhelm von Humboldt (1856), Frieddrich Müller cu *Grundriss der Sprachwissenschaft* (1876—1888), Schuchardt cu studiile sale de lingvistică generală, reunite de Leo Spitzer *Vademecum der allgemeinen Sprachwissenschaft*, Max Müller cu *Prelegerile* de la Oxford (1866) vor fi influenţaţi toţi în mod direct de dialectica hegeliană, fără a ajunge însă la un punct de vedere unitar.

De fapt, secolul al XIX-lea are aspectul unui conglomerat de curente lingvistice : naturalism, şcoala neogramatică, şcoala psihologică, şcoala sociologică. Istorismul şi pozitivismul îşi taie albie sigură prin toate aceste curente. Fenomenul lingvistic concret devine preocupare fundamentală. Evoluţia faptului lingvistic, mica teorie a faptului de limbă, unităţile lingvistice izolate şi discutate monografic reprezintă trăsătura caracteristică a obiectului lingvisticii secolului al XIX-lea. A fost atît de înrădăcinată această concepţie neogramatică pozitivistă în lingvistică încît ecourile ei apar pînă şi în lucrările unor personalităţi ştiinţifice de largă orientare din secolul al XIX-lea. „L'expérience montre qu'un fait nouveau bien analisé fait plus pour le développement de la science que dix volumes

Scanned with OKEN Scanner

de principes, mêmes bons" — spune cu evidente scopuri polemice Meillet în 1923, într-o recenzie consacrată lui Bartoli (Leroy, 60). Cu patru decenii mai devreme, un reprezentant al şcolii neogramatice româneşti, H. Tiktin exprimă, în termeni foarte apropiaţi, aceeaşi convingere pozitivistă :„. . un grăuncior de simţ practic sănătos face cîteodată mai mult decît un sac de vederi teoretice corecte" (Tiktin CO, 18).

În acest climat pozitivist nu este de mirare că, pînă la Saussure, personalităţi importante ale filozofiei limbajului cum au fost W. von Humboldt şi H. Steinthal n-au găsit toată preţuirea cuvenită, lucrările lor de filozofie a limbii fiind considerate mai curînd „speculaţii metafizice fără suport solid" (Leroy, 170), decît o tentativă de a analiza mecanismul structurii lingvistice. Lingvisticii post-saussuriene îi va reveni sarcina să evalueze la justa ei valoare teoria humboldtiană a formei şi substanţei, (Hjelmslev Ph., 132) iar celei strict contemporane nouă să sublinieze aspectul creator al limbii, care a format cheia de boltă a filozofiei humboldtiene (Chomsky CL; Coseriu SDT, 77—83). Bazat pe empirismul istoric, lingvistul american D. Whitney creează la sfîrşitul secolului al XIX-lea lingvistica generală ca disciplină de studiu, rămînînd însă, asemenea lui Humboldt, un solitar (Terracini W, 109). Ideile sale îşi păstrează valabilitatea pînă astăzi. El este unul dintre primii care formulează răspicat teoria limbajului ca instituţie umană, rezultată dintr-o necesitate şi care odată transformată într-un mod de manifestare a gîndirii : nu mai poate fi înlocuită — pe acest plan — cu nimic altceva. „Quelle que soit la langue que l'homme s'approprie elle devient son mode necessaire de pensée, aussi bien que de parole. Il n'en conçoit pas d'autres même comme possibles" (Whitney VL, 19). Totodată Whitney subliniază ideea arbitrarului semnului lingvistic, despre care spune că este acelaşi cu al semnelor matematice.

Whitney neagă ideile lui Humboldt cu privire la existenţa unei forţe lingvistice naturale, imanente omului şi diferenţiate pe rase : „Chaque langage a donc son cadre particulier de distinctions établis, ses formules et ses morales dans lesquels sont coulées les idées de l'homme et qui composent sa langue maternelle. . . c'est là ce qu'on appelle parfois le langage interne, la forme mentale de la pensée, c'est-à-dire le corps de formules adaptable à la pensée. . . il n'est point un produit de forces internes et spontanées. C'est quelque chose qui s'impose du dehors à l'esprit et qui revient simplement à ceci" (Whitney VL, 18). Prin caracterul convenţional, arbitrar al semnului lingvistic, Whitney explică transformarea formei şi sensului cuvintelor, admiţînd în limbă existenţa unor forţe modificatoare, proprii oricărei voinţe şi aflate în permanentă luptă cu forţa conservatoare

Scanned with OKEN Scanner

care asigură transmiterea tradiţiei. Pe primul plan el aminteşte ca forţe modificatoare : nevoia de economie a mijloacelor de exprimare şi tendinţa de a obţine o pronunţare mai comodă.

Odată cu aplicarea principiilor sintetizate de Saussure istoria lingvisticii înregistrează începutul epocii ei moderne. Lingviştii, evadînd din cercetările de detaliu, încep să redescopere legile generale pe baza unei metode filozofice. „On constate ainsi que tant sur le plan de la grammaire comparée (voyez le mémoire de 1878) que sur celui de la linguistique générale, on a passé avec lui de l'observation empirique et de la collection des faits à l'étude des relations que ces faits entretiennent à l'intérieur du système de la langue" (Leroy, 77).

1.1.1. Evoluţia generală a concepţiilor despre originea limbii, despre mecanismul ei de funcţionare, despre dezvoltarea elementelor ei componente, înregistrează începutul unei preocupări din ce în ce mai insistente pentru actul reproducerii limbii în scris.

Dualismul cartezian a dus la identificarea materiei limbii cu forma ei sonoră şi a spiritului (conţinutul ei) cu gîndirea. Nu s-a observat însă, de la început, cu claritate, că *forma sonoră* este şi ea la rîndul ei secondată *de unităţi grafice*. În aceste condiţii filologia identifica litera cu sunetul, în spiritul concepţiei clasice despre unitatea minimă a limbii numită *littera* (Abercrombie L). La început, în lingvistica europeană *formele de expresie* (adică *sunetele*, în concepţia lui Hjelmslev) sînt numite *grammata*, o denumire care se păstrează pînă la începutul secolului al XIX-lea. Elementele lingvistice de expresie sînt numite de Rasmus Rask *bogstav*, iar de Jakob Grimm *Buchstaben*. Bopp descrie literele ca pe nişte unităţi fonetice (Hjelmslev Ph., 211). Problema legăturii dintre *literă şi sunet* (caracterul arbitrar sau nearbitrar al literei în raport cu sunetul, cauzele potrivirii sau nepotrivirii dintre litere şi sunete, posibilităţile adecvării lor reciproce etc.) încă nu pătrunsese în conştiinţa ştiinţifică general europeană. A doua jumătate a secolului al XIX-lea aduce însă sunetul pe primul loc în ierarhia obiectelor cercetării filologice. Prin lucrările de fonetică ale lui Alexander J. Ellis, Brücke, du Bois Raymond, Rudolf Raumer, Thausing, Helmholz, Müller şi Funcke, studiul sunetelor îşi cîştigă primatul în lingvistică. La această atitudine contribuie în mare măsură concepţia pozitivistă pentru care substanţa este singura realitate, în detrimentul formei considerate o abstracţie convenţională (Hjelmslev Ph., 212).

Odată cu preocuparea pentru descrierea fiziologică şi articulatorie a sunetelor, în care precizările se refereau la modul cum se

Scanned with OKEN Scanner

formează şi se pronunţă anumite unităţi, apare interesul pentru scriere ca formă de reproducere a vorbirii. Sub acest aspect cercetările din secolul al XIX-lea se orientează în trei direcţii : a) studierea originii şi evoluţiei scrisului ; b) precizarea raporturilor dintre scriere şi limbă ; c) acomodarea alfabetului şi a normelor ortografice la pronunţare.

1.1.2. Preocupările pentru originea şi dezvoltarea scrierii sînt relativ puţin numeroase. Faptul se explică prin doi factori : momentul descoperirii şi descifrării diferitelor sisteme de scriere s-a plasat într-o epocă în care pozitivismul în ascensiune sustrăgea atenţia cercetătorilor de la lucrări de speculaţie abstractă de tipul celei pe care un asemenea subiect o impunea. Pe de altă parte dobîndirea conştiinţei despre neadecvarea scrierii la substanţa sonoră a limbii, în acest climat pozitivist, a concentrat atenţia lingviştilor şi epigrafiştilor, în special, asupra unor lucrări de natură practică, menite să precizeze în detaliu aceste discrepanţe şi să le amelioreze. Totuşi, în limitele semnalate, preocuparea pentru a explica apariţia scrisului a existat şi s-a concretizat prin două concepţii fundamental opuse. Unii au văzut în scriere rezultatul unei invenţii tehnice, datorate unei puternice personalităţi, alţii manifestarea unei forţe spirituale omeneşti imanente.

Principalele lucrări destinate studiului originii diferitelor sisteme de scriere cunoscute în secolul al XIX-lea sînt : Ewald, *Ausführliches Lehrbuch der hebräischen Sprache*, Gottingen, 1863 (susţine originea semitică a alfabetului) ; Rouge, *Mémoire sur l'origine égyptienne de l'alphabet phénicien*, Paris, 1874 ; Lenormant, *Manuel d'histoire ancienne de l'Orient*, Paris, 1868 şi *Essai sur la propagation de l'alphabet phénicien dans l'ancien monde*, Paris, 1872—1873. La acestea trebuie adăugate lucrările lui J. Jahn, unul din cei mai cunoscuţi cercetători ai orientului antic de la începutul secolului. El se numără printre aceia care au susţinut că alfabetul a fost inventat de o *personalitate genială*. În 1820, la Viena, el publică o gramatică a limbii vechilor caldeeni, *Elementa aramaicae sive chaldeeo-syriacae linguae*, lucrare pe care Cipariu o menţionează în biblioteca sa (Niţu Cipariu, 76).

Reprezentantul cel mai de seamă al ultimei teorii cu privire la scriere ca rezultat al activităţii creatoare umane este Steinthal, care în lucrarea *Die Entwicklung der Schrift* (1852) afirmă : „Alles dies zeigt an, dass auch die Schriftbildung als eine Urthat des menschlichen Geistes, als etwas zum Wesen, zur Substanz des Geistes unmittelbar Gehörendes, daher aber auch als einer gewisser Notwendigkeit auftretend und sich bildend anzusehen sei. Ist auch die Schrift eine Erkenntniss und keine instinktive, so kann sie doch

Scanned with OKEN Scanner

nicht von einer schon bestehenden Kultur und Civilisation erfunden sein, der sie ja vielmehr vorangehen muss, sie muss eine Erkenntniss ganz eigentümlicher Art sein" (p. 49).

În ceea ce privește evoluția scrisului Steinthal consideră că între pictograme, ideograme — pe de o parte — și alfabet pe de altă parte — trebuie să se admită o continuitate a cărei treaptă intermediară o formează scrierea silabică. După părerea lui, împrumutînd diferite sisteme de scriere unele de la altele, popoarele au acomodat și au dezvoltat aceste sisteme după forma internă a limbii lor. Limbile lipsite de structură morfologică, cum este chineza, s-ar fi oprit la un stadiu de scriere adecvat — cel silabic (care corespunde tipului lingvistic izolant) în timp ce limbile flexionare și aglutinante ar fi transformat scrierea silabică într-o scriere alfabetică (Lautschrift) propriu-zisă (Steinthal, 81—113): „wie alle jene Völker in ihren Sprachen das Element der Form vernachlässigt haben, so ist es auch in ihrer Schrift geschehen. Hatten sie einmal ihre Sprache formlos gebildet, so fanden sie auch in ihr keine Anregung zur Betrachtung der Form und der Gliederung des Gedankens" (p. 80).

Problema originii scrierii a rămas din secolul al XIX-lea și pînă astăzi o problemă deschisă. Semnificativ este în acest sens faptul că unul dintre cele mai recente studii asupra originii scrierii pune sub semnul întrebării „intuiția fonologică" care, după cum susțin majoritatea foneticienilor moderni, a stat la baza creării scrierii alfabetice. După părerea lui H. Lüdtke concepția fonologică și conceptul de fonem sînt o rezultantă a modului în care scrierea semitică de tip silabic a fost adaptată de fenicieni și greci la sistemul lingvistic indo-european (Lüdtke).

Cercetările s-au concentrat în secolul al XIX-lea asupra definirii tipurilor de scriere și a clasificării lor fără a putea preciza, în toate detaliile, modul cum, începînd prin a reproduce realitatea în imagini, deci copiind-o, omenirea ajunge să o transpună în simboluri grafice arbitrare — comunicînd în scris prin reproducerea numelui obiectelor și nu a formei lor.

Apropiindu-ne de epoca modernă, mai bine zis contemporană, la cele spuse mai sus ar mai fi de adăugat faptul că, la sfîrșitul secolului al XIX-lea, în *Cursul de lingvistică generală*, Ferdinand de Saussure consacră un capitol special scrierii, fără să facă însă precizări cu privire la modul de formare a sistemelor alfabetice (Saussure, 67, 47—48). Pentru J. Vendryes, în schimb, originea scrisului poate fi ușor determinată pe baza studierii naturii scrierii la popoarele primitive cunoscute în secolul al XX-lea: „Nous savons qu'avant d'écrire des mots les hommes ont commencé par écrire des idées.

Scanned with OKEN Scanner

L'image a été d'abord employée comme un signe des objets. Mais cet emploi lui même n'a pas été trouvé du premier coup : il suppose que l'homme a pris conscience de la valeur rationnelle du signe graphique. Or, il y a encore aujourd'hui des sauvages qui identifient complètement l'image et l'objet. Cette identification, qui nous paraît si étrange, ne provient pas d'une illusion ou d'une confusion grossière. Elle tient au fait que le sauvage conçoit toutes choses, les images comme les objets, de façon mystique . . . L'histoire de la formation de l'écriture suppose donc que la mentalité rationnelle s'est dégagée de la mentalité mystique. Cela ne s'est pas fait d'un seul coup. Le point de depart a sans doute été dans le fait que le signe comportait à la fois plusieurs interprétations et se prêtait à plusieurs fins . . . L'écriture alphabétique, dernier stade de l'évolution de l'écriture, s'est répandue en Europe à partir de l'ère chrétienne, grâce aux Grecs et aux Romains" (Vendryes L, 368—369, 371, 384).

1.1.3. Mai numeroase decît lucrările consacrate explicării originii scrisului şi descrierii etapelor sale de evoluţie, *studiile consacrate raportului dintre scriere şi limbaj* dezvoltă toate o idee comună : caracterul secundar, derivat al scrierii în raport cu vorbirea şi dezavantajul acesteia din urmă de a fi mascată şi alterată prin scris.

Astfel în al optulea deceniu al secolului trecut, Whitney definea limbajul ca „le corps entier des signes perceptibles pour l'oreille, par lesquels on exprime ordinairement la pensée dans la société humaine et auxquels se rattachent d'une façon secondaire les gestes et l'écriture (VL, 2).

Ideea apare pentru prima dată, în secolul al XIX-lea, la Wilhelm von Humboldt în cele două lucrări ale sale consacrate raportului dintre scriere şi limbaj. Prima, intitulată *Ueber die Buchstabenschrift und ihren Zusammenhang mit dem Sprachbau*, a fost reprezentată de Humboldt la Academia din Berlin, în 1822, în acelaşi an în care Champollion, începînd descrierea hieroglifelor pietrei de la Roseta, semna actul de naştere a epigrafiei ca ştiinţă. Lucrarea lui Humboldt a fost publicată doi ani mai tîrziu în Analele Academiei de ştiinţă din Berlin. Ideile expuse acolo au fost reluate de lingvistul german în partea a II-a a lucrării sale consacrate limbii kawi, sub titlul *Ueber den Zusammenhang der Schrift mit der Sprache* (Steinthal, 31). Teoria lui Humboldt acordă prioritate formei interne a limbii în determinarea componentelor scrierii, pe care o consideră ca o manifestare secundară, derivată, a forţei lingvistice interne a spiritului omenesc (innere Sprachkraft).

Scanned with OKEN Scanner

În Franţa preocuparea pentru descifrarea raporturilor dintre scriere şi limbaj, conjugată cu dorinţa de a răspunde unor necesităţi practice imediate, izvorîte din contactul cu un număr din ce în ce mai mare de limbi orientale, se manifestă prin instituirea premiului Volney, pe care Institutul Franţei îl decernează „pour le meilleur ouvrage relatif à l'étude philosophique des langues" ... „Pour encourager tout travail tendant à donner suite et exécution à une méthode de transcrire les langues asiatiques en lettres européennes". În anul 1828 premiul Volney este decernat lui A. E. Schleiermacher pentru lucrarea : *De l'influence de l'écriture sur le langage*. În această lucrare se insistă asupra lipsei de concordanţă între scriere şi limbaj. Pentru exemplificare autorul îşi alege sistemul de scriere a limbilor vorbite în India — *devănăgări* — pe care îl raportează la —bengaleză. Se ocupă în continuare de alfabetul slav şi formulează principiile unui *alfabet armonic*, în care scrierea să fie adecvată pronunţării. Lucrarea a fost primită favorabil de contemporani mai mult pentru valoarea teoretică, decît pentru virtuţile ei practice. Lepsius va observa douăzeci de ani mai tîrziu că nici unul din principiile alfabetului armonic nu pare să fie respectat de Schleiermacher cu consecvenţă (Lepsius SA, 15).

Întrucît filologia va cădea uneori în greşeala de a atribui formelor grafice valoarea unor fapte de vorbire, în 1880 H. Paul se simte obligat să atragă atenţia asupra pericolului pe care îl prezintă nu numai pentru vorbitori, dar şi pentru oamenii de ştiinţă prestigiul cuvîntului scris : „Es ist wichtig für das jeden Sprachforscher niemals aus den Augen zu verlieren, dass das Geschriebene nicht die Sprache selbst ist, dass die in Schrift um gesetzte Sprache immer erst einer Rückumsetzung bedarf, ehe man mit ihr rechnen kann" (Paul Pr., 348). Mai mult decît atît, H. Paul explică prestigiul scrisului prin marea sa răspîndire, prin caracterul său concret şi deplînge lipsa studiilor care să dezvăluie rolul lui în dezvoltarea limbii. Pentru filologul german nu este uimitor faptul că lingviştii uită adeseori caracterul secundar şi derivat al scrierii în raport cu vorbirea, avînd în vedere că aceasta din urmă se lasă greu descifrată în mod nemijlocit : „Es ist kein Wunder, dass diese in die Augen stechenden Vorzüge gewöhnlich bei weiten Überschätzt werden, auch in der Sprachwissenschaft überschätzt sind, weil es etwas mehr Nachdenken erfordert sich auch diejenigen Punkte klar zu machen, in denen die Schrift hinter der lebendigen Rede zurückbleibt" (p. 348).

Ideile lui H. Paul reapar aproape în aceeaşi termeni, în pragul secolului nostru, în *Cursul* lui Ferdinand de Saussure, cu singura deosebire că Saussure consideră scrierea un element în afara preo-

Scanned with OKEN Scanner

cupării lingviștilor. Studierea obiectului se justifică pentru lingvistul elveţian, numai în scop preventiv : „il est nécessaire d'en connaître l'utilité, les défauts et les dangers" (Saussure, 67, 44). Constatînd că limba şi scrierea reprezintă două sisteme de semne diferite, profesorul genevez precizează că obiectul lingvisticii nu-l formează combinaţia cuvîntului scris cu cel vorbit, ci, bineînţeles, numai cuvîntul vorbit. Dar el constată totodată că primul (cuvîntul scris) se amestecă atît de intim cu cuvîntul a cărui imagine o reprezintă încît uzurpă rolul principal al acestuia : „on en vient à donner autant et plus d'importance à la représentation du signe vocal qu'à ce signe lui-même" (p. 45). Prestigiul scrisului se explică, după Saussure, prin caracterul său concret şi prin norma ortografică şcolară. Se ajunge astfel la situaţia în care chiar şi oamenii de ştiinţă au căpătat iluzia superiorităţii imaginii grafice a cuvîntului asupra imaginii lui acustice. Expresia acestei iluzii o reprezintă prejudecata filologilor că un idiom se schimbă mai repede cînd nu este fixat în scris. În realitate, chiar dacă putem să admitem — spune Saussure — că scrisul încetineşte evoluţia unei limbi, se pot cita cazuri în care conservarea unei limbi nu este compromisă prin lipsa scrierii. Prestigiul limbii scrise ne împiedică să vedem că există o tradiţie orală independentă de scriere şi bine stabilită — Saussure critică pe Bopp pentru confuzia pe care o face între sunet şi literă, confuzie datorită căreia s-ar părea că limba este inseparabilă de alfabetul ei (Saussure, 67, 46).

Acceptînd posibilitatea ca scrierea să fie la un moment dat adecvată limbii vorbite, Saussure accentuează ideea posibilităţii de a păstra acest stadiu de adecvare şi analizează cauzele dezacordului produs. Astfel el caracterizează idiomurile cu o bogată tradiţie literară ca fiind dominate de tirania literei, care creează din ce în ce mai frecvente pronunţări viciate. Acest mod de a privi lucrurile se datorează ideii că pronunţările respective nu rezultă din „jocul natural" al limbii, ci se bazează pe un factor străin. Ele sînt pentru Saussure cazuri de *teratologie* şi pot fi supuse studiului lingvistic numai ca fapte aparţinînd acestui compartiment special (p. 50—54).

Şcoala lingvistică daneză va ridica o parte din oprobriul aruncat de lingvistul elveţian asupra faptelor de limbă rezultate din influenţa grafiei. După Noreen, un prim pas important va face, în 1936, Hjelmslev, prin sublinierea faptului că Bopp avea dreptate să identifice litera cu sunetul ca *element de expresie* lingvistică, întrucît studiul său comparativ opera cu sisteme de scriere rezultate dintr-o intuiţie fonologică proprie vorbitorilor care au adoptat în antichitate sistemul alfabetic (Hjelmslev Ph., 211).

Scanned with OKEN Scanner

În ceea ce priveşte calificativul de *cazuri teratologice* impus de Saussure faptelor lingvistice respective, el n-a fost comentat, după cîte am putut constata, în nici un fel. Pentru caracterizarea epoci care formează obiectul capitolului de faţă, poziţia adoptată de Saussure[1] poate fi considerată semnificativă.

1.1.4. Eforturile specialiştilor pentru *îmbunătăţirea ortografiei* şi chiar a alfabetelor existente, dar mai ales pentru *crearea de noi alfabete*, adecvate mai multor limbi, au, poate, cea mai veche istorie, dintre toate preocupările ştiinţei despre scris. În 1668, Wilkins, episcopul de Chester, vrea să creeze o limbă şi o scriere universală (Müller SL, 57). Leibniz proiectează „une manière de langue ou d'écriture universelle, mais infiniment différente de toutes celles qu'on a projetées jusqu'ici; car les caractères et les paroles même, y dirigeraient la raison" (Müller SL, 56). Mijlocul secolului al XIX-lea în Anglia se caracterizează printr-o mare efervescenţă în acest domeniu. Drumul fusese deschis de celebrul William Jones, pe atunci magistrat în coloniile britanice, primul care în 1788 formulează principiile unui alfabet standard : „The orthography of any language chould never use the same letter for different sounds, non different letters for the same sound" (Lepsius SA, 9). Opiniile sale au fost admise în India abia în 1834. Continuatorul lui Jones a fost Lepsius, profesorul de egiptologie şi epigrafie de la Berlin, care în cartea sa despre *Alfabetul standard* formulează principiile şi scopurile întregii activităţi ştiinţifice orientate în direcţia formării unei scrieri aplicabile la limbile tuturor popoarelor. Prin aceasta se obţine asigurarea accesului la cultură şi la creştinism a popoarelor înapoiate şi crearea unui cîmp vast de cercetare lingvistică a sistemului fonetic al acestor limbi (Lepsius SA, 1). În ediţia a II-a a lucrării sale, publicată în 1863, Lepsius propune, între altele, aplicarea alfabetului standard şi la limba română. El este astfel printre primii care formulează, pe baze consecvent fonetice, componentele alfabetului românesc cu litere latine (Lepsius SA, 164—168).

În Franţa cel mai asiduu cercetător al problemei este tot Volney, care, în 1803, împreună cu Sylvestre de Sacy, cunoscutul epigrafist francez, şi cu mulţi alţii, face parte din comisia instituită de Napoleon pentru transcrierea cu litere latine a celor 5000 de cuvinte arabe care trebuiau să alcătuiască Atlasul geografic menit să oglindească expediţia din Egipt. După publicarea unei prime lucrări, în 1795 (*Simplification des langues orientales, ou méthode nouvelle et facile d'apprendre les langues Arabe, Persane et Turque, avec les caractères européens*), Volney revine asupra subiectului în 1818 (*L'alphabet européen appliqué aux langues asiatiques*). Nesatisfăcut însă de re-

zultatele obţinute, el instituie un premiu pentru cea mai bună lucrare consacrată acestei probleme (Lepsius SA, 12—14).

Conştienţi fiind de dezacordul dintre scriere şi limbaj, filologii secolului al XIX-lea vor încerca să aducă îmbunătăţiri şi sistemelor ortografice ale limbilor naţionale europene. În acest domeniu însă, constatările şi propunerile făcute de epigrafişti vor rămîne fără ecou. Pînă dincolo de începutul secolului nostru filologii se vor dovedi adepţi ai rezolvării normei ortografice pe baze etimologice. Unii din fanatism profesional, alţii constrînşi de constatarea realistă că, într-o limbă de cultură, o schimbare radicală a scrierii poate crea o atît de mare prăpastie între generaţii încît dezavantajele ajung să depăşească comodităţile dorite.

Din acest punct de vedere, poziţia lui Saussure este elocventă. Discutînd discordanţele dintre pronunţare şi ortografie el impune ca principiu ortoepic fundamental *etimologia*: „Ce qui fixe la prononciation d'un mot, ce n'est pas son ortographe, c'est son histoire. Sa forme, à un moment donné, représente un moment de l'évolution, qu'il est forcé de suivre et qui est réglée par des lois précises. Chaque étape peut être fixée par celle qui précède. La seule chose à considerer, celle qu'on oublie le plus, c'est l'ascendance du mot, son étymologie" (Saussure, 67, 53). Dacă interpretarea acestui citat în sensul acceptării etimologiei ca principiu ortoepic, sens care mi se pare că rezultă mai ales din observaţia „c'est qu'on oublie le plus", care vizează evident o poziţie de normare conştientă a limbii, este corectă, se poate găsi în el expresia mentalităţii istoriste, neogramatice a epocii. Concepţia structuralistă cu privire la analiza lingvistică obiectivă a unui ansamblu sincronic, pe care Saussure a difuzat-o în gîndirea lingvistică modernă nu putea acţiona la acea dată împotriva prejudecăţii normative puriste. De altfel această atitudine caracterizează întreaga epocă ante- şi post-saussuriană, ajutîndu-ne s-o vedem în adevărata ei lumină şi să o înţelegem în limitele ei. Lingvistica şi filologia au preluat din ştiinţa epigrafică instrumentele necesare cunoaşterii tuturor atributelor cu care *scrierea*, ca fapt social, este învestită, dar, treptat, le-au lăsat undeva la periferia preocupărilor lor teoretice şi practice. De aceea sănătoasele idei de la care a pornit alfabetul standard au avut un ecou prea slab asupra filologilor din ţările europene şi mai ales de la noi, unde, în domeniul ortografiei, s-a dus o luptă epuizantă pentru forţarea unor uşi pe care ştiinţa europeană, în ansamblul ei, le deschisese de mult.

Scanned with OKEN Scanner

1.2. *Problemele teoretice ale scrierii cu litere latine în ţările româneşti*

1.2.1. *Condiţiile social-politice ale adoptării alfabetului latin* de către români sînt bine cunoscute. Unificarea şi întărirea conştiinţei naţionale a românilor de pretutindeni au fost, în fond, mobilul secularei dispute ortografice româno-latine (Vîrtosu P, 196—250). Factorul care a asigurat însă acceptarea şi generalizarea unui sistem alfabetic latin, într-o ţară cu tradiţie religioasă greco-orientală, a fost tocmai înţelegerea rolului istoric pe care acest sistem de scriere putea să-l îndeplinească pentru o noţiune ca cea română. Introducerea alfabetului cu litere latine în ţările româneşti a izvorît dintr-o anumită orientare social-economică precis determinată, în care factorul inovator era reprezentat prin burghezia orăşenească în ascensiune. Cu toate acestea, primii care au pus în mod explicit programatic, problema scrierii cu litere latine, Samuil Micu şi Gh. Şincai, români de origine ţărănească, preoţi — filozofi şi istorici — aveau mai degrabă condiţia socială a unor boiernaşi ameninţaţi cu deznaţionalizarea decît a unor burghezi în faza de acumulare a capitalului. S-ar părea deci că problema adoptării unui alt sistem de scriere decît cel româno-chirilic era o problemă a naţionalităţii şi nu a unei categorii sociale. În ceea ce priveşte Transilvania acesta trebuie să fie adevărul. Aşa se şi explică de ce, în această provincie, alfabetul latin n-a întîmpinat practic nici o opoziţie şi s-a răspîndit cu mare repeziciune. Legătura dintre Şcoala ardeleană şi introducerea alfabetului latin în ţările româneşti nu poate fi absolutizată, tot aşa cum nu poate fi absolutizată legătura dintre latinism în ansamblu şi Transilvania sau dintre scrierea româno-latină şi această provincie istorică românească. În primul rînd se constată că a existat un latinism „avant la lettre", căruia i se pot atribui unele din manifestările de scriere româno-latine, anterioare secolului al XVIII-lea (Vîrtosu P., 199—202), precum şi afirmaţiile făcute cu privire la originea latină ca bază etnică unitară a românilor din cele trei provincii (Bahner Spbw,. 15—17). În al doilea rînd, nu trebuie să se uite faptul că utilizarea sistemului alfabetic latin — singurul punct al programului Şcolii ardelene a cărui realizare materială se poate proba — a găsit factorii cei mai eficienţi atît în afara provinciei care a dat naştere Şcolii ardelene, cît şi în afara grupării cunoscute sub această denumire sau a celor care s-au considerat ca descendenţi direcţi ai ei.

1.2.2. În toate provinciile româneşti, în secolul al XIX-lea *sistemul de scriere utilizat* este *un obiect important de preocupare culturală*, pe care îi dezbate întreaga intelectualitate progresistă

Scanned with OKEN Scanner

românească. Avînd în vedere că baza unităţii naţionale româneşti o forma conştiinţa unităţii şi continuităţii etnice, scrierea chirilică prin operele de cultură pe care le reprezenta, constituia o piedică în calea trezirii şi consolidării acestei conştiinţe, piedică pe care era chemată să o înlăture tocmai scrierea româno-latină.

În timp ce, la sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi începutul celui de-al XIX-lea, filologia apuseană descoperea limbi noi, îşi aprofunda cunoştinţele de fiziologie şi psihologie a limbajului şi căuta o soluţie cît mai exactă în problema alfabetului şi a adecvării lui la vorbirea omenească, în cele trei provincii româneşti oamenii de cultură dezvăluiau unei lumi uimite, contrariate şi neîncrezătoare, o limbă romanică necunoscută (Şăineanu IFR, 37). Neîncrederea şi contrarietatea cu care a fost frecvent întîmpinată afirmarea latinităţii limbii române cerea din partea filologilor români supralicitarea tuturor mijloacelor pentru demonstraţie. În domeniul teoriei scrisului, eforturile filologilor s-au subordonat scopului practic al unui alfabet românesc apt să prezinte, în toată autenticitatea ei, pe această vitregită fiică a Romei antice.

În prima perioadă a alcătuirii programului latinist lucrările de ortografie, gramatică şi chiar cele cu caracter istoric sau literar mai general insistau în mod deosebit asupra rolului primordial al sistemului alfabetic latin de a reda limbii române imaginea esenţei sale originare. În şi prin alfabetul latin limba română putea să-şi regăsească fiinţa sa uitată sau chiar pierdută :

„Drept că pînă vor scrie românii cu slove cirilicești, care le întrebuinţă sîrbii cu ruşii, şi care cu acea viclenie sînt băgate între români, ca cu totu să se stingă limba română, nece odată nu vor fi vederoase cuvintele latine în limba română : cu atîta funingine au acoperit boierească lor faţă, şi ca întru o neagră capsă fără speranţă (nădeşde) de scăpare amar le ţin închise ! De cîte ori mi s-a întîmplat mie, de îndoindu-mă de vrun cuvînt, care latinesc este, cît l-am scris cu slove sau litere latine, îndată cu strălucire i se văzu latina lui faţă, şi părea că rîde asupra mea de bucurie, că l-am scăpat din sclavie şi de calicele cirilicești petece !" (LB, 72—73).

Acestea sînt cuvintele prin care Petru Maior caracterizează forţa de renaştere cuprinsă în literele alfabetului latin. Ele sînt reprezentative pentru mentalitatea marii majorităţi a intelectualilor români din acea perioadă. În textul citat, afirmaţiile lui Maior trebuie considerate mai mult decît nişte figuri de stil, ele sînt reflexul unei ideologii, credinţa în existenţa unui raport de determinare directă între sistemul alfabetic şi „natura limbii". Pînă în ultimul sfert al secolului al XIX-lea această idee revine insistent în multe lucrări de ortografie şi gramatică. Preluînd ideile lui Maior, Heliade subli-

Scanned with OKEN Scanner

niază faptul că literele latine sînt impuse scrierii de natura însăşi a limbii (Heliade O II, 517). Primele proiecte ortografice discutate în cadrul Societăţii Academice pornesc toate de la ideea naturii sau a geniului limbii române reflectat în scrierea cu litere latine. Această idee constituia principalul temei al propagandei pentru introducerea sistemului alfabetic latin.

La aceasta se adaugă convingerea că sistemul alfabetic latin va îndeplini, cu sprijinul principiului ortografic etimologic, şi misiunea de mediator între naţiunea română şi naţiunile surori din apusul Europei. Cu limbile acestor naţiuni „nobilele limbi surori" ale limbii române, „cele mai nobile şi culte limbi din Europa", alfabetul latin păstrează un sacru legămînt (ASA, 66, 68, 71). I se recunoaşte astfel, şi nu fără dreptate, unui anumit sistem de scriere capacitatea de a înlesni contacte internaţionale, de a favoriza circuitul cultural dintre naţionalităţi.

Propaganda asiduă pentru introducerea alfabetului latin n-a subliniat exclusiv aspectul politico-cultural, rolul istoric pe care acest sistem avea să-l joace în faţa naţiunii române. Ea a urmărit aproape în egală măsură şi recunoaşterea calităţilor obiective ale acestui sistem în raport cu altele. Aşa se face că, după cum precizează Lambrior, în jurul anului 1859, în Principatele Române se răspîndise printre dascăli şi cărturari ideea „superiorităţii" alfabetului latin faţă de cel chirilic (Lambrior Î, 125). După părerea filologului ieşean, acesta era semnul „iubirii pentru alfabetul latin", iubire care însă, în Principatele Române, n-a fost scutită de contrarietate şi opoziţie. Sistemul chirilic aparţiunea unei anumite tradiţii religioase şi culturale pe care pătura „cea mai largă" a intelectualităţii o vedea reprezentată prin el şi strîns legată de el. N-au fost rare cazurile de revoltă făţişă a unor boieri şi boiernaşi, mai ales moldoveni, împotriva literelor latine (Vîrtosu P, 212, 219—220, 245). La 1875 G. P. Frollo consemnează — cu oarecare amărăciune — faptul că „ortografia chirilică n-a pierit încă de tot în vederea oamenilor şi nu numai biserica, ci însă la unele ţinuturi mai cu seamă din Bucovina şi din Moldova, uzul comun urmează chiar astăzi a avè a face dînsa" (Frollo PO, 291).

De la 1780, cînd prin gramatica lui Micu şi Şincai se afirmă pentru prima dată, cu un puternic ecou, necesitatea introducerii alfabetului latin în limba română, şi pînă la 1880 cînd Academia Română votează prima ortografie cu litere latine *oficială* şi generală, oamenii de cultură nu obosesc să argumenteze necesitatea introducerii acestui sistem ortografic.

Vasilie Gergely de Csokotis publică, în 1819, la Viena un fel de tratat de bună purtare intitulat *Omul de lume* şi nu pierde prilejul

de a arăta în prefaţă necesitatea şi utilitatea introducerii alfabetului cu litere latine. Principalul argument, pentru intelectualul maramureşean (teolog absolut din ţinutul Muncaciului cum îl caracterizează Pumnul în *Lepturariu* şi cum se prezintă el însuşi pe coperta cărţii sale) este recunoaşterea asemănării rădăcinii cuvintelor, cu cuvintele din limba latinească, italienească etc. În *Calendariu românesc pe anul de la Hristos 1829*, publicat la Buda, Ştefan P. Niagoe publică un *Dialog sau vorbire între învăţător şi şcolar despre romani şi români sau daco-români* în care arată — urmînd ideile lui Heliade *prin litere se naşte literatura* — că introducerea alfabetului latin va da naştere progresului limbii (BLL, 210). După anul 1830 argumentele în favoarea alfabetului latin se îmbogăţesc cu ideea că literele latine sînt mai *„iconomiceşti"* decît cele chirilice (CAS I, V, 302—312). În jurul anului 1866 alfabetul latin se bucură de prestigiul celui mai *uzitat* din Europa „civilizată" (AsA, 79), care *dezvăluie latinitatea* limbii noastre şi ne asigură comunitatea ca limbile *romanice apusene* şi care trebuie folosit — pur şi simplu — ca o consecinţă naturală a latinităţii poporului nostru :

„În momentul, în care românii s-au pătruns de adevărul că limba lor este o limbă romană, în acel moment şi forma exterioară, sub care avea să se prezinte aceasta, adecă scrierea sau, exprimată prin elementele ei, literele trebuiau să fie luate tot de la romani. Şi astfel alfabetul slavon, care învălea mai mult decît revela limba română şi pe care îl primisem numai dintr-o oarbă întîmplare externă, fu alungat din scrierea noastră cea nouă şi fu înlocuit prin alfabetul latin. Această înnoire este o urmare aşa de naturală a latinităţii poporului nostru, încît nu noi trebuie să dovedim pentru ce acum scriem cu litere latine — spune Maiorescu — ci adversarii ar trebui să dovedească pentru ce să împrumutăm de la străini literele lor, după ce ştim că avem pe ale noastre?" (Maiorescu 1866, 189—190).

După părerea lui Romulus Ionaşcu, sfîrşitul secolului al XIX-lea se caracterizează din punct de vedere ortografic prin împăcarea etimologismului cu fonetismul (Ionaşcu SO, 22—23). Şăineanu dă acestei faze o interpretare asemănătoare, constatînd că problema ortografică „pare a fi intrat în faza moderaţiunii, cînd o conciliere va deveni posibilă între etimologismul temperat, patronat de Academia Română şi obligatoriu în învăţămîntul public, şi între fonetismul raţional, aşa cum a fost formulat în manualul de ortografie română (1889) al d-lui Tiktin. Inaugurată într-un mod ştiinţific *Despre scrierea limbii române* (1874) de d. Maiorescu, cu *Îndreptarul* (1882) lui Lambrior şi mai ales cu studiul filologico-critic al d-lui

Scanned with OKEN Scanner

Frollo, problema ortografică a trecut peste perioada-i de fierbere şi de tranziţiune spre a se apropia de o soluţiune definitivă" (Şăineanu IFR, 237—238).

1.2.3. Faptul că *Maiorescu* este amintit ca cel care a inaugurat studiul ştiinţific al problemei ortografice reprezintă o apreciere îndreptăţită a activităţii criticului literar. Meritele sale, în acest domeniu, sînt legate mai ales de modul în care a reuşit, sintetizînd teoria lingvistică a predecesorilor, să stabilească distincţia dintre sunet şi fonem, ceea ce îl situează printre cei mai interesanţi teoreticieni români în domeniul filozofiei limbajului.

Distincţia dintre sunet şi fonem apare odată cu formularea principiilor lingvisticii moderne, ca nemijlocita lor rezultantă. În limbaj cercetătorii descoperă, la începutul secolului al XIX-lea, ceea ce pe cale intuitivă, empirică, omenirea cunoştea prin inventarea scrierii alfabetice (Hjelmslev Ph., 211) : funcţia elementelor sonore şi posibilitatea utilizării acestei funcţii ca criteriu de clasificare a componentelor sistemului fonetic.

În unele lucrări s-au semnalat cîteva nume de cercetători ai limbii care, înaintea lui Baudouin de Courtenay şi Ferdinand de Saussure sau paralel cu ei, au făcut, în lucrările lor, o distincţie de acest fel în studiul fonetic al limbajului. Aceste nume aparţin perioadei din istoria lingvisticii în care forma funcţională, cunoscută de la primele operaţii de analiză a limbii, nu fusese încă uitată de cercetători, perioadei în care şcoala neogramatică nu absolutizase principiile ei *istoriste*, *pozitiviste* şi *legitimiste* (Hjemslev E, 142). Sînt citate astfel lucrările lui I. H. Bredsdorf, care, în 1833, făcea distincţie între *Lauttypen* şi *Lautvarianten*, şi Max Wocher, care în lucrarea *Neuere Phonologie für das Englische, Italienische, Französische, als Theorie vom Naturleben der Sprache wie es im Wortbildung, Aussprache, Wortbiegung, Wort — und Satzgefür sich Wahrnehmen lässt*, apărută la Ulm, în 1846, şi la Stuttgart, în 1859, considera că fonologia se bazează pe raportul dintre logică şi fonetică (Møller, 5). De asemenea sînt citaţi J. Winteler, autor binecunoscut pentru monografia dialectală, *Die Kerenzer Mundart des Canton Glarus*, publicată la 1876 şi bazată pe distincţia dintre sunet şi fonem (Troubetzkoy PF, 4), precum şi foneticianul englez Henry Sweet, care la 1877, în *Handbook of Phonetics*, diferenţiază transcrierea *fonetică* de cea *fonematică* (Jones, 331).

La aceste nume, poate şi trebuie să fie adăugat numele lui Titu Maiorescu. În cunoscutul său studiu intitulat *Despre scrierea limbii române*, publicat în anul 1866, el stabileşte, pe baza distincţiei dintre *sunetele logice* şi *sunetele-produse brute ale gîtlejului*, elemen-

Scanned with OKEN Scanner

tele componente ale alfabetului românesc cu litere latine. Lucrarea sa, concepută iniţial ca „îndreptarul ortografic" al revistei „Convorbiri literare", va servi de fapt, în cultura românească, drept piatră de hotar în trecerea spre ortografia modernă.

În 1866 Titu Maiorescu avea 26 de ani şi se întorsese în România după studii terminate cu doctoratul în filozofie la Giessen şi licenţa în drept la Paris (licenţa în litere obţinută tot la Paris, nu era, de fapt, decît echivalarea doctoratului în filozofie obţinut în Germania). În acel an, Maiorescu îşi ia obligaţia de a face un studiu asupra „scrierii limbii române", deoarece discuţiile purtate în sînul Societăţii literare de la Iaşi Junimea, al cărei membru fondator era şi al cărei conducător spiritual va rămîne pînă la sfîrşitul ei, se dovediseră cu totul infructuoase. Conştient de faptul că lipsa de acord în discuţii provine din necunoaşterea relaţiilor care există între scriere şi limbaj, din incapacitatea de a înţelege adevărata misiune a scrierii în general şi a unei scrieri normate în special, Titu Maiorescu începe în toamna anului 1865 elaborarea unei lucrări consacrate atît clarificării acestor noţiuni, cît şi stabilirii unui sistem ortografic aplicabil în revista acestei societăţi. După cum reiese din *Însemnările* sale, această lucrare reprezenta pentru tînărul de 26 de ani prima lucrare originală, concepută cu iuţeala fulgerului (Maiorescu Î I, 124).

În prima formă sub care s-a publicat ca broşură în 1866, lucrarea cuprinde următoarele capitole: I. *Principiul scrierii*; II. *Cercetări fonetice asupra alfabetului latin*; III. *Despre scrierea lui č, ğ, ş, ţ, ḑ, ă, e, i, şi o critică a sistemului etimologic.* Ultimul capitol este retipărit, în 1867, în primul număr al revistei „Convorbiri literare", iar al treilea capitol (substanţial amplificat prin inserarea unor răspunsuri date celor care au analizat critic lucrarea, precum şi prin includerea discuţiei asupra principiului scrierii) apare în anul 1873 în vol. al VII-lea al aceleiaşi reviste. După aceste remanieri, cînd studiul este publicat în volumul *Critice*, în 1874, cele patru capitole arată astfel: I. *Despre literele latine primite de noi fără schimbare*; II. *Despre scrierea lui č, ğ, ş, ţ, ă, î*; III. *Despre principiul scrierii şi o critică a sistemului fonetic*; IV. *Cercetări limbistice şi critica sistemului etimologic.*

Cauza care a determinat modificarea planului lucrării este necunoscută. Probabil că Titu Maiorescu a considerat mai logică, mai conformă cu scopul lucrării cea de-a doua repartizare a problemelor, în care după ce a expus propriul său sistem ortografic a trecut la analiza critică a celorlalte sisteme stabilite în aceeaşi epocă. Pentru o combatere a *fonetismului absolut* a considerat utilă clarificarea principiului logic al scrierii, prin care opune principiului fonetic — principiul fonologic combinat cu cel morfologic într-o sinteză origi-

Scanned with OKEN Scanner

nală. În ceea ce privește combaterea *etimologismului* el își caută argumentele în lucrările consacrate studiului comparativ-istoric al limbii, înlăturînd ideea falsă a „corupției" sau „a degradării" limbilor moderne în raport cu limbile din care s-au dezvoltat, folosindu-se pentru aceasta în primul rînd de prelegerile lui Max Müller, pe care, după cum afirmă Maiorescu în anul 1866, le citise „pe nerăsuflate" (Maiorescu Î I, 122).

Meritul lui Titu Maiorescu în stabilirea ortografiei românești este recunoscut atît de adepți cît și de adversari. El însuși consemnează într-o scrisoare din 27 septembrie 1888, adresată surorii sale: „Fiindcă am scris 20 de ani cu ortografie etimologică și mai tîrziu mi-am dat seama de greșeala ei, am ucis-o pentru vecinicie în literatura română" (Maiorescu Î I, VI). H. Tiktin consideră că „Maiorescu are meritul de a fi bătut cea dintîi spărtură în cetatea ciparianilor. . . i-a croit drum fonetismului și formează piatra hotarnică dintre direcțiunea veche și cea nouă" (Tiktin CO, 17). În monografia consacrată lui Titu Maiorescu, Eugen Lovinescu caracterizează lucrarea *Despre scrierea limbii române* ca „o biruință a bunului simț, susținută de o luciditate de viziune și documentare, de claritate și sobrietate literară de expunere, ce o fac interesantă și vie, actuală și astăzi, cînd aproape nimic din ce-i opuneau adversarii nu se mai poate citi" (Lovinescu TM II, 119).

După cum aflăm din relatările unuia dintre întemeietorii Junimii, acest proiect ortografic a fost „cel dintîi mare succes al societății" (Negruzzi A, 53). Prin revista acestei societăți, „Convorbiri literare", care apare la Iași în 1867, sistemul ortografic propus de Maiorescu se răspîndește, cu anumite deosebiri, în celelalte regiuni ale țării, iar în 1881 formează baza ortografiei academice. Observații cu privire la ansamblul concepției lingvistice a lui Titu Maiorescu au fost făcute în ultimii ani, la noi, de către D. Macrea (TM, 26—64) și Grigore Brîncuș (TM, 485). S-a precizat cu acest prilej faptul că el făcea distincție în limbă între sistemul de invariante și variante, fără să se examineze îndeajuns importanța pe care această distincție a avut-o în evoluția ortografiei românești.

Pentru a putea aprecia la justa ei valoare poziția teoretică a filozofului român, este necesar să se raporteze observațiile sale la anumite principii teoretice și metodologice ale lingvisticii moderne.

Sintetizînd și sistematizînd ideile cuprinse în lucrarea lui Maiorescu, constatăm existența unor afirmații prin care sînt anticipate anumite concepte ale lingvisticii moderne. Prin formularea lor și mai ales prin utilizarea lor în folosul scopului practic propus, gînditorul român și-a depășit conaționalii contemporani, făcînd în do-

Scanned with OKEN Scanner

meniul ortografiei ceea ce ulterior avea să se realizeze şi în critica literară : primul act de autoritate ştiinţifică propriu-zisă.

a) Prima problemă la care se opreşte Maiorescu este aceea a definirii alfabetului. După părerea lui, literele într-o ortografie bine întocmită nu reproduc toate sunetele unei limbi, ci numai pe acelea care dezvăluie „logica limbii", adică pe acelea care au o funcţie gramaticală.

În această primă observaţie, ale cărei surse imediate sînt greu de stabilit, mi se pare că se cuprinde distincţia dintre *substanţă* şi *formă*, care formează fundamentul teoriei lingvistice a lui Wilhelm von Humboldt, distincţie revalorificată în lingvistica modernă, de şcoala lingvistică de la Copenhaga. Semnificativ pentru problema noastră este următorul pasaj dintr-o lucrare postumă a filozofului german, care se pare că n-a rămas fără ecou în gîndirea maioresciană : „Es versteht sich daher dass die reele Beschaffenheit der Laute, um eine Vorstellung von der Form einer Sprache zu erhalten, ganz vorzugsweise beobachtet werden muss. Gleich mit dem Alphabete beginnt die Erforschung der Form einer Sprache, und durch alle Teile derselben hindurch wird dies als ihre hauptsächlichste Grundlage behandelt". Distincţia apare, în al 8-lea deceniu al secolului al XIX-lea, la Fr. Müller în lucrarea *Beiträge zur Morphologie und Entwicklungsgeschichte der Sprachen* (Pott W, CCCXX) analizată critic de Whitney, cît şi în *Grundriss der Sprachwissenschaft*, 1876, al cărei prim volum cuprinde următoarele două capitole mari : *Die Sprache an und für sich* (*in abstracto*) şi *Die Sprache als Individuum* (*in concreto*), distincţii pe care lingvistica modernă le cunoaşte astăzi din cursul de lingvistică generală al lui Ferdinand de Saussure.

Maiorescu cunoştea lucrările lui Humboldt, pe care îl citează pentru anumite informaţii referitoare la scrierea popoarelor primitive, în ediţia din 1866, şi, mai tîrziu, în 1873, ca sprijin într-o polemică cu H. Schuchardt. Poziţia adoptată de Maiorescu cu privire la alfabet a fost probabil influenţată, fie şi indirect, de ideile acestui mare filozof al limbii. Distincţia dintre *substanţă* şi *formă* era destul de răspîndită printre filologii români în anii 1830—1870.

Un reprezentant al curentului latinist extrem afirma, în discursul său de închidere a primei sesiuni a Societăţii Academice Române : „Orice limbă ca şi orice altă fiinţă reală, constă din două elemente esenţiale : materia şi forma. Amîndouă aceste elemente sînt importante şi unul nu poate fără altul. Cu toate astea, precum la alte lucrări aşa şi la limbă, forma ei e mai preţioasă decît materia ; şi limba românească ar putea cuprinde de zece ori mai multă *materie* sau *cuvinte străine*, decît are astăzi, fără a înceta de a fi ce este, adică

Scanned with OKEN Scanner

limba română, pre cît timp va da cuvintelor *nobilele forme* ale surorilor ei latine (ASA, 125).

Nu lipsit de interes este faptul că această distincţie apare într-un articol prin care, în 1839, tatăl lui Titu Maiorescu, profesorul Ion Maiorescu participă la controversele ortografice dintre români.

În articolul *Asupra ortografiei româneşti*, publicat în „Foaie pentru minte, inimă şi literatură", Braşov I (1838), nr. 23, 24 şi 25, el face distincţie între *materia limbii* „cuvintele în sine", mai ales „rădăcinile" şi *forma limbii* „modul de derivare, de compunere şi flexiunea nominală şi verbală". Ortografia trebuie să asigure unitatea *formei*, nu a *materiei*. Interesante sînt, pentru problema care ne preocupă aici, părerile exprimate de tatăl lui Maiorescu, în articolul citat, cu privire la caracterul arbitrar al literelor în raport cu sunetele şi cu privire la l i m b ă *ca produs al mecanismului minţii omeneşti* care totdeauna trebuie să răspundă *zestămului* (sistemei) din mintea noastră" (nr. 23, p. 182). O apreciere exactă a modului în care ideile tatălui au fost preluate de fiu, în cazul celor doi filologi români, nu s-ar putea face decît pe cale pur deductivă. Argumente documentare propriu-zise nu există, întrucît, ocupîndu-se de scrierea limbii române, Titu Maiorescu nu aminteşte numele tatălui său. Este sigur însă că filozoful Junimii s-a hrănit din ideile filologice ale părintelui, pe care le-a preluat, probabil, aproape în mod inconştient. Un detaliu semnificativ pentru discuţia de faţă îl reprezintă faptul că Ion Maiorescu, ale cărui ample cunoştinţe de teorie lingvistică îl situează printre primii comparativişti şi indo-europenişti români, cunoştea lucrările lui Max Wocher (Ursu IM) care, după cum s-a văzut, este considerat, unul dintre precursorii teoriei fonologice generale.

Pentru Titu Maiorescu *forma* este rezultatul *actului de gîndire* prin care ideile sînt puse într-o *relaţie logică*. Principiul scrierii formulat de el poartă, probabil, numele de *principiu intelectual* tocmai fiindcă, asemenea concepţiei lui Humboldt, *forma limbii* reflectă stadiul de *dezvoltare intelectuală* al vorbitorilor (Maiorescu 1966, 277). Cu ajutorul acestui principiu, în ortografie trebuie să fie arătate cu cea mai mare claritate posibilă „cuvintele în schimbările lor, fiindcă în ele e conţinută toată logica unei limbi, adecă toată arătarea raporturilor între idei"

b) După definirea alfabetului şi a principiului scrierii, Maiorescu trece la găsirea celei mai convenabile modalităţi de adaptare a alfabetului latin la necesităţile de exprimare a *formei limbii române*. El analizează condiţiile în care anumite sunete româneşti derivate din sunete latine, îşi modifică modul lor de articulaţie. Cînd constată că aceste condiţii formează reguli precise, constante, el propune

Scanned with OKEN Scanner

după modelul reprezentanţilor Şcolii ardelene, ca notarea lor să se facă cu ajutorul sunetelor care condiţionează contextual modificarea. Astfel anticipînd aplicarea *metodei distributive*, Maiorescu găseşte o argumentare logică pentru scrierea lui *ce, ci, ge, gi, che, chi, ghe, ghi*, „Fiind dar constatat că în *cuvintele româneşti c* sună totdeauna *k* înainte de *a, o, u,* ъ, *î*, şi totdeauna ч înainte de *e* şi *i*, şi că numai în unele cuvinte sună din contra *k* înainte de *e* şi *i*, trebuie să lăsăm litera *c* singură să exprime pe ч înainte de *e* şi *i*, şi numai atunci să o marcăm prin semnele alăturate *h*, respectiv *i*, cînd în contra geniului limbei noastre, înainte de *e* şi *i* are să se pronunţe *k* şi înainte de celelalte litere ч". (Maiorescu, 1966, 232).

Pasajul citat merită un comentariu mai amplu, deoarece este semnificativ pentru caracterul original al teoriei lingvistice maioresciene. Tributar latinismului, el deosebeşte cuvintele de origine latină de cuvintele de alte origini, stabilind scrierea numai pe baza distribuţiei constatate în prima categorie de cuvinte. Pe de altă parte, însă, realizîndu-şi lucrarea în plină înflorire a lingvisticii comparativ-istorice dar avînd viu în minte conceptul de *unitate şi identitate dialectică* care se impusese în filozofie prin Hegel şi în lingvistică prin Humboldt, el găseşte pentru scrierea africatelor o normă în care se îmbină perspectiva diacronică (č românesc = *c* lat. + *e* sau *i*) cu cea sincronică (cuvintele r o m â n e ş t i cunosc numai distribuţia înainte de *e, i*, deci se notează prin aceste litere, care devin astfel mărcile formale definitorii ale valorii fonetice a sunetului precedent). Ceea ce pentru latinişti reprezenta o degradare (sunetele inexistente în latină erau considerate „corupte şi bastarde"), deoarece ei nu aveau decît perspectiva latinităţii alterate, este pentru Maiorescu *o formă de limbă dată*, care trebuie simbolizată prin ceea ce reprezintă trăsătura ei cea mai pregnantă.

Evident că în acest punct norma stabilită de Maiorescu nu putea fi aplicată *tale quale*, deoarece vorbitorii *erau trimişi totuşi la etimologia cuvîntului.*

Maiorescu preconizase că scrierea africatelor prepalatale înainte de *a, o, u*, în cuvinte de origini străine, adică împrumutate, să fie totodeauna *ci*, niciodată *ce*. Dar cîţi oameni ştiau care cuvinte sînt latine şi care sînt de alte origini?

Prin aceasta însă concepţia scriitorului român nu devine cu nimic mai puţin interesantă în spiritul ei.

c) Opunîndu-se celor care înţelegeau prin ortografie fonetică aplicarea unui fonetism absolut (*se scrie cum se pronunţă*), Maiorescu propune ca criteriu de diferenţiere a *sunetelor logice de cele lipsite de valoare logică* („producte brute ale gîtlejului nostru") un procedeu apropiat de *comutare* : „Sonul ъ are în limba noastră misi-

Scanned with OKEN Scanner

unea logică : 1. de a marca timpurile de conjugarea I la persoana a treia *în opoziție* cu **a** ;. . . 2. de a însemna deosebirea dintre substantivele feminine articulate şi nearticulate,. . . 3. de a umbri vocala fără son, făcînd astfel limba îndoit de lămurită în flecţiunile ei (*laudă, lăuda* ; *cai, căi*) (Maiorescu 1966, 258).

d) Concepînd limba într-o permanentă mişcare, în care *forma gramaticală* reflectă progresul *capacității intelectuale de abstractizare*, Maiorescu derivă din aceasta şi — ceea ce astăzi numim — procesul de fonologizare a anumitor sunete : „în ziua în care. . . unul din sonurile respinse acum din marcarea grafică va cîştiga importanţă logică în limba noastră, adecă va *arăta deosebirea înţelesului mai multor radicale* sau deosebirea flecţionară a timpurilor, persoanelor, a genului, a numerilor sau a cazurilor, în acea zi sonul cel nou a cîştigat rangul unui son logic şi trebuie să aibă o literă aparte" (Maiorescu 1966, 261).

Foarte utilă în cultura românească în ceea ce priveşte orientarea ortografiei româneşti într-o direcţie fonologică, lucrarea lui Maiorescu n-a trezit sub aspectul teoriei lingvistice nici un ecou în epocă.

De altfel, pentru Maiorescu însuşi, teoria reprezenta numai o cale spre concilierea taberelor, o cale spre adoptarea unei formule ortografice care să scoată cultura românească din impas. Prin poziția sa teoretică el se situa la răscrucea de drumuri care s-a manifestat în cultura mondială înainte cu mai bine de o jumătate de secol, dar pe care cultura românească de abia prin Maiorescu avea s-o cunoască şi s-o depăşească : trecerea de la raţionalismul cartezian la idealismul kantian şi la dialectica hegeliană. Deşi n-a fost pe deplin înţeles, Maiorescu a fost ascultat în problemele de ortografie. Erudiţia sa şi capacitatea de argumentare logică i-au întărit prestigiul în cercul Junimii şi în cercurile academice. Numai filologii cu temeinică pregătire cu Lambrior, Tiktin, au găsit argumente să-l combată. În atitudinea acestora se poate observa reacţia firească, „neogramatică", împotriva speculaţiilor raţionaliste pe care spiritul ştiinţific al epocii nu le mai gusta.

Interesante sînt în această privinţă cele spuse de Lambrior cu privire la nenumăraţii raisonneurs din filologia românească. Aluzia la epigonii lui Maiorescu este evidentă : „Însă nu au nici o valoare toate aceste argumente subţiri : de logica văzului, de păstrarea radicalului şi altele, pe care nu le mai citäm a cui sînt, căci ele primblă prin gura tuturor, care se pun, cum se zice, să raţioneze în materie de limbă. Cînd ştii numai două, trei idei asupra unei materii şi acele foarte generale şi plutitoare, atunci storci dintr-însele, cu ajutorul puterii de a raţiona, tot ce poate ieşi ; şi, dacă se întîmplă ca generalităţile să-ţi fie false, cum o păţesc ele foarte des, atunci stoarcerea

este o clădire pe nisip. Franţujii numesc oamenii ce lucrează astfel: raisonneurs, noi avem mulţi *raisonneurs*" (Lambrior Î, 338).

Maiorescu construieşte pentru prima dată, la noi, o teorie ortografică funcţională: „scrierea este mai întîi de toate comunicarea ideilor noastre cu relaţiile lor... fără îndoială scrierea va fi în cea mai mare parte a ei fonetică, dar nu pentru a exprima sonul în sine, ci numai întrucît şi sonul exprimă ideea şi este cea dintîi încorporare a ei" (Maiorescu, 1893, 308). Astfel el a înlăturat o veche şi caracteristică identificare între *sunet şi literă*. Destrămarea acestei identificări a făcut-o în spirit raţionalist, admiţînd faptul că semnul grafic este corespondentul unui element fonic cu funcţie distinctivă, pentru a cărui reproducere el trebuie folosit cu maximum de randament. Maiorescu a realizat, în fond, ceea ce filologii secolului al XIX-lea care au stabilit autonomia literei faţă de sunet au omis să facă, uitînd distincţia dintre materie şi formă în accepţiunea dată de Humboldt. El a înţeles şi a demonstrat că litera nu-şi justifică genealogic existenţa decît ca corespondent grafic al unui fonem (Hjelmslev Ph., 212).

În aparenţă teoria sa facilitează un compromis între fonetism şi etimologism. În profunzime judecînd lucrurile, ea poate fi considerată ca o *originală soluţionare teoretică a problemei sistemului alfabetic românesc cu litere latine.*

În realitate la 1866, descriind sistemul alfabetic românsc, Maiorescu depăşeşte spiritul epocii. După cum s-a văzut, el aplică în analiza elementelor fonetice exact criteriile stabilite, mai tîrziu, în analiza fonologică, pe baza *principiului relevanţei abstractive* al lui Karl Bühler (Hjelmslev Ph., 132), bazîndu-se pe distincţia dintre materie şi formă.

Se impune să fie amintit aici şi faptul că Maiorescu s-a arătat în studiul său preocupat de cele mai generale probleme ale scrierii alfabetice. El nu s-a mărginit să dea o descriere a sistemului alfabetic românesc, ci a încercat să stabilească o distincţie între hieroglifele fonetice şi litere. Şi în acest domeniu se observă orientarea ştiinţifică largă a filozofului român. El este primul român care încearcă o definiţie a sistemelor universale de scriere. La 1 ianuarie 1866 el consemnează în *Însemnările* sale,,... am găsit ca adevăr nou concepţia clară a naturei hieroglifelor şi a despărţirei stricte dintre hieroglifa fonetică şi literă. O să compar însă cu Steinthal, pe care l-am comandat la Berlin. Dacă are şi el, înaintea mea, aceeaşi părere sau o alta, dar slabă, atunci trebuie să o public pe a mea în limba germană căci este nouă" (Maiorescu Î I, 121).

Faptul că nu şi-a publicat niciodată *ideea cea nouă* în germană poate fi o dovadă a spiritului său critic foarte dezvoltat, care l-a

Scanned with OKEN Scanner

făcut să înţeleagă imperfecţiunea mijloacelor de care dispunea pentru a o susţine. În esenţă însă, deosebind hieroglifa de litera alfabetică pe baza opoziţiei dintre obiect şi subiect, Maiorescu descoperea următorul adevăr : *hieroglifa fonetică* avea valoarea unei scrieri universale, putînd comunica date asupra lumii obiective, întrucît izvora dintr-un sistem simbolic ideografic, *litera*, desprinzîndu-se din simbolul obiectului, devenind simbolul unui alt simbol, adică semnul complexului sonor care denumea obiectul, căpăta un caracter subiectiv. Maiorescu spune că litera permite astfel să se reproducă „maniera omului (deci a *subiectului*, — nota ns. *Fl. Ş.*) de a se exprima asupra obiectului" (Maiorescu 1866, 33).

Ceea ce nu observă Maiorescu este faptul că hieroglifa fonetică marchează trecerea de la scrierea obiectivă la cea subiectivă, întrucît, în această scriere, obiectul devine un semnal al unui mod de exprimare despre un alt obiect.

Această observaţie nu-i era însă la îndemînă lui Maiorescu întrucît el era probabil prea puţin familiarizat cu întreaga problematică a scrierii, care de altfel pe plan mondial reprezenta o preocupare foarte recentă. În al doilea rînd, concluzia pe care Maiorescu o trage din această distincţie ne arată că el vedea în scriere şi în limbă, desigur sub influenţa lui Humboldt, forma de expresie a geniului unui popor : „hieroglifa e pitorească, naturalistă, litera e logică, subiectivă, opoziţiune corespunzătoare diferenţei între limbele şi geniile popoarelor cari au admis una sau ceilaltă din aceste două scrieri". În concepţia lui Maiorescu între cele două moduri de scriere nu poate să existe comunicare istorică, întrucît, corespunzînd geniului unui popor şi limbii sale, amîndouă sînt terminate, reprezentînd culmea unei anumite forme de expresie. Ideea se supune concepţiei lui Humboldt despre sistemul închis al repartiţiei raselor, în conformitate cu anumite trăsături spirituale inalienabile.

Prin studiul său din 1866, Maiorescu se înscrie în lingvistica românească şi în cea mondială printr-o contribuţie teoretică semnificativă şi originală.

Se poate spune că Maiorescu s-a încadrat, în domeniul cultivării limbii române deci în domeniul ideologiei lingvistice, în curentul tradiţionalist — popular. Această încadrare este legitimată în primul rînd de atitudinea sa obiectivă faţă de evoluţia limbii. El consideră fenomenul transformărilor lingvistice ca o manifestare a progresului uman (Maiorescu 1893, 397) şi deci ca o condiţie a modului de existenţă a limbii. Aceasta ne aminteşte de definiţia dată, cam în acelaşi timp, de Max Müller, pe care de altfel Maiorescu îl citează alături de Humboldt pentru exprimarea stadiului actual al problemei evoluţiei lingvistice (Maiorescu 1784, 229—231) : „Quoique le langage

Scanned with OKEN Scanner

change continuellement, il n'est nullement vrai dire que ce soit toujours pour dépérir ; en tous cas, ce que nous avons continué d'appeler dégénérescence et corruption dans l'histoire du langage, n'est en réalité autre chose que la condition nécessaire de sa vie" (Müller SL, 309). În această privinţă, are dreptate să-l acuze Cipariu, în mod indirect, pe Maiorescu de a fi introdus în Societatea Academică idei — după părerea sa absurde — datorate „neamţului de la Oxford" ; „Alte raţiuni ce s-au mai adus sau se mai pot aduce încă prea bucuros le-am trece, ca să nu ne judece cineva nediscreţi, dacă s-au scăpat din cînd în cînd unele vorbe şi raţiuni de acea natură, cît nu mai au lipsă de comentariu, de exemplu : cum că, cu cît limba se toceşte mai mult, cu atît se mai şi perfecţionează (ATC, 244).

Maiorescu se încadrează în curentul tradiţionalist popular şi prin atitudinea manifestată împotriva reformei lingvistice erudite. El susţine rolul uzului lingvistic şi al personalităţilor literare legate de tradiţia culturală naţională în reforma limbii. Prin contribuţia sa în problema ortografică, Maiorescu adaugă concepţiei romantice a acestui curent, spiritul raţionalist, reprezentat în lingvistică prin teoria lui Humboldt (Chomsky CL, 19). Astfel, prin sinteza pe care o realizează din îmbinarea concepţiei evoluţioniste cu spiritul raţionalist, Maiorescu se dovedeşte puternic influenţat de modul de gîndire caracteristic deceniilor de mijloc ale secolului al XIX-lea. La convingerile estetice şi la critica socială al cărei animator a fost Maiorescu se cuvine deci, să adăugăm, pentru a demonstra influenţa lui Hegel în cultura română, şi contribuţia ideologului Junimii la stabilirea sistemului alfabetic cu litere latine, contribuţie bazată pe sinteza amintită mai sus (Vianu H, 39 ; v. şi Bogdan-Duică TM, 15 ; IGSF, 233—234).

1.2.4. Pentru a încheia prezentarea problemelor teoretice ale scrierii româneşti în secolul al XIX-lea trebuie să remarcăm cîteva *aspecte esenţiale* :

a) Personalităţile care au ilustrat o singură orientare ideologică în decursul întregii lor activităţi nu au fost prea numeroase. *Majoritatea oamenilor de cultură* ai epocii au fost animaţi de o concepţie pragmatică avînd un accentuat caracter *eclectic*, din punct de vedere *teoretic*. În al doilea sfert al secolului al XIX-lea ideile latinismului încep să se răspîndească în Muntenia prin Heliade şi în Moldova prin Asachi şi Seulescu.

În aceeaşi perioadă se naşte şi reacţia împotriva unor aspecte ale acestui curent. Reforma erudită, etimologismul şi purismul sînt primite cu opoziţie, la început în Moldova, apoi şi în Muntenia. Dar cei care răspîndesc ideile latinismului în cele două provincii româ-

Scanned with OKEN Scanner

neşti nu aderă la toate punctele puse în circulaţie de Şcoala ardeleană, în primul rînd prin Micu, Şincai şi apoi Maior. Ei preiau tradiţia reprezentată prin lucrări ca cele ale lui Văcărescu, Golescu şi se declară la început pentru fonetism şi împotriva reformei erudite.

Asachi, de exemplu, care în 1838—1841 va propune un sistem ortografic italienizant, bazat pe multe elemente de interpretare etimologizantă, se arătase, în 1832, un adversar al subiectivismului lingvistic susţinînd că „gramatica, spre a fi a naţii, trebuie să se întemeieze pe firea limbei şi pe regulile practice ce sînt într-însa şi pre care datoria gramatistului este a le culege şi a le orîndui în sistemă lămurită. Ipotezuri, iscodiri şi idei particulare ale autorului nu pot fi regule, iar alcătuirea cuvintelor noi este iertată a să face cu scumpătate şi la nevoie neapărată" (Asachi IIR, I).

După cum observă şi Ibrăileanu, Asachi a fost inconsecvent atît pe plan teoretic cît şi practic.

Heliade, pe de altă parte, începe prin a susţine, în 1828, principiul fonetic al scrierii şi atitudinea obiectivă în reformarea limbii, pentru ca, după 1840 să devină un etimologist şi să-şi atribuie rolul de reformator de geniu al limbii, în spiritul filozofiei lui Condillac.

Aceeaşi inconsecvenţă apare la Aron Pumnul, care, în 1845, publică în „Foaie pentru minte..." un program ortografic etimologist, realizat sub influenţa lui Cipariu şi a lui A. T. Laurian, şi devine peste cinci ani exponentul unui sistem ortografic bazat pe echivalenţa dintre sunet şi literă, deci pe principiul fonetic (Voci).

b) *Cele două curente* au adoptat, în ceea ce priveşte *problema ortografiei* româneşti cu litere latine, o poziţie adeseori contradictorie. Se poate totuşi susţine că, în general, adepţii curentului tradiţionalist — popular au fost antietimologişti, dar că nu toţi antietimologiştii au aparţinut acestui curent. Susţinătorii principiului fonetic, Aron Pumnul şi adepţii săi, erau reprezentativi mai mult pentru orientarea puristă decît pentru cea tradiţionalistă. Ei se deosebeau de etimologişti în ceea ce priveşte principiul director al scrierii, dar se aflau foarte aproape de aceştia în interpretarea raportului dintre scriere şi limbaj şi în acceptarea unei reforme lingvistice impuse din exterior.

Antagonismul dintre cele două principii ortografice, antagonism caracteristic pentru secolul al XIX-lea, a fost considerat pe bună dreptate ca o „despărţire oarecum scolastică", pe care o fac cei deprinşi de a vedea posibilă, în domeniul teoriei scrisului, exclusiv această opoziţie. În realitate etimologismul şi fonetismul se situau din punct de vedere ideologic pe aceeaşi poziţie şi de aceea ambele principii se găseau în imposibilitate de a da o rezolvare satisfăcătoare problemei ortografice. Adepţii lor aveau, dintr-un

Scanned with OKEN Scanner

anumit punct de vedere, aceeaşi viziune limitată asupra evoluţiei limbii şi asupra rolului scrierii în această evoluţie. Eroarea lor comună consta în deprecierea evoluţiei limbii, fie prin căutarea modelului normativ în limba latină, fie prin aplicarea mecanică a unor legi de transformare fonetică, considerate nepieritoare. Adepţii ambelor curente ortografice ţinteau să transforme semnul grafic, litera, în elementul constitutiv al esenţei tipologice a unei limbi. Ideea reiese clar din normele ortografice ale etimologiştilor. Ea apare însă şi la unii adepţi ai principiului fonetic cum este doctorul Vasilie Popp. Acesta cere păstrarea semnelor chirilice ѵ, ж, ц, ъ, ѫ, ѣ în scrierea cu litere latine a limbii române, argumentînd în felul următor: „Limba noastră batăr că e fiia limbei latineşti, totuşi în tonuri e mult mai bogată decît mama ei. Romanii nu au avut ѵ, ж, ц, ъ, ѫ, ѣ, care le avem noi şi care cu litere latineşti, oricum le vom împreuna, nu le vom putea exprima aşa ca să nu-şi piardă dulceaţa lor şi fără a schimba limba" (Ursu VP, 39).

Avînd în vedere această comunitate ideologică între reprezentanţii celor două curente ortografice, se poate afirma cu certitudine că haosul ortografic care a domnit în ţările româneşti la mijlocul secolului al XIX-lea izvora dintr-o concepţie specifică asupra raportului dintre grafie şi limbaj. Realizarea practică a unui sistem ortografic unitar a fost mult timp amînată, mai ales din cauza lipsei de clarificare teoretică a filologilor cu privire la rolul scrisului şi cu privire la atributele culturale ale unui sistem alfabetic şi ortografic.

c) În crearea limbii române literare moderne, curentul tradiţionalist-popular s-a impus prin ceea ce am putea numi o sinteză raţionalist-romantică iniţiată de Maiorescu şi continuată de Lambrior şi Tiktin din rîndul filologilor. Elementele raţionaliste ale acestei sinteze au format legătura ideologică dintre curentul purist, etimologizant şi acest curent tradiţionalist-popular. Sfîrşitului secolului al XIX-lea găseşte cultura românească nu numai în pragul desăvîrşirii limbii literare unice, ci şi în plin proces de cristalizare a unei ideologii lingvistice unitare, asupra căreia îşi va pune amprenta puternica şcoală neogramatică.

d) În problema principiilor ortografice şi a răspîndirii lor în cele trei provincii româneşti, trebuie înlăturată impresia falsă pe care o rapidă examinare a datelor ar putea să o provoace, şi anume că, de fapt, a existat unanimitate de vederi în ceea ce priveşte aplicarea principiului etimologic în Transilvania. Realitatea este că au existat în Transilvania numeroase atitudini antietimologizante, reprezentate prin intelectuali ca Dr. Vasilie Popp, Dr. Pavel Vasici (Breazu Vasici), Visarion Roman (Grecu VR). Gh. Bariţ a fost şi el în această privinţă un spirit eclectic, preocupat mai mult de eficienţa unei acţi-

Scanned with OKEN Scanner

uni de renaştere naţională prin limbă, decît de acurateţa principială a metodelor folosite. Scrierea etimologică a triumfat însă în Transilvania, în anul 1860, datorită unor factori de natură politică : necesitatea de a demonstra guvernămîntului maghiar, printr-o exemplară unitate şi disciplină, capacitatea şi maturitatea de acţiune a naţiunii române. Aceasta i-a determinat pe adepţii principiului fonetic, mai puţini la număr, mai slab pregătiţi din punct de vedere teoretic şi practic, să se supună, de bună voie, normelor etimologizante, impuse şi susţinute prin marele prestigiu al lui Timotei Cipariu (Breazu Ort.).

e) Expunerea istorică a teoriilor filologice căreia i-am consacrat paginile anterioare nu poate fi încheiată fără prezentarea succintă a unui fapt important pentru studiul de faţă : rezultatul pe care l-a avut în pătura oamenilor instruiţi întreaga discuţie purtată pe marginea principiilor ortografice. Oricît ar părea de paradoxal, ambele curente au determinat în egală măsură o creştere a prestigiului anumitor forme grafice. *Principiul fonetic* a creat în rîndul intelectualităţii impresia falsă că scrierea reproduce fidel pronunţarea şi a creat o mai puternică nevoie de acomodare la această formă scrisă. *Principiul etimologic* a accentuat prestigiul formei scrise prin identificarea ei cu *esenţa*, *geniul*, *firea*, *natura* limbii, dînd astfel intelectualilor posibilitatea să se considere îndreptăţiţi de a-şi modifica pronunţarea după aceste forme grafice mai apropiate de „adevărata limbă românească". În felul acesta, la obişnuitul prestigiu al textului scris, în cultura românească a secolului al XIX-lea s-a adăugat această condiţie favorizantă pentru adaptarea artificială a pronunţării la scriere şi anume ideea că *scrisul reflectă natura necoruptă a limbii*, pe de o parte, şi ideea că *scrierea reproduce* — atunci cînd aplică principiul fonetic — *pronunţarea*.

Scanned with OKEN Scanner

2. Sistemele ortografice cu litere latine aplicate în cele trei provincii românești după anul 1860

2.0. După cum am precizat și în capitolul introductiv, lucrarea de față nu urmărește să facă un istoric al sistemelor ortografice în ansamblu, dar stabilește cîteva principii aplicabile într-o eventuală cercetare consacrată acestui subiect.

Ceea ce formează obiectul descrierii care va urma constituie, în esență, trăsăturile cele mai caracteristice ale sistemelor ortografice românești cu litere latine, în relativ scurta lor istorie. Este vorba de semnele grafice utilizate pentru notarea cîtorva sunete românești caracteristice : [ə], [i̯], [ʃ], [ts], [č], [ğ]. Alegerea celor mai potrivite modalități de notare a acestor sunete — în conformitate cu concepția specifică epocii — antrenează o serie de relații caracteristice în cadrul sistemelor alfabetice și a normelor ortografice bazate pe aceste sisteme alfabetice, ceea ce face ca, mai ales la literele utilizate pentru vocale, să fie adus în discuție întregul inventar alfabetic vocalic, iar la semnele pentru consoane să apară de asemenea un număr mai mare de semne alfabetice decît sunetele consonantice pe care le-am amintit mai sus.

2.0.1. Sistemele ortografice din care s-a extras materialul pentru cercetarea care urmează reprezintă, de fapt, cele mai semnificative momente din evoluția normelor de aplicare la limba română a alfabetului latin.

Documentar, prima expunere asupra unui sistem alfabetic aplicat la limba română coincide cu prima gramatică românească cunoscută, ceea ce ne plasează la mijlocul secolului al XVIII-lea, cînd este atestată documentar *prima gramatică românească* la Dimitrie Eustatievici. Pentru o dată ceva mai îndepărtată ar putea fi amintită tipărirea *bucoavnelor*, deci a manualelor care servesc la învățarea scrisului. Cea mai veche bucoavnă românească tipărită cunoscută pînă astăzi a apărut la Alba-Iulia, în anul 1699, avînd ca tipograf pe Mihai Ștvanovici. Ea apare din inițiativa mitropolitului

Scanned with OKEN Scanner

Atanasie al Ardealului şi cuprinde 8 pagini consacrate alfabetului chirilic, silabelor şi prozodiilor, după care urmează rugăciuni şi alte texte religioase (Bucoavnă, 1699). Pentru scrierea româno-latină, primul sistem alfabetic normat apare spre sfîrşitul secolului al XVIII-lea. În anul 1779 se tipăreşte la Viena, cu litere latine, dar fără semnătură, o carte de rugăciuni, ale cărei ultime trei foi cuprind o listă alfabetică latină — „Literele Romanilor cele vechi" — şi indicaţii asupra folosirii ei (Micu CR). După cum se ştie, lucrarea aparţine lui Samuil Micu şi reprezintă prima manifestare a principiilor ortografice ale Şcolii ardelene, precum şi prima încercare de alcătuire şi de aplicare a unui sistem ortografic coerent cu litere latine.

Începînd cu aceste date preocupările pentru ortografia românească devin din ce în ce mai numeroase. Pînă la mijlocul secolului următor s-ar putea spune că sînt urmărite paralel două obiective principale : introducerea alfabetului latin, pe de o parte, şi îmbunătăţirea condiţiilor de utilizare a alfabetului chirilic, pe de altă parte. Paralelismul acesta nu este perfect, întrucît pe măsură ce interesul pentru scrierea româno-latină se intensifică, scrierea chirilică îşi pierde susţinătorii. Ultimele pledoarii pentru scrierea chirilică apar în mijlocul celui de-al şaselea deceniu al secolului. Într-o broşură tipărită la Timişoara, Drăghici Meletie, o înaltă faţă bisericească locală, susţine păstrarea literelor chirilice, negînd orice utilitate pentru cele latine. Făcînd un istoric al utilizării scrierii de către români el combate, cu vehemenţă, pe cei care cred că românii au folosit înainte de 1439 alfabetul latin : „Exaltaţii noştri împreună cu vătavul lor Dimitrie Cantemir nu-s în stare a adeveri această a sa părere prin nici un document istoric, şi aşa părerea lor e deşartă . . . Ce se atinge de partea practică a scrierii române, trebuie să întăresc cum că tinărimea română cu mult mai uşor poate învăţa a ceti şi a scrie cu litere chirilice, decît cu cele latine, căci în alfavitul chirilic fieştecare literă are amăsurat ton sunetelor române, ce despre alfavitul latin nu se poate zice, căci aci trăbuie adăugate mai multe litere spre însămnarea unui ton simplu" (Drăghici LR).

Există dovezi indirecte că practica scrierii româno-chirilice a dăinuit pînă aproape de ultimul sfert al veacului trecut. După cum s-a văzut ceva mai sus, în anul 1874—1875, Frollo consideră încă supărător de intens practicată scrierea româno-chirilică. Ea se menţine numai în sfera vieţii particulare şi, bineînţeles, în textele religioase. Observaţia lui Frollo pare să contrazică astfel, cel puţin parţial, afirmaţia făcută de Emil Vîrtosu, cu privire la faptul că, între anii 1877—1878 „tradiţia vie a scrierii chirilice româneşti ajunsese a fi, pentru cea mai mare parte de ştiutorii de carte din ţară, aproape numai o simplă amintire" (Vîrtosu P, 161).

Scanned with OKEN Scanner

În ceea ce privește introducerea unui sistem alfabetic latin și crearea unor norme ortografice pentru acest alfabet, cartea de rugăciuni a lui Micu este urmată, după un an, de prima gramatică românească tipărită în limba latină de Gheorghe Șincai, după manuscrisul lui Samuil Micu, căruia îi revine astfel — în istoria scrierii româno-latine — meritul de a fi conceput primul sistem ortografic integral. Aceasta îl plasează pe bună dreptate la începutul oricărei istorii a ortografiei românești cu litere latine, căci, după cum spune Cipariu, sistemul ortografic din *Elementa* „merităză locul întîi și după întîietatea timpului și după numele autoriului" (Cipariu Pr. II, 307). Micul tratat de ortografie și pronunțare din gramatica lui Micu și Șincai este retipărit, cu cîteva modificări și comprimări, în 1805, de Gh. Șincai, la Budapesta, în ediția a II-a a gramaticii.

Cu un an înainte, Gheorghe Șincai tipărește la Buda o scrisoare în latinește către Ioan de Lipszky, scrisoare în care dă reguli de transcriere a alfabetului chirilic în alfabet latin, adăugînd o planșă rezumativă asupra sistemului vocalic și consonantic românesc. Citarea acestei scrisori într-o expunere rezumativă asupra evoluției ortografiei românești cu litere latine ca cea de față se justifică prin faptul că în acest text se semnalează una dintre primele apariții ale semnului grafic *ș* (Ursu VP, 45). Romulus Ionașcu amintește, cu multă rezervă, existența lui *ș* într-un document românesc cu litere latine din secolul al XVII-lea (Ionașcu SO, 28).

În același an, 1805, publică Samuil Crișan-Körosi un alt tratat de ortografie intitulat *Orthografia latino-valachica*, însoțit de o traducere din Gessner, ca model de aplicare a sistemului ortografic. Lucrarea apare nesemnată, la Cluj, unde Crișan era profesor al colegiului reformat.

Gramatica lui Micu și Șincai va servi ca model pentru cîteva gramatici ulterioare.

La opt ani după *Elementa* apare la Viena o *Gramatică româno-germană* (Deutsch-walachische Sprachlehre) întocmită după modelul gramaticii lui Micu și Șincai de Ioan Piuaru-Molnar. Sistemul ortografic al acestei lucrări contravine modelului folosit în elaborarea gramaticii, întrucît se bazează pe principiul fonetic. Constatînd faptul, Cipariu îl explică prin necesitățile practice de popularizare, cărora li se subordona lucrarea medicului sibian: „nu se pare a fi fost formată cu scopul de a se introduce în locul sistemei chirilice, ci numai pentru ușurarea nemților de a învăța limba românească; de aceea și sistema e croită după sistema nemțească întru toate încît se poate aplica" (Cipariu Pr. II, 307).

Argumentul invocat de Cipariu pare să fie susținut și de unele afirmații ale autorului însuși cu privire la preocupările sale etimolo-

Scanned with OKEN Scanner

gice şi istorice reduse: „Aller historischen tieferen etymologischen Untersuchungen musste er sich enthalten. Diese schienen ihm vielmehr in eine ausführliche, gelehrte Sprachlehre zu gehören" (Molnar G, V).

În jurul datei de 1805 plasează Cipariu elaborarea unui alt sistem ortografic etimologizant. Autorul lui este Ioan Budai-Deleanu. Acest sistem cunoscut de Cipariu dintr-o scrisoare adresată de Budai-Deleanu lui Petru Maior (Cipariu Pr. II, 322; Gheţie BD, 18, 69—80) a fost publicat în 1970 de Iosif Pervain în volumul Ioan Budai-Deleanu, *Scrieri inedite*. Etimologist convins, autorul lui militează pentru un sistem alfabetic care are multe puncte comune cu predecesorii (Micu, Şincai, Molnar, Crişan) dar pe care — dintr-o omenească dorinţă de perfecţionare, continuă permanent să-l modifice, ceea ce duce la un şir de inconsecvenţe şi contradicţii (Gheţie BD, 79).

Aproximativ în acelaşi timp în care Ioan Budai-Deleanu, consilier chesaro-crăiesc la Lemberg, îşi redacta *Temeiurile gramaticii româneşti* şi *Dascălul românesc pentru temeiurile gramaticii româneşti*, Gheorghe Constantin Roja publica la Buda *Măiestria ghiovăsirii româneşti cu litere latineşti, care sînt literele românilor cele vechi*. Autorul susţine, primul în această privinţă, introducerea alfabetului latin în scrierile laice şi păstrarea alfabetului chirilic în scrierile bisericeşti, menţionînd că, în aceste condiţii, copiii vor învăţa la şcoală două alfabete, aşa cum învaţă în Rusia şi Austro-Ungaria, fără prea mari dificultăţi, cu alte cuvinte (Roja, 28).

În al doilea deceniu al secolului al XIX-lea, în anul 1819, se tipăresc două lucrări cu caracter diferit, care cuprind ambele cîte un model ortografic. Prima apare la Viena. Ea aparţine lui Vasilie Gergely de Csokotis şi este un manual de bună purtare, în a cărui prefaţă autorul expune cîteva principii de scriere cu litere latine, izvorîte dintr-o fermă convingere etimologică (*să ia înainte literele acele ce se apropie de a însemnare rădăcina cuvîntului de limba latinească*) şi dintr-un ascuţit spirit practic, care îl determină să înlăture multe din normele predecesorilor etimologişti. Autorul acceptă notarea sunetelor derivate cu anumite semne: „un acoperiş mic îndoit în forma unui triunghiuţ sau cu o jumătate de covrig au cercel desverigat". Pe urmele lui Roja, călugărul maramureşan propune „înnapoi-aducerea a litereloru strămoşeşti macar în lucrurile cele politiceşti rămînă de mine în Numele Domnului prin beserici". Fiindcă „ma şi Europa întreagă încă aşteaptă aceasta de la noi" (Csokotis, 4—5). A doua lucrare, consacrată exclusiv problemei ortografice, apare la Buda sub semnătura lui Petru Maior şi poartă titlul *Orthographia romana sive latino-valachica*. În 1825 ea este reti-

părită, împreună cu *Lexiconul de la Buda*, căruia îi stă la bază ca sistem ortografic (Maior O).

Ideile lui Petru Maior au fost preluate de Heliade şi puse în aplicare în Ţara Românească. În general de numele lui Maior se leagă folosirea semnelor diacritice. El este considerat primul în istoria ortografiei cu litere latine care recomandă semnul ⟨ţ⟩. În ceea ce priveşte utilizarea acestui semn meritele îi revin probabil exclusiv lui Maior, dar în ceea ce priveşte utilizarea semnelor diacritice, aceleaşi recomandări apar şi în lucrarea amintită a lui Gergely de Csokotis.

Odată cu trecerea în cel de al patrulea deceniu al secolului al XIX-lea, răspîndirea învăţămîntului în limba română, ca şi dezvoltarea publicisticii literare transformă problema ortografică într-o dezbatere colectivă în care se discută atît problemele specifice ale scrierii chirilice, cît şi cele ale aplicării alfabetului latin.

Pe de o parte *Societatea literară* de la Bucureşti îşi fixează în revista „Muzeul naţional" din 1836 reguli proprii de scriere. Regulile apar sub semnătura lui Poenaru, Marcovici, Aron, Popp, Ioanid, în nr. 34, din 21 octombrie şi se retipăresc în „Foaia literară" nr. 4, din 22 ianuarie 1838. Tot în „Muzeul naţional" din acelaşi an se publică corespondenţa dintre Costache Negruzzi şi Heliade, cuprinzînd observaţii asupra alfabetului chirilic simplificat. Gheorghe Bariţiu şi Timotei Cipariu vor discuta public în coloanele revistei „Foaia literară" din februarie 1838, sub titlul *Corespondenţă între doi ardeleni asupra ortografiei.*

Pe de altă parte acum încep cele mai susţinute polemici asupra modului de scriere adecvat limbii române. Vasilie Popp propune în „Foaia literară" nr. 10, din 3 septembrie 1838 un sistem alfabetic româno-chirilic-latin, iar Ion Maiorescu, în aceeaşi revistă, în luna decembrie 1838, combate această propunere, dar susţine principiul fonetic, făcînd prima prezentare teoretică asupra principiilor scrierii alfabetice.

În acelaşi timp, în Moldova şi Muntenia se fac propuneri pentru rezolvarea problemelor trecerii spre ortografia cu litere latine. Astfel, între anii 1836—1839 ia naştere în ambele provincii aşa-numitul alfabet civil, de tranziţie sau mixt, compus dintr-un amestec de litere chirilice şi latine. Principalul susţinător şi creator al acestui alfabet este Ion Heliade Rădulescu, care, după ce militase pentru simplificarea alfabetul chirilic, îşi dezvoltă programul de trecere treptată spre alfabetul latin. El începe acest program în 1836, odată cu apariţia „Curierului de ambe sexe", şi îl încheie în 1844, la sfîrşitul anului, cînd tipăreşte aceeaşi revistă în întregime cu litere latine (Heliade O. II, 517—518). Concepţia sa despre scrierea limbii române evoluează

Scanned with OKEN Scanner

în cursul acestor ani în direcţia accentuării etimologismului şi, implicit, a multiplicării semnelor grafice folosite.

În această evoluţie el trece printr-o fază italienizantă ale cărei izvoare trebuie căutate la Şcoala ardeleană şi la Petru Maior, în special, şi care se situează în cel de-al cincilea deceniu al veacului trecut. La sfîrşitul activităţii, Heliade ajunge la o fază latinistă pură reprezentată prin singurul său studiu ortografic independent, publicat în 1870 sub auspicii academice (Heliade PO).

În primul rînd datorită lui Costache Negruzzi, ideile lui Heliade privitoare la normarea limbii române se răspîndesc şi în Moldova, unde, aproximativ în acelaşi timp, există filologi care caută căi proprii de soluţionare practică a scrierii româneşti. Asachi este un susţinător al modelului italian în ortografie, publicînd în conformitate cu acest model cîteva din lucrările sale cu litere latine. După cum susţine el însuşi în 1854: „nimerit s-au părut a adopta în limba română ortografia cea simplă italiană şi cu oarecare mic adaos de semne nu numai că ea se va putea scrie corect şi a se pronunţa de asămene, ci şi străinii mai lesne ne vor putea ceti şi înţălege scrierile noastre şi prin asta a ne împărtăşi de a lor critică luminoasă şi nepărtinită, atît de folositoare pentru dezvoltarea literaturei naţionale pe o cale clasică" (Asachi SL, 344—345).

În timp ce Asachi se prezintă, în această perioadă ca italienizant, Gh. Săulescu militează pentru scrierea cu litere latine pe baza principiilor etimologiste moderate, răspîndite în Transilvania. El realizează în Gramatica sa din 1833, şi în lucrările succesive din 1845 şi 1851 o sinteză între sistemele alfabetice româno-latine recomandate de Molnar, Maior şi Cipariu.

În Transilvania, va milita pentru alfabetul de tranziţie Gheorghe Bariţ care, începînd din 1838, prin „Gazeta Transilvaniei", şi apoi, din 1839, prin „Foaie pentru minte, inimă şi literatură", va susţine, cu mijloace practice, trecerea treptată spre scrierea cu litere latine. Mai ales în aceste publicaţii, dar şi în „Foaie literară", tot din Braşov, ca şi în „Curierul românesc" din Muntenia, „Albina românească" din Moldova şi, mai tîrziu, în altele din ce în ce mai numeroase, se dezbate cu multă perseverenţă problema scrierii limbii române.

Paralel cu utilizarea alfabetului de tranziţie, se fac noi încercări de publicare a unor lucrări în întregime cu litere latine. Fiecare experiment de acest fel este însoţit de cîte o listă alfabetică şi o schiţă ortografică utilă pentru lucrarea respectivă. În Moldova, la 1838, apare, cu o introducere scrisă de Kogălniceanu, un *Catihisis*, alcătuit de protosingelul Neofit Scriban, şi tipărit sub îngrijirea lui Gheorghe Cîmpeanu (Vîrtosu P, 22). În Muntenia, ca dată memo-

rabilă, rămîne apariţia periodului V din „Curierul de ambe sexe". Cel mai mare număr de lucrări tipărite în întregime cu litere latine se înregistrează, în această perioadă, după cum este de aşteptat, în Transilvania. Începînd din anul 1835, tipografia de la Blaj al cărei director era Cipariu, foloseşte numai litere latine. Aici se lucrează şi prima publicaţie transilvăneană tipărită în întregime cu litere latine, în 1847, sub titlul „Organul luminării".

Intensificarea activităţii de tipărire a cărţilor şi revistelor cu alfabet latin dă naştere unui relativ mare număr de sisteme ortografice, care reprezintă, în esenţă, variante ale cîte unui sistem elaborat de primii ortografişti. Se creează astfel în majoritatea lucrărilor care se tipăresc în această perioadă un amestec de norme ortografice şi de sisteme alfabetice, care pot fi considerate, în acelaşi timp, sinteze originale şi variante concrete de realizare a cîte unui sistem normativ cu caracter programatic.

Sistemele ortografice cu litere latine care îşi pun pecetea asupra întregii activităţi editoriale dintre 1840—1881 aparţin lui Timotei Cipariu, Heliade Rădulescu,Aron Pumnul şi Titu Maiorescu. Etimologist convins, Timotei Cipariu era, printre ortografiştii epocii, cel mai bun cunoscător al sistemului lingvistic românesc şi al istoriei acestui sistem, bucurîndu-se de un deosebit prestigiu printre intelectualii transilvăneni. Datorită acestui prestigiu, va reuşi să determine în cadrul Asociaţiei transilvănene Astra acordul comisiilor filologice de la Sibiu şi Timişoara pentru aplicarea sistemului său alfabetic şi a normelor sale ortografice în toate publicaţiile româneşti din Austro-Ungaria.

Se va sustrage acestei hotărîri numai Bucovina, unde Aron Pumnul, deşi respins de comisiile filologice organizate din iniţiativă guvernamentală în cîteva centre culturale româneşti din Austro-Ungaria, îşi va impune punctul de vedere.

Originar din Transilvania, el este asimilat totuşi datorită activităţii sale de profesor la Cernăuţi, istoriei culturale a Bucovinei. În privinţa ortografiei, el creează în această parte a ţării o adevărată şcoală, care, prin discipolii săi fideli, şi în primul rînd prin Sbiera, va dăinui pînă spre sfîrşitul secolului.

Începutul preocupărilor ortografice ale lui Pumnul se caracterizează prin susţinerea unui sistem etimologist extrem. Sub influenţa lui August Treboniu Laurian şi a lui Timotei Cipariu, el publică în „Foaie pentru minte. . .", nr. 42—44, 46—48 din noiembrie 1845, o lungă discuţie asupra *Literelor corespunzătoare firei limbei rumăneşti*. Odată cu trecerea la aplicarea în practică a unui sistem alfabetic, Pumnul abandonează normele susţinute în prima sa lucrare, şi îşi construieşte un sistem ortografic propriu, cuprinzînd

Scanned with OKEN Scanner

cel mai economic inventar de sisteme grafice latine din cîte s-au propus pentru limba noastră. Ceea ce trezeşte dezacordul contemporanilor săi este, pe de o parte, dificultatea de aplicare a acestui sistem în condiţiile unei pronunţări neunitare şi, în general, nenormate şi prejudecata aspectului inestetic al semnelor propuse.

Începînd prin a promova simplificarea alfabetului chirilic, în *Gramatica rumânească* de la 1828, Ion Heliade Rădulescu realizează în Ţara Românească trecerea treptată spre alfabetul latin (Heliade O II, 515—519). După 1840 însă, convins că este învestit cu atributele reformatorului de geniu, Heliade propune variante de sisteme ortografice cu caracter etimologizant, raţionalist foarte pronunţat (Heliade O II, 520—523). Multe din semnele propuse de el şi multe din variantele grafice ale cuvintelor, aşa cum rezultau ele din aplicarea regulilor ortografice heliadiste, au circulat pînă spre sfîrşitul secolului al XIX-lea în toate provinciile româneşti. În afara publicaţiilor tipărite de Heliade, la răspîndirea lor au contribuit în mare măsură şi sistemele ortografice ale Eforiei Instrucţiunii Publice din Ţara Românească şi ale comisiunii profesorale din Moldova, sisteme alcătuite între anii 1858—1859, după modelul oferit de Heliade, bineînţeles fără să se facă vreo menţiune specială asupra modelului (Vîrtosu P, 234—246).

Titu Maiorescu realizează în ceea ce priveşte sistemul ortografic o ingenioasă sinteză între etimologismul ciparian şi fonetismul pumnist. Inventarul grafemelor propuse este mai bogat decît la Pumnul, dar mult mai puţin numeros decît la etimologişti, chiar la cei moderaţi. Normele concrete, practice propuse de Maiorescu prezintă dublul avantaj de a fi relativ uşor de aplicat, fără să neglijeze idealul eufonic al intelectualilor epocii, în ceea ce priveşte norma literară. Punerea în aplicare a acestui sistem în paginile „Convorbirilor literare" va accentua tocmai această latură a normelor propuse de Maiorescu şi va familiariza pe intelectuali cu un anumit tipar grafic al cuvintelor.

Din punct de vedere ortografic, perioada cuprinsă între anii 1850 şi 1881 însemnează, spre deosebire de toate perioadele anterioare, momentul creării sistemelor ortografice oficiale. Ideea întemeierii unui for de cultură menit să legifereze varianta literară a limbii noastre nu este nouă în cultura românească (Gheţie SA, 520). Punerea ei în aplicare nu se realizează pe deplin decît în cea de a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Deşi toţi cei care au dorit un asemenea for s-au gîndit, în primul rînd, la o academie, totuşi iniţiativa oficializării sistemului alfabetic latin va preceda, cu cîţiva ani, crearea unei academii, şi iniţiativa în această privinţă va aparţine învăţămîntului.

Scanned with OKEN Scanner

În preajma unirii principatelor Eforiile şcoalelor din Muntenia şi Moldova vor decide, în 1858 şi 1859, introducerea generală, în şcoli, a alfabetului latin. În scurt timp acest sistem ortografic devine singurul oficial în cele două provincii. În 1860, are loc generalizarea în Muntenia, datorită mai ales iniţiativei lui Ion Ghica, pe atunci prim-ministru. Moldova parcurge un drum mai complicat şi acceptă generalizarea alfabetului latin cu mai multă greutate, totuşi oficial această generalizare are loc în 1862, cînd V. A. Ureche este ministru al instrucţiunii (Vîrtosu P, 234—246; Macrea OL). Pînă în anul 1881 însă, în Muntenia şi — probabil—şi în Moldova şi Transilvania, scrierea chirilică continuă să fie utilizată în textele bisericeşti ortodoxe.

În Transilvania, devine oficial şi general sistemul ortografic acceptat de comisia de la Sibiu din 1860, ceea ce alătură această provincie de celelalte, în procesul de răspîndire a scrierii româno-latine.

Din domeniul învăţămîntului, ortografia trece în sfere academice, în anul 1867, odată cu prima sesiune a Societăţii Academice Române, înfiinţate în 1866 sub numirea de Societatea Literară Română. Totuşi sistemul ortografic academic nu devine oficial şi general decît în 1881, cînd se decretează ca atare sistemul ortografic propus de o comisie, compusă din I. Bianu, B. P. Hasdeu, Quintescu, avînd ca raportor pe Titu Maiorescu (Şuteu OSA).

Începînd cu această dată eforturile pentru normarea scrierii se vor concentra în Academie, care creată fiind, printre altele, ca un organ legislativ în această direcţie, şi-a păstrat prerogativele pînă astăzi.

Principalele reforme ortografice academice sînt cele din anii 1904, 1932 şi 1953. Amendamente de mai mică importanţă s-au făcut în toate perioadele cuprinse între anii amintiţi. Ultimul amendament este cel din 1965 cînd se reintroduce în sistemul grafic semnul *â* pentru o singură familie de cuvinte (*român*).

Gh. Adamescu numărase peste 40 de sisteme ortografice între anii 1780—1881 (Adamescu Ort., 3). În perioada 1881—1965 numărul acestora scade simţitor, dar odată cu oficializarea ortografiei academice, apare şi reacţia împotriva academismului ortografic. Pînă în 1953 Academia a fost într-un permanent conflict cu filologii şi scriitorii români în ceea ce priveşte atît principiile generale, cît şi unele aspecte de detaliu ale normelor ortografice. A existat permanent o opoziţie, nu numai teoretică dar şi practică, faţă de normele ortografice ale Academiei. Fiecare reformă a urmărit tocmai punerea de acord a specialiştilor în diferitele chestiuni litigioase şi înlăturarea aspectelor respinse cu prea multă hotărîre de practica publicistică.

Scanned with OKEN Scanner

Între anii 1881 şi 1904 ortografia a fost dominată de ideile susţinute de filologi ca Al. Lambrior (vezi Lambrior VN şi Î), şi H. Tiktin (vezi CO). Între 1904—1932 se constituie o normă ortografică influenţată de părerile lui Ov. Densusianu şi Sextil Puşcariu.

După 1932, dezbaterile ortografice, la care participă şi I. A. Candrea, Gh. Adamescu, antrenează lingvişti din generaţia tînără: Iorgu Iordan, Al. Graur, Alexandru Rosetti şi bineînţeles pe unii scriitori.

Principiile şi recomandările sînt formulate de aceştia mai ales în ziare şi reviste de mare tiraj. În „Adevărul" între anii 1930 şi 1936, unde publică acad. Al. Graur, în majoritatea cazurilor sub pseudonimul Gh. Reviga, în „Universul", în care în 1934, martie şi mai, publică I. A. Candrea, care revine cu probleme de ortografie, în acelaşi ziar, în 1943 (noiembrie) şi 1944 (ianuarie, martie şi iulie); în acelaşi ziar publică, în anii 1943 şi 1944 şi Alexandru Rosetti; în aceeaşi perioadă, în „Vremea" Iorgu Iordan susţine rubrica *Cum vorbim şi cum scriem*. Multe din propunerile cuprinse în aceste coloane de ziar vor fi puse în aplicare, în 1953, cu prilejul ultimei reforme ortografice academice, cînd participanţilor la discuţie li se adaugă Emil Petrovici. Discuţiile în jurul reformei ortografice din 1953 pot fi urmărite mai ales în revista „Cum vorbim" din anii 1949—1952, cînd îşi publică aici proiectele Al. Graur şi E. Petrovici, iar I. Coteanu, I. Fischer, A. Canarache şi alţii fac anumite observaţii de detaliu (vezi şi „Contemporanul" 1952, iulie-octombrie).

Aplicarea literelor latine la limba română a preocupat şi pe cîţiva filologi străini. Unii dintre aceştia au imaginat sisteme alfabetice complete. Cel mai vechi sistem, pare să fie a l f a b e t u l a r m o n i c creat de Schleiermacher între anii 1822 şi 1828, în lucrarea amintită în introducere. Cărturarul german precizează că a construit acest alfabet cu scopul de a putea transcrie în litere romane — adică latine — principalele limbi din Asia şi că a avut în vedere, în aplicaţiile sale, limbile popoarelor slave moderne, limba română (le valaque), limba coptă şi limba etiopiană (Schleiermacher, 11). Că acest alfabet a avut ecou, direct sau indirect, în ţara noastră se poate bănui din faptul că unele semne propuse reapar în sistemul alfabetic românesc utilizat într-o anumită perioadă. Pumnul foloseşte pe $\bar{c}$, $\bar{g}$, $\bar{s}$ iar, la 1875, Frollo notează pe ъ printr-un apostrof, ', considerînd vocala neutră ca o simplă sincopă fonetică. Toate aceste notări apar cu aceleaşi echivalente chirilice, adică ч, џ, ш, ъ, la Schleiermacher în tabloul său sinoptic, în care prezintă corespondenţele dintre alfabetul armonic şi literele propuse de el pentru toate limbile slave moderne (Schleiermacher XII-XIII).

Scanned with OKEN Scanner

Alfabetul *armonic* nu este, de fapt altceva, decît un precursor al sistemului de transcriere fonetică. Varianta mai evoluată a acestui sistem apare sub denumirea de alfabet standard. Acesta, de asemenea, a fost aplicat, în mod experimental la limba română, în anul 1863, de către Richard Lepsius, cunoscut egiptolog berlinez (Lepsius SA, 164—168).

Propunerile lui Lepsius n-au fost aplicate de români în crearea unui sistem ortografic româno-latin, dar curentul de reformă fonetică a sistemelor grafice pe care l-a prezentat alfabetul standard şi-a arătat roadele tocmai prin faptul că, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, odată cu oficializarea scrierii cu litere latine, idealul normativ practic al majorităţii intelectualilor îl reprezintă principiul ortografic fonologic, sau, după denumirea de atunci, fonetismul. Un fonetism, ce e drept mai mult platonic, dar care treptat a reuşit să construiască o normă ortografică şi ortoepică românească unitară, mult mai rezonabilă decît ar fi fost de aşteptat.

2.0.2. După cum s-a putut observa din analiza făcută bazelor teoretice ale sistemelor de scriere aplicate la limba română, introducerea oficială a scrierii cu litere latine a avut loc în climatul ideologic al unei sinteze raţionalist-romantice. Din această sinteză a izvorît un *principiu director unic, comun* tuturor sistemelor alfabetice şi ortografice cîte s-au creat de la 1780 pînă astăzi. În ciuda diferenţelor terminologice; etimologism, fonetism, analogism, derivatism, intelectualism sau tradiţionalism, un singur principiu se păstrează în tot cursul istoriei ortografiei româneşti asigurînd unitatea şi continuitatea sistemelor. Pentru identificarea acestui principiu se poate aplica metoda aşa-numită a „analizei critice reductive", utilizată de P.A. Verburg în analiza fundamentelor concepţiei lui F. Bopp (Verburg, 468). Metoda constă în delimitarea unui concept central, definitoriu pentru o anumită cercetare, şi în examinarea acestuia, pe verticală, în adîncime, în scopul determinării orientării teoretice în a cărei lumină acest concept este interpretat. Dacă pentru caracterizarea lui Bopp s-a ales ca concept esenţial conceptul de „rădăcină", pentru delimitarea principiului director unic al ortografiei româneşti se impune examinarea conceptului de „funcţie a literei". Analiza critică a modului în care este prezentat sau interpretat acest concept în lucrările de ortografie românească permite o caracterizare obiectivă a principiilor ortografice promovate şi aplicate de diverşi ortografişti români în decursul timpului. Din descrierea făcută în capitolul anterior, se poate observa că, începînd cu primele sisteme ortografice româno-latine, literei îi este

Scanned with OKEN Scanner

atribuită, în mod conştient, o dublă funcţie : a) semn al unui sunet-tip, şi b) semn al originii acestui sunet tip.

Deosebirea dintre principalele curente ale secolului al XIX-lea este, din acest punct de vedere, o deosebire de formă şi nu de conţinut, întrucît, cu foarte puţine excepţii semnele alfabetice astfel concepute au fost acceptate fără nici o ezitare. Deosebirea de formă dintre aceste curente consta, în esenţă, nu din modul de a concepe semnul alfabetic, ci din natura semnelor ortografice adoptate. Sistemele ortografice, caracterizate printr-un etimologism extrem, utilizau cu precădere ca semn ortografic contextul fonetic, deci o marcă distributivă, sistemele care acceptau principiul fonetic utilizau mai ales aşa-numitele semne diacritice, deci o marcă grafică. Dar pentru toate sistemele care s-au aplicat, mai ales după 1860, *litera* ca element component al sistemului alfabetic a fost concepută ca o *unitate de expresie a structurii tipologice romanice* a limbii noastre. Aceasta a fost şi a rămas principiul director unic al sistemului ortografic românesc, care i-a asigurat continuitatea.

Dintr-un spirit eclectic firesc în toate epocile de tranziţie, odată ce scrierea cu litere latine începe să se aplice cu mai mare consecvenţă, anumite procedee normative sînt adoptate pe baza tradiţiei, fără o menţionare explicită a principiului director unic, considerîndu-se uzul grafic ca fiind decisiv.

În esenţă însă, din punctul de vedere al principiului aplicat, începînd din 1780 pînă astăzi, toate sistemele ortografice păstrează în sistemul lor alfabetic litera cu o dublă funcţie : 1) semn al sunetului; 2) semn al originii sunetului. Existenţa celei de a doua funcţii obligă pe ortografişti la introducerea unor auxiliare grafice care formează baza normelor ortografice şi pe care le-am numit semne ortografice. În mod obişnuit s-au considerat semne ortografice numai accentele şi sedilele. Examinîndu-se modul în care sînt formulate normele ortografiei româno-latine, se constată însă, pe de o parte, că sub numele generic de semn ortografic trebuie înţeles şi contextul fonetic în care apare litera, iar pe de altă parte că, în cadrul aşa-numitelor semne diacritice, este necesară delimitarea accentelor (acut, grav şi circumflex) de semnele diacritice propriu-zise (semnul scurtării, sedila, linia sau apostroful).

2.0.3. Privind sistemele ortografice prin prisma relaţiilor lor structurale de funcţionare, se poate deci admite că semnele ortografice formează, în ansamblu, trăsăturile distinctive prin care literele funcţionează ca unităţi ale unor norme de scriere. Avem deci pe de o parte alfabetul care, privit dintr-o perspectivă structurală, devine sistem grafematic şi pe de altă parte normele de scriere care,

Scanned with OKEN Scanner

din aceeaşi perspectivă, devin sisteme grafice uzuale normate, pe de o parte, şi normative, pe de altă parte. Există şi sisteme grafice nenormate, adică sisteme grafice care apar înaintea sau în afara convenţiei de scriere cultivată, problemă care nu interesează aici.

Sistemele grafice se află faţă de sistemele grafematice în acelaşi raport ca şi sistemul fonetic faţă de sistemul fonologic. Sistemul grafic reprezintă realizarea concretă a sistemului grafematic. Elementele componente ale celor două sisteme reprezintă cele două nivele ale comunicării lingvistice, nivelul unităţilor funcţionale — grafeme — şi cel al realizării concrete a acestor unităţi — alografe.

Unitatea minimală de expresie a sistemului alfabetic românesc cu litere latine — numită *grafem* — a fost delimitată pe baza criteriului asemănării formale cu elementele componente ale alfabetului latin-romanic. Din mulţimea de semne alfabetice cuprinse într-un sistem grafic dat au fost astfel interpretate ca grafeme acele semne care apar într-o formă identică cu cea existentă în alfabetul latin sau în sistemele alfabetice ale limbilor neolatine, lăsînd la o parte semnele ortografice care le însoţesc.

Utilizate după anumite norme de scriere grafemele se realizează în sistemul grafic normat sau în ortografie sub forma unor alografe caracterizate prin anumite trăsături distinctive. Stabilirea inventarului de grafeme şi delimitarea alografelor prin care se realizează aceste grafeme porneşte în lucrarea de faţă de la normele ortografice formulate în îndreptarele şi lucrările de ortografie alese ca izvoare de bază, întrucît ne interesează sistemele de scriere normative şi numai ca reflex al acestora, cele normate. Descrierea inventarului de grafeme şi alografe nu constă dintr-o transpunere mecanică în anumite simboluri a unei norme ortografice. Ea este o interpretare schematică şi abstractă a unor norme formulate în îndreptare adeseori lacunar şi eronat. Această descriere îşi propune să extragă din sistemul ortografic sistemul grafematic care îi stă la bază şi să-l raporteze la sistemul sunetelor-tip. În prima fază se operează descrierea exclusiv la nivel grafic. În această privinţă pentru lucrarea de faţă nu prezintă interes întregul inventar de grafeme, ci numai inventarul grafemelor care, în faza a doua a analizei, am constatat că se află în concurenţă de valori. La nivel strict grafic se constată existenţa următoarelor serii de grafeme :

a) s i m p l e, formate dintr-o singură literă, ≪m≫ de exemplu
b) c o m p u s e, formate din grupuri de litere, ≪chi≫ de exemplu.

În ambele serii de grafeme se disting alte două serii : grafemele nemarcate : reprezentate prin literele care nu apar niciodată însoţite de un semn ortografic, şi seria grafemelor marcate, reprezentate prin

Scanned with OKEN Scanner

litere caracterizate prin mărcile care rezultă din aplicarea anumitor norme. Grafemele marcate se organizează în două serii, grafeme marcate prin semne ortografice şi în opoziţie cu aceste grafeme marcate prin zero, deci prin absenţa vreunui semn ortografic. Unii termeni ai celor două serii de grafeme marcate sînt dispuşi perechi; literele *s* şi *ş* reprezintă de fapt alografele a două grafeme marcate, unul marcat cu zero ≪s− ≫ şi altul marcat cu un semn diacritic ≪s+ ≫. Existenţa unui grafem marcat cu zero este condiţionată, la nivel pur grafic, de existenţa unui alt grafem marcat printr-un semn ortografic. Grafemul marcat pozitiv nu presupune în mod obligatoriu existenţa unui grafem marcat cu zero. Acesta este cazul grafemelor compuse ≪ch+ ≫ şi ≪gh+ ≫ care apar numai cu alografele ⟨ch+e⟩ şi ⟨gh+e⟩, deci cu mărci distributive (mărci pozitive), fără să existe şi perechile corespunzătoare marcate cu zero. ≪ch− ≫ a existat în alte sisteme ortografice pe baza unei norme de scriere a neologismelor de origine greacă: *chor*, *chimie*, *cheruvim*, *chaos*, *Christos*. După cum se vede grupul de litere putea să apară în orice context, norma ortografică determinînd utilizarea grafemului la nivel lexical.

Adeseori prin dispariţia unui grafem marcat pozitiv, perechea marcată cu zero trece în seria grafemelor nemarcate. În această situaţie este ≪d− ≫ din sistemele ortografice aplicate pînă după anul 1904, care are ca pereche un ≪d+ ≫ realizat ca ⟨ḑ⟩ în *ḑice*, *ḑină*. După 1904, prin înlocuirea lui ⟨ḑ⟩ cu ⟨*z*⟩, în inventarul de grafeme apare un singur termen nemarcat ≪d ≫.

În acest mod de delimitare a grafemelor şi a alografelor se reflectă principiul director constant al sistemelor ortografice româno-latine, întrucît tocmai seria grafemelor marcate reprezintă natura intimă romanică a limbii noastre, subliniind în acelaşi timp şi trăsăturile ei specifice. În seria grafemelor marcate este cuprins corespondentul grafic al sunetului originar văzut în acelaşi timp şi în evoluţia sa istorică. Semnelor ortografice le revine în cursul istoriei sistemelor de scriere normată misiunea de a simboliza faptul că un anumit sunet originar şi-a modificat caracteristicile sale articulatorice. Grafemele nemarcate sînt corespondentele grafice ale sunetelor pe care, în evoluţia sa, limba română, preluîndu-le din latină, le-a păstrat nealterate.

Deosebirea dintre un grafem nemarcat şi un grafem marcat constă, în linii mari, în această deosebire dintre un sunet latin nealterat în română şi un sunet latin modificat. În seria sunetelor modificate însă apar numai anumite situaţii de modificare, în rest sunetul păstrîndu-se nemodificat. Cînd opoziţia este clar formulată prin regulă ortografică, avem un singur grafem marcat, pe care

Scanned with OKEN Scanner

convenţional l-am numit marcat pozitiv. În alţi termeni, un grafem marcat pozitiv este un grafem care are ca trăsătură distinctivă un semn ortografic. Aceasta este situaţia lui ≪c+≫ cu alografele ⟨c+e⟩ şi ⟨c+*k*/*a*⟩ adică „litera *c* însoţită de corespondentul grafic al unei vocale palatale", şi „litera *c* însoţită de corespondentele grafice ale unei consoane sau ale unei vocale nepalatale".

Dar nu toate sistemele ortografice ştiu să stabilească cu precizie şi să delimiteze clar, prin reguli, cazurile în care un sunet se păstrează nemodificat şi cazurile în care un sunet se modifică. La aceasta se adaugă faptul că, prin unele modificări, anumite sunete din cuvinte de origine latină ajung să se asemene ca tip de articulaţie cu sunetele din anumite cuvinte împrumutate, fără ca în cazul celor din urmă să mai existe explicaţia unui context fonetic care să poată forma o marcă distributivă cu valoare de semn ortografic. În această situaţie sistemele ortografice procedează fie prin ignorarea cuvintelor străine, fie prin tratarea lor diferenţiată. Micu şi Şincai, de exemplu, stabilesc alograful ⟨a+⟩ pentru [ɨ] din cuvîntul *campu* [kɨmp] şi ⟨â⟩ pentru [ɨ] din *târg* [tɨrg]. Prin combinarea celor două alografe va rezulta în ortografia oficială muntenească de la 1858 un alograf ⟨â+*n*⟩ în *câmpu* şi ⟨â⟩ în *târg*.

Grafemele marcate cu zero spre deosebire de cele nemarcate rezultă deci din faptul că aceeaşi literă apare în diferite reguli ale aceluiaşi sistem fie însoţită de semne ortografice, fie fără aceste semne. Litera căreia nu-i sînt atribuite semne ortografice este uneori caracterizată printr-o distribuţie la nivel lexical. Fie că este caracterizată la nivelul lexical, fie că este doar amintită ca element component al sistemului alfabetic, fiind utilizată fără semne ortografice, întrucît este pusă în opoziţie cu aceeaşi literă avînd însă anumite semne ortografice, sau întrucît literei sau grupului de litere respectiv li se atribuie numai valori multiple în mod nediferenţiat, aceste elemente ale alfabetului sînt considerate *alografe* — realizări ale unui *grafem marcat cu zero*.

Este de menţionat aici faptul că distribuţia lexicală a unei litere este socotită ca trăsătură distinctivă la nivel grafematic numai cînd priveşte *clase* de unităţi lexicale şi nu unităţi lexicale precis delimitate sau enumerabile. În această situaţie este astăzi *e-* în formele de n. ac. ale pronumelui personal la persoana a treia şi în formele de prezent şi imperfect ale verbului *a fi* sau *â* în familia cuvîntului *român*. Nici *e-* nici *â* nu aparţin nivelului grafematic, ele sînt litere pur şi simplu. Prin analogie, pot fi considerate ca ocupînd în sistemul ortografic românesc poziţia pe care o ocupă *ü* şi *ö* în sistemul fonetic, o poziţie periferică, marginală, neinclusă în relaţiile structurale funcţionale.

Scanned with OKEN Scanner

Grafemele nemarcate sînt reprezentate prin literele care apar, în sistemul ortografic, în toate regulile, utilizate fără nici un semn ortografic şi interpretate ca avînd o singură valoare.

Inventarul grafemelor şi al alografelor poate fi stabilit pentru fiecare sistem grafic normativ în parte. Pentru exemplificarea metodei de analiză voi da inventarul de grafeme şi alografe ale unui sistem ortografic deosebit de important pentru evoluţia scrierii româno-latine. Este vorba de sistemul aprobat de Eforia şcoalelor din Ţara Românească la 23 octombrie 1858, sistem ortografic puţin cunoscut pînă acum şi, în consecinţă, insuficient luat în considerare. După cum spunea E. Vîrtosu acest sistem trebuie privit ca „punct terminus al introducerii alfabetului latin în Ţara Românească şi, totodată, ca dată de la care începe folosirea cvasiunanimă şi necontestată a alfabetului latin. Toate desfăşurările ulterioare sînt cuprinse în problemele şi modul cum ele au fost rezolvate la 23 octombrie 1858" (Vîrtosu P, 234). Cele cîteva pagini care se publică la Bucureşti în 1859 ne arată care este sistemul alfabetic şi care sînt principalele reguli ale acestui sistem ortografic, despre care pe bună dreptate afirmă Heliade, cu aproximativ 10 ani mai tîrziu, că a fost inspirat de regulile de scriere promovate de el începînd din 1844 (Heliade PO, 19).

Nefiind un sistem ortografic cu caracter programatic şi teoretic, îndreptarul din 1858 expune succint regulile de scriere bazîndu-se mai ales pe corespondenţa cu literele chirilice. Din tabla sinoptică şi din cele cîteva reguli care o însoţesc poate fi desprins următorul inventar de grafeme:

11 simple nemarcate: ⟪b⟫, ⟪f⟫, ⟪h⟫, ⟪j⟫, ⟪l⟫, ⟪m⟫, ⟪n⟫, ⟪p⟫, ⟪r⟫, ⟪v⟫, ⟪z⟫

8 simple marcate cu zero: ⟪a—⟫, ⟪d—⟫, ⟪e—⟫, ⟪i—⟫, ⟪o—⟫, ⟪s—⟫, ⟪t—⟫, ⟪u—⟫

10 simple marcate cu semne ortografice: ⟪a+⟫, ⟪c+⟫, ⟪d+⟫, ⟪e+⟫, ⟪g+⟫, ⟪i+⟫ ⟪o+⟫, ⟪s+⟫, ⟪t+⟫, ⟪u+⟫

1 compus marcat cu zero: ⟪ch—⟫

3 compuse marcate cu semne ortografice: ⟪ch+⟫ ⟪gh+⟫ şi ⟪sc+⟫.

Întrucît alografele grafemelor nemarcate ca şi ale celor marcate cu zero coincid ca formă cu litera obişnuită, cunoscută din lista alfabetică uzuală, numai determinarea realizării prin alografe a grafemelor marcate prin semne alfabetice se impune să fie precizată.

Scanned with OKEN Scanner

În sistemul ortografic muntenesc de la 1858 apar, la cele 13 grafeme marcate pozitiv, următoarele serii de alografe:

≪a + ≫ {⟨ă⟩ ⟨â⟩ ⟨ă + *n*⟩ ⟨â + *n*⟩}
≪e + ≫ {⟨e⟩ ⟨ĕ⟩ ⟨ĕ + *n*⟩ ⟨ê + *n*⟩ ⟨é⟩ ⟨e [+a] # ⟩}
≪c + ≫ {⟨c + *e*⟩ ⟨c + *k/a*⟩}
≪d + ≫ {⟨ḑ⟩}
≪g + ≫ {⟨g + *e*⟩ ⟨g + *k/a*⟩}
≪i + ≫ {⟨î⟩ ⟨i⟩}
≪o + ≫ {⟨ó⟩}
≪s + ≫ {⟨ș⟩ ⟨s [+t]⟩}
≪t + ≫ {⟨ț⟩}
≪u + ≫ {⟨ŭ⟩}
≪ch + ≫ {⟨ch + *e*⟩}
≪gh + ≫ {⟨gh + *e*⟩}
≪sc + ≫ {⟨sc + *e*⟩}

Singurul grafem marcat cu zero ≪ch — ≫ rezultă din regula în care se expune transpunerea alfabetică a lui X chirilic: „consoana cirilică к se scrie de ordinariu, în puținele ziceri în care se mai aude cu litera latină *h*, iară în zicerile de origine elenică cu *ch*" (Alf. 1858, 3).

Pentru mai multă claritate voi însoți principalele alografe notate mai sus de regula pe baza căreia au fost delimitate. ⟨ă⟩ ⟨â⟩ ⟨è⟩ și ⟨ê⟩: „Litera cirilică ъ se scrie cu litera latină de la care este derivată, adică cu *a* sau *e* prevăzute cu unul din semnele acestea ˘, ^" (Alf. 1858, 1).

⟨î⟩ ⟨ă + *n*⟩ ⟨â + *n*⟩ ⟨ĕ + *n*⟩ ⟨ê + *n*⟩: „Litera cirilică ѧ se scrie de ordinariu cu *î*. În zicerile în cari acest sunet este derivat din *a* și *e* urmate de consoanele *n* și *m* se scrie cu litera latină corespunzătorie prevăzută cu semnul ˘ sau ^" (Alf. 1858, 1).

⟨é⟩ ⟨e[+a]#⟩: „Diftongul cirilic ѣ ca sunet derivat din *e* se scrie de ordinariu cu această literă latină accentuată, adică cu *é*. Numai în zicerile feminine cari sînt terminate în *e*, cînd aceste se determină prin articolul *a*, în zicerile *mea*, *rea*, *grea*, *viorea* și cîteva altele analoge, și în imperfectul indicativ activ al conjugării II și III se scrie diftongul cirilic ѣа cu literele latine corespunzătoare" (Alf 1858, 1—2).

⟨s[+t]⟩ ⟨sc + *e*⟩ ⟨ș⟩: „Consuna cirilică ш se scrie cu litera latină *s* prevăzută cu semnul acesta „ și ш în toate zicerile în cari e derivat din щ cu *sc*, în cele-alte cu *st*" (Alf. 1858, 3).

După cum se vede, determinarea alografelor ține seama de elementele esențiale ale formulării regulelor ortografice, interpretîndu-le numai în limitele absolut obligatorii. Astfel alograful ⟨sc + *e*⟩ este delimitat prin interpretarea lui щ din regulă, ca un *s* + *c* + i/e

Scanned with OKEN Scanner

(deci însoțit de o vocală palatală), deoarece exemplul dat *muscă* ~ *musce* ne duce la această concluzie, chiar dacă formularea regulei este ambiguă. Tot pe baza regulei sîntem siliți să admitem existența unui alograf ⟨s[+*t*]⟩ ca realizare a lui ≪s+≫, deși putem presupune că marca distributivă nu este pertinentă pentru o anumită valoare a grafemului ≪s+≫. Chiar lacunară, regula ne obligă la nivel strict grafic să luăm în considerare această marcă distributivă. În sfîrșit, alografele ⟨â+*n*⟩ și ⟨ê+*n*⟩ sau ⟨â⟩ ⟨ê⟩, prin exemplele care însoțesc regula, ne dezvăluie o marcă distributivă inexistentă în formularea regulei : accentul. Acest semn diacritic ∩ funcționează și în acest sistem în opoziție cu ∪ ca semn cu valoare accentuală. Această valoare caracterizează semnul la origine și se menține implicit sau explicit în multe sisteme ortografice pînă la 1881. Sistemul de la 1858, din care au fost delimitate alografele discutate aici, reprezintă cazul tipic de înglobare a semnului accentuat, fără nici o nuanțare, în categoria mai cuprinzătoare a semnelor diacritice. Deși, din exemplele care însoțesc regulile privitoare la ⟨î⟩ și ⟨â⟩, rezultă clar practica vie a valorii accentuale, în descrierea alografului nu s-a introdus această marcă distributivă, nefiind vorba de o ambiguitate care necesită o interpretare specială, ci de o omisiune semnificativă pentru evoluția sistemului ortografic. Valoarea accentuală există în uzul tradițional, dar este ignorată în norma convențională. De aceea am preferat lui ⟨â+*ac*+*n*⟩ ⟨ă+*ac*⟩ ⟨ê+*ac*+*n*⟩ și ⟨ê+*ac*⟩ pe ⟨â+*n*⟩ ⟨â⟩ ⟨ê+*n*⟩ ⟨ê+*ac*⟩ ca alografe ale grafemelor ≪a+≫ și ≪e+≫. Ele reflectă mai exact concepția normativă cu privire la aceste elemente ale inventarului.

De altfel, întregul îndreptar de la 1858 este semnificativ în această privință, întrucît sintetizează, într-o exprimare foarte lapidară și fără argumente teoretice sau de principiu, tendințele cele mai generale ale scrierii normate româno-latine. El reprezintă în același timp, cazul cel mai ilustrativ de trecere de la alfabetul chirilic la cel latin. Sistemul de corespondență grafică pe care-l stabilește se grefează pe o concepție etimologistă curentă în epoca începînd din 1780. În același timp însă, acest îndreptar reduce etimologismul la liniile lui esențiale : distribuția la nivel lexical a unor grafeme ≪ch—≫ sau a alografelor cu corespondente chirilice identice (⟨ê⟩ ⟨â⟩ de exemplu). Prin acceptarea masivă a semnelor diacritice acest sistem se abate de la sistemele contemporane, cum sînt mai ales cele din Transilvania influențate de principiile ortografice ale lui Timotei Cipariu. Tocmai prin aceasta, sistemul de la 1858 poate fi considerat reprezentativ pentru categoria sistemelor de scriere normativă care fac trecerea spre sistemele normate uzuale, în care regulile ortografice și alografele sînt preluate mecanic pentru

Scanned with OKEN Scanner

a fi adeseori înlocuite între ele pe baza unei echivalenţe fonetice, sau, în alţi termeni, ai unei omonimii eterografice.

Apariţia acestor omonimii va fi urmărită în lucrarea de faţă pe baza cîtorva grafeme caracteristice, care prin caracterul lor marcat diferit, fie cu zero, fie cu semne ortografice, au dat naştere unor suprapuneri de valori pe care în lucrarea de faţă le numim s i n c r e t i s m e g r a f i c e.

2.1. Grafemele marcate descrise în paginile următoare sînt :

1.	≪a + ≫	≪a — ≫	14.	≪ci + ≫	≪ci — ≫
2.	≪e + ≫	≪e — ≫	15.	≪gi + ≫	≪gi — ≫
3.	≪i + ≫	≪i — ≫	16.	≪qu — ≫	
4.	≪o — ≫	≪o + ≫	17.	≪li — ≫	
5.	≪u — ≫	≪u + ≫	18.	≪mi — ≫	
6.	≪e — ≫	≪e + ≫	19.	≪ni — ≫	
7.	≪g — ≫	≪g + ≫	20.	≪pi — ≫	
8.	≪h — ≫	≪h + ≫	21.	≪ri — ≫	
9.	≪s — ≫	≪s + ≫	22.	≪si + ≫	
10.	≪t — ≫	≪t + ≫	23.	≪ti — ≫	≪ti + ≫
11.	≪x — ≫	≪x + ≫	24.	≪vi — ≫	
12.	≪bi — ≫		25.	≪chi + ≫	
13.	≪ch — ≫	≪ch + ≫	26.	≪che — ≫	≪ghe — ≫

2.1.1. ≪a + ≫ se realizează ca ⟨a + *ac*⟩ cu o singură valoare [a] în sistemul normativ al lui Timotei Cipariu şi în cele înrudite cu acesta. Ca exemple Cipariu menţionează la 1841 cuvinte ca *ara*, *arata*, *cale* (Cipariu 1841, 2—3). Primele două cuvinte conţin însă şi un *a* neaccentuat, asupra căruia Cipariu atrage atenţia prin precizarea că, la început de cuvînt, şi *a* neaccentuat are valoarea [a]. Se formulează astfel regula pentru un alt alograf propriu sistemului ortografic al lui Cipariu ⟨# a + *na*⟩. În scrierea normativă aceste două alografe se menţin pînă în jurul anului 1870 în Transilvania. Ele sînt incluse în îndreptare uzuale cum este cel publicat de I. Puşcariu la 1864, dar într-o altă formulare (Puşcariu Amt., 5, 9). De fapt alograful ⟨# a + *na*⟩ apare cu mult înainte, la Maior (O, 12). În formulările regulei Cipariu introduce în Principiile sale de scriere o restricţie „de nu sunt alte cauze schimbătoare" (Cipariu Pr. II, 358), gîndindu-se, în primul rînd, la cel de-al treilea alograf reprezentativ pentru ≪ # a + ≫, alograf constituit tot pe baza unei mărci distributive ca semn ortografic ⟨a + *n*⟩, în cuvinte ca *angustu*, de exemplu, pentru *îngust* de astăzi.

Scanned with OKEN Scanner

În opoziţie cu cele două alografe menţionate mai sus, apare, în sistemele ortografice de acelaşi tip, deci în sisteme care arată deosebită preferinţă pentru mărcile distributive ca semne ortografice, şi alograful ⟨a +*na*⟩ cu valoarea [ə].

Originea acestei valori a lui ≪a+≫ se află în sistemul ortografic stabilit de Micu, în care despre *a* se spune: „absque ullô accentû positum pronunciatur sicut littera ruthenica ъ a dacoromanis pronunciari soler in ultima syllabâ hujus vocis лумінъ *lumen*" (ELDR, 2). De fapt, în 1835, cînd Cipariu normează scrierea româno-latină pentru tipografia din Blaj, el reînvie această valoare a lui ≪a+≫, pe care Maior o înlăturase, în 1819, introducînd pentru [ə] pe ≪a+≫ cu realizările ⟨a̓⟩ sau ⟨'a⟩.

Alograful se găseşte şi în primul sistem al lui A. T. Laurian care concentrează toate observaţiile de fonetică istorică existente cu privire la ⟨a +*na*⟩ cu valoarea [ə] (Laurian 1840, 4—5). În momentul în care colaborează la alcătuirea unui sistem cvasioficial, în cadrul Societăţii literare din 1847, Laurian renunţă la ⟨a +*na*⟩ cu valoarea [ə], acceptînd pe ⟨ă⟩ (v. mai jos p. 86). Poziţia lui Laurian se explică prin tradiţia care începe să se creeze în Muntenia mai ales, sub influenţa lui Heliade, în legătură cu folosirea lui ⟨ă⟩ şi ⟨â⟩, alografe propuse de acesta cu mai multă hotărîre în 1844 (CAS I, V, VIII).

În Bucovina ⟨a +*na*⟩ cu valoarea [ə] este complet înlăturat la 1860, cînd se adoptă sistemul ortografic al lui Pumnul (ATC, 467). Pînă atunci însă, între 1850 şi 1860, sub influenţa lui Cipariu şi Laurian, sistemul ortografic al lui Pumnul conţine pe ⟨a +*na*⟩ ca [ə] (Voci, 215—216).

Ca normă oficială, această utilizare a lui ≪a+≫ durează în Transilvania din anul 1835, cînd începe tipărirea cu litere latine la tipografia din Blaj, şi pînă în 1876, cînd apare primul ziar din această regiune, scris cu ortografia fonetică: „Foişoara Telegrafului Român". Utilizarea lui ⟨a+*na*⟩ ca [ə] începe să scadă însă în jurul anului 1862, cînd se fac auzite şi în Transilvania, din ce în ce mai puternice proteste împotriva ortografici etimologice. Din „Amicul şcoalei" aflăm că litera *a* sună în trei feluri: *a*, ъ şi, mai rar, ѫ şi că, de doi ani, adică de prin 1864, s-au introdus ca diferenţiere *á*, *à*, *'a* (Am. şc. III, 65). Diferenţierea este cuprinsă în îndreptarul lui Puşcariu de la 1864 prin exemplele *cantá* infinitiv, *cantà* perfectul simplu, şi *cas'a* substantiv feminin articulat (Puşcariu Amt., 5—6). Pentru simplificare, revista transilvăneană propune ca ъ şi ѫ să fie redate prin ⟨â⟩ cum se proceda în Principatele Unite, pe linia promovată de Heliade.

Scanned with OKEN Scanner

Recapitulînd cele spuse pînă aici, constatăm existenţa următoarelor alografe ⟨a+*ac*⟩ ⟨a+*na*⟩ şi ⟨#a+*na*⟩. Este uşor de observat că ultimele două nu reprezintă decît o deosebire de distribuţie absolut nesemnificativă, astfel încît ultimul alograf poate fi înglobat în primul, care descrie orice *a* neaccentuat, deci şi pe unul în poziţie iniţială. Prin reducerea celor două alografe la unul singur obţinem un alograf polivalent ⟨a+*na*⟩ = [a-] şi [ə].

În ceea ce priveşte alograful ⟨a+*n*⟩ care apare, de asemenea, mai ales în sisteme ortografice de inspiraţie ardeleană situaţia este complicată de faptul că valorile acestui alograf sînt exprimate adeseori tot printr-o unitate grafică, chirilică, ъ, care la rîndul ei, nu poate fi determinată cu precizie, sub raport fonetic, în stadiul actual al cercetărilor (Voci, 249; Am. şc. IV, 98). Cazurile în care ⟨a+*n*⟩ pare să se raporteze la un ъ cu valoarea [ə] privesc mai ales pe *a* în poziţie neaccentuată, alograful fiind de fapt ⟨a+*na*+*n*⟩. În poziţie accentuată ⟨a+*ac*+*n*⟩, valoarea alografului este mai uşor de delimitat ca ѧ. Cu această valoare ≪a+≫ apare la Cipariu (Pr. II, 358), unde este preluat din sistemul lui Micu şi Şincai (ELDR, 2). Alograful ⟨a+*n*⟩ fără precizări de natură accentuală se impune în ortografia academică din 1867 (ASA, 77) şi în cea din 1869 (ASA, 280—281).

≪a+≫ realizat ca ⟨[i+]a⟩ cu valoarea [e] „apare consemnat ca regulă de Cipariu, care însoţeşte observaţiile sale cu precizări de natură ortoepică „Tъѣ nu Tъiъ" (Cipariu Pr. II, 359). Cu acest alograf se epuizează seria realizărilor lui ≪a+≫ prin mărci distributive. După cum am văzut mai sus, în jurul anului 1860, sub influenţa lui Heliade, devin uzuale în sistemele grafice normative şi implicit în cele normate, alografe cu semne diacritice. Întrucît accentul, nemarcat grafic, dar cuprins în regula de scriere şi pronunţare era cel mai important factor de diferenţiere a valorii unei litere, sistemele ortografice care utilizau cu precădere marca distributivă aleg din seria semnelor diacritice, numai accentele cu scopul conştient de a evita omografe de tipul *canta* [kɨntá] [kɨnta] şi [kɨntə́]. Sincretismul grafic este rezolvat prin marcarea accentului „neobişnuit" deci în poziţie finală. Apar astfel alografele ⟨á⟩ şi ⟨à⟩. Raportate la valorile lor, aceste alografe apar în cursul evoluţiei scrierii româno-latine în următoarele situaţii:

⟨à⟩ cu valoarea [á] apare în 1904. Atunci se menţionează că această regulă ortografică este limitată numai la infinitivul verbelor (RO 1904, 6).

Cu valoare [ə́] apare în sistemele ortografice stabilite de Cipariu în 1841 şi 1866 (Cipariu 1841, 10; Pr. II, 357): ⟨laudà⟩ [ləudá] ⟨laudàm⟩ [ləudə́m]. Sub influenţa lui Cipariu acest sistem de

Scanned with OKEN Scanner

notare este preluat de Pumnul, înainte de anul 1860. Acesta motivează foarte clar procedeul, în conformitate cu următoarea normă de accentuare : a) orice cuvînt cu terminaţie vocalică este în românește paroxiton, b) şi orice cuvînt cu terminaţie consonantică este oxiton (Voci, 216). Pumnul scrie ca şi Cipariu ⟨laudà⟩. Cînd,contrar legii fonetice de păstrare nealterată a vocalei accentuate, apare [ə́], Pumnul, ca şi Cipariu, utilizează accentul grav : *fàra*, *càtra*, *tài*, *sài*, întrucît, fără acest semn, cuvintele de mai sus ar putea fi citite cu [a], în prima silabă, deoarece aceasta este accentuată (Voci, 222). Utilizarea accentului grav se explică prin faptul că accentul ascuţit este rezervat de cei doi autori lui [á] atunci cînd acesta apare în cuvinte care contrazic regula de accentuare a cuvintelor românești, în cazul infinitivelor de conjugarea I, de exemplu, omografe cu substantive terminate în [ə] şi accentuate normal *laudá* (vb.), *lauda* (subst.)

Deşi de interes pur istoric, documentar, poate fi totuşi menţionat faptul că una dintre primele atestări ale utilizării accentului grav pentru marcarea vocalei centrale [ə] se află în sistemul lui Roja din 1809. ⟨á⟩ se menţine la Pumnul şi cînd acesta trece la un sistem ortografic fonetic (cf. ATC, 481). Cele două semne diacritice—prin care este astăzi cunoscut ≪a+≫ cu alografele sale—⟨˘⟩ şi ⟨ˆ⟩ au o vechime tot atît de mare în scrierea româno-latină ca şi celelalte semne ortografice. Ele au fost impuse în uzul scrierii normate prin Heliade, dar originea lor se află pentru (˘) în scrierea chirilică, unde poartă numele de *vrahia* (Vîrtosu P, 119), iar pentru (ˆ) de asemenea într-o anumită tradiţie de transpunere în litere latine a sunetelor vocalice reprezentate în chirilică prin ъ şi ѫ. Un examen special al acestei ultime probleme este absolut necesar pentru o istorie completă a scrierii româno-latine. S-ar putea ca rezultatele să fie cu totul neaşteptate.

Din rîndul celorlalte semne diacritice, sistemele ortografice de tip etimologizant — cum sînt cele care acordă preponderenţă contextului fonetic ca semn ortografic — adoptă consecvent un singur semn diacritic lipsit de valoare accentuală : apostroful. Astfel apare ⟨'a⟩ ca realizare a lui ≪a+≫.

⟨'a⟩, cu valoarea [a], apare la Cipariu (1841, 10), fiind preluat de la Micu şi Şincai. Este acceptat, pînă în 1881, în toate sistemele ortografice etimologizante, inclusiv în cele academice din 1867 şi 1869.

Trebuie reţinut faptul că [a] scris ⟨'a⟩ are un statut morfologic precis delimitat, fiind numai articol hotărît feminin enclitic.

Pentru a evita orice confuzie trebuie de asemenea făcută precizarea că ⟨'a⟩ apare şi cu valoarea [ə] dar numai în sisteme orto-

Scanned with OKEN Scanner

grafice anterioare anului 1860. Semnul diacritic ⟨'⟩ este utilizat de Maior, în 1819, şi propagat cu ajutorul Dicţionarului de la Buda şi a unor lucrări normative de tipul celei scrise de I. Maniu Montan, în 1826 (Montan, 39). Forma recomandată de Maior reprezenta însă semnul diacritic aşezat deasupra literei ⟨â⟩. Din cauza dificultăţilor tipografice apostroful apare pus uneori înaintea literei ⟨'a⟩, creîndu-se o echivalenţă grafematică între [a] şi [ə], care poate fi întîlnită în anumite lucrări uzuale, dar care nu depăşeşte anul 1840, cînd ⟨'a⟩ cu valoarea [ə] este abandonat.

≪a+≫ se realizează ca ⟨ă⟩, cu valoarea [ɨ] în ortografia junimistă, creată în 1866 de Titu Maiorescu (Maiorescu 1866, 211—214). ⟨ă⟩ se foloseşte cu această valoare, cînd nu se cunoaşte etimologia vocalelor obscure [ɨ] sau [ə]. Maiorescu, fiind raportor al comisiei ortografice academice din 1880—1881, face aceeaşi recomandare, care însă este respinsă în sesiunea din martie 1880 şi aprilie 1881 (cf. Bianu 1899, 12—13).

Cu valoarea [ə], ⟨ă⟩ apare pentru prima dată într-un sistem ortografic oficial în 1858, cînd, la 23 octombrie, Comisia numită de Eforia Şcoalelor din Muntenia stabileşte o normă alfabetică româno-latină aplicabilă în învăţămînt (cf. Vîrtosu P, 234). Semnul este luat din sistemele alfabetice recomandate de Heliade, începînd cu 1839 (cf. Heliade O II, 519). La răspîndirea lui au contribuit desigur şi alte sisteme ortografice, cum este cel al Asociaţiei literare din Bucureşti, în a cărei comisie ortografică participă şi Laurian, în 1847, cînd abandonase sistemul ultraetimologist, acceptînd şi un alograf de tipul ⟨ă⟩ (cf. Vîrtosu P, 227). În 1859, ⟨ă⟩ cu valoarea [ə] este inclus în norma alfabetică a comisiei profesorale din Moldova, patronate de V. A. Ureche (cf. Vîrtosu P, 244), iar, în 1860, el apare în primul sistem oficial recomandat de guvernul Principatelor Unite, prezidat de Ion Ghica (Vîrtosu P, 236). Prin ortografia folosită de Junimea, pe baza sistemului alfabetic propus de Maiorescu, ⟨ă⟩ cu valoarea [ə] pătrunde în normele ortografice din 1881 ale Academiei (OAR, 11, 12), precizîndu-i-se întrebuinţarea prin discuţiile purtate în anii 1882, 1884 şi 1895 (cf. Bianu 1899, 12). În 1904, ⟨ă⟩ se generalizează ca unic alograf al lui ≪a+≫ cu valoarea [ə], cum este şi astăzi (RO 1904, 7).

≪a+≫ realizat ca ⟨â⟩ apare, cu valoarea [a], în perioada 1860—1880 în Transilvania, mai ales în sistemele ortografice recomandate în revistele literare. Sursa de inspiraţie este tot Cipariu, care utilizează accentul circumflex pentru notarea contragerii a două vocale, pe baza unei interpretări etimologice (ATC, 549). Prima propunere de a se nota sufixul [a] de la imperfect prin ⟨â⟩ apare în anul 1865, într-un articol nesemnat din „Amicul şcoalei" (IV, p. 100).

Scanned with OKEN Scanner

Autorul pare să fie Vasile Roman. Lui i se alătură în „Foișoara Telegrafului Român" din 1877 Athanasie Marienescu care insistă asupra notării ⟨â⟩ a articolului hotărît feminin enclitic, motivînd prin faptul că apostroful este greșit folosit în acest caz, în care nu e vorba de o eliziune, ci de o contragere [ə+a] = ⟨â⟩.

În ce măsură Cipariu îndreptățea o asemenea utilizare a alografului ⟨â⟩ se poate observa din următorul pasaj, la care Marienescu trimite, fără nici un comentariu: „și la noi cercuflexul ar putea avea loc numai în asemeni cazure, cînd adecă ocur vocali contrase din două, cari în limba română se și află, ales în *a* și *i*. De aceea, dacă ortografiștii noștri cei mai vechi nu ne-ar fi preocupat, și după dînșii uzul nu ar fi așa generale, stabilind pronunciarea lui *â* ca ѧ — noi am fi proiectat ca *â* să se scrie numai unde *a* tonic e contras din doi *a*, și de aici am fi propus, de exemplu, ca imperfecții de conjugațiunea I să se scrie cu *â* în toate persoanele, precum *io laudâm*" (ATC, 549).

Valoarea [ə] a lui ⟨â⟩ apare în sistemele oficiale muntenești și moldovenești de la 1858—1859 (Vîrtosu P., 232, 234, 245). Creatorul modelului este Heliade (Heliade O II, 519, 520, 529), precedat, la rîndul lui, de Boiagi (cf. Cipariu Pr. II, 331) și urmat, din punct de vedere cronologic, de Seulescu, în Moldova (SO II, 153). Cu această valoare ⟨â⟩ este atestat în sistemele ortografice din Țara Românească și Moldova. În 1866, Junimea adoptă această valoare pentru ⟨â⟩, restrîngînd însă utilizarea la [ə́] de la persoana a 3-a sg. a perfectului simplu (cf. ASA, 81). Sub influența normei junimiste, Academia ia în discuție această valoare a alografului în 1880. Propunerea făcută de Maiorescu nu este acceptată. Trebuie menționat faptul că și înainte de 1860, în unele sisteme ortografice se face mențiunea expresă ca ⟨â⟩ să fie utilizat pentru ѣ după cum spune Sbiera „cînd trebuie să aibă și semnul tonului" (ASA, 81), ceea ce ne arată că ⟨^⟩ își păstrează în epocă valoarea de semn diacritic accentual.

Sistemele ortografice care fac această deosebire sînt, pînă în 1866, cînd apare lucrarea lui Maiorescu, mai ales muntenești. Este vorba în primul rînd de sistemul din 23 octombrie 1858 al Eforiei școalelor (Alf. 1858).

Cu valoarea [ɨ], ⟨â⟩ apare întrebuințat, de Heliade, într-o anumită perioadă a activității sale (Heliade O II, 519), precedat în această privință de Micu (ELDR, 2) și, la începutul secolului al XIX-lea, de Roja. ⟨â⟩ este utilizat, rar, și în sistemul ortografic creat de Cipariu, cu valoarea [ɨ] pentru evitarea unor confuzii de tipul ⟨mana⟩ „mană" și ⟨mana⟩ „mînă" (Cipariu 1841, 11; Pr. II, 282).

Scanned with OKEN Scanner

Pumnul utilizează pe ⟨â⟩ cu aceeaşi valoare, dar exclusiv în cazurile de accentuare aberantă (Voci, 216).

În 1867, Academia adoptă norma stabilită de Cipariu. Se scrie ⟨mâna⟩, ⟨stâna⟩, ⟨româna⟩ „mînă" „stînă", „romînă", pentru a deosebi aceste cuvinte de virtualele omografe [manə], [stanə], [romanə] (ASA, 77).

În 1869 norma Academiei generalizează accentul ^ pentru sunetele nazale, deci pentru [ɨ], ceea ce duce la mărirea numărului de întrebuinţări ale alografelor de tipul ⟨â⟩ (ASA, 280—281), iar, în 1881—1895, se fac anumite precizări care creează o şi mai largă răspîndire a acestui alograf (Bianu 1899, 12—13; Ionaşcu II, 244). În 1904, ortografia academică românească realizează specializarea lui ⟨â⟩ pentru [ɨ] în corpul cuvintelor şi în formele verbale terminate în [-ɨnd] (RO 1904, 7).

Congresele filologilor din 1925 (Bucureşti) şi 1926 (Cluj), luînd în dezbatere problema ortografiei, propun scoaterea lui ⟨â⟩ din sistemul alfabetic, cu toate întrebuinţările sale. Propunerea este discutată în Academie începînd din 1926. La începutul anului 1932 Academia acceptă propunerea filologilor, lăsînd, ca excepţie numai scrierea familiei cuvîntului *român* (Gregorian Op. O, 23). În urma unui protest prezentat Academiei de Simion Mehedinţi, în numele a 14 membri, la 19 februarie 1932, Academia Română revine asupra aprobării anterioare şi, la 25 mai 1932, include în sistemul alfabetic al ultimei sale reforme ortografice pe ⟨â⟩ (RO 1932). Argumentele prezentate de S. Mehedinţi împotriva eliminării lui ⟨â⟩ din toate cuvintele, cu excepţia familiei cuvîntului *român*, cuprind patru aspecte: *pedagogic*—îngreuiarea studiului limbilor romanice şi a limbii latine(!), *istoric* — întunecarea latinităţii, *etnografic* — ironia la care românii se pot aştepta din partea minorităţilor conlocuitoare, din cauza excepţiei create pentru numele nostru etnic şi, în fine, *sociale* — dificultăţile de modificare a unei norme pe care presa şi-o însuşise. În urma hotărîrii Academiei de a ţine seama de acest protest, O. Densusianu se retrage de la şedinţele sesiunii (Gregorian Op. O, 23—24).

La ⟨â⟩ se va renunţa complet în 1953 pentru a se reveni la excepţia *român* în 1965, exact în conformitate cu propunerea Academiei Române din 1932 (cf. ÎO 1954; ÎO 1965).

Spre deosebire de ≪a+≫, ≪a—≫ apare cu un singur alograf ⟨a⟩, căruia fiecare sistem îi atribuie o singură valoare [a]. Acest grafem apare însă în toate sistemele ortografice etimologice din Transilvania, şi în cele de tip mixt care folosesc alături de mărci distributive şi semne diacritice accentuale. Sistemele ortografice ale lui Cipariu, Micu şi Şincai conţin pe ≪a—≫, care reapare la Maior, la Heliade şi la Pumnul după 1860.

Scanned with OKEN Scanner

Cu privire la realizările celor două grafeme este de menţionat, pentru perioada de maximă dezvoltare a lor, apariţia unei o m o n i m i i e t e r o g r a f i c e, care se produce în scrierea uzuală prin interferenţa de sisteme ortografice :

$$[a] = \ll a- \gg \sim \ll a+ \gg$$

Polivalenţa grafemului marcat pozitiv dă naştere la următoarea relaţie :

$$\ll a+ \gg = [a] \sim [ə] \sim [ɨ] \sim [e]$$

La nivelul alografelor relaţia de mai sus dezvăluie existenţa unor omonimii eterografice tipice :

$$[ə] = \langle a+na \rangle \sim \langle a+n \rangle \sim \langle ă \rangle \sim \langle â \rangle$$

$$[ɨ] = \langle a+n \rangle \sim \langle ă \rangle \sim \langle â \rangle$$

2.1.2. $\ll e+ \gg$ se realizează ca $\langle \#e \rangle$, cu valoarea [ie̯] în sistemele alcătuite de Cipariu şi Pumnul (Cipariu 1841, 14 ; Pumnul Gr., 10). Cipariu exemplifică prin *eri*, *eramu mueri* ; Pumnul prin *épure* şi *áer*. O observaţie analogă apare la Tiktin (CO, 173), mai mult ca indicaţie ortoepică însă, întrucît sistemul ortografic oficial, cel academic, preconiza diferenţierea grafică a lui [ie̯] de [e] prin utilizarea alografului ⟨ĭ⟩. $\ll e+ \gg$ se realizează ca ⟨ê[+a]⟩ cu valoarea [e̯] care se poate deduce, începînd cu primele sisteme ortografice, din faptul că iniţial, se menţionează echivalenţe cu ѣ sau ѣ, sau se precizează contextul în care apare *e* urmat de *a* : a) la substantive feminine articulate : ⟨mintea⟩ ; b) la imperfectul verbelor din ultimele trei conjugări : ⟨vedea⟩, ⟨făcea⟩ ⟨primea⟩ ; c) în unele cuvinte străine : ⟨leacu⟩, ⟨veacu⟩, ⟨steagu⟩ (Cipariu 1841, 12). Această valoare reapare în continuare în sistemele ortografice din Principate între 1858 şi 1866 (Vîrtosu P, 234 şi Maiorescu 1874, 138—144) în timp ce, în Transilvania, se aplică norma cipariană, cu limitele amintite mai sus (Cipariu Pr. II, 283), iar în Bucovina se utilizează ⟨ĕ⟩. În 1881 norma academică urmează linia recomandată de Cipariu (OAR, 12—13), deci cu ⟨e[+a]⟩=[e̯] alături de ⟨é⟩ = [e̯a]. În 1904 se generalizează alograful ⟨e[+a]⟩ înlocuindu-l pe ⟨é⟩ (RO 1904, 6), situaţie care se menţine constant pînă astăzi. Trebuie presupus că ⟨e[+a]⟩ avea şi valoarea [i̯] în sistemul ortografic ciparian, deşi nu apare o precizare expresă. La această concluzie ne duce un exemplu ca ⟨eau⟩ = [i̯au̯] (Cipariu 1841, 12).

S-ar putea interpreta ca fiind marcat pozitiv grafemul cu alograful ⟨e+*ac*+*ă*⟩ care are valoarea [e̯a] sau [ɛ] în acelaşi sistem ortografic al lui T. Cipariu. Menţionarea acestui alograf este însă

însoţită la Cipariu de precizarea că în România, adică în Principatele Unite, acest ⟨e+*ac*+*ă*⟩ are uneori valoarea [e] (Cipariu, Pr. II, 358).

Cipariu adoptă acest alograf de la Micu (ELDR 4). De la Cipariu, alograful apare în sistemele alografice academice de la 1867 şi 1869 (ASA, 78).

Tot la Cipariu, acelaşi alograf are şi valoarea [a], deşi neclar formulată. Cu privire la cuvintele scrise cu litere chirilice ШАПТЄ, ШАРПЄ, МАСЪ, ФАТЪ, ВАРЪ el precizează că au un diftong „єа care uneori se pronunţă [a]". După cum vedem, situaţiile sînt exact cele descrise mai sus ⟨e+*ac*+*ă*⟩. Ortografia Societăţii Academice va clarifica în 1867—1869 această regulă ortografică, dar va exprima distribuţia la nivel lexical, astfel încît alograful trebuie considerat o realizare a unui grafem marcat cu zero. Marca distributivă *accentul* şi vocala din silaba următoare *ă*/*e* îşi pierd orice semnificaţie întrucît decisivă este alternanţa *a*/*e* de sg./pl. De aceea am inclus acest caz la ≪e— ≫.

≪e+ ≫ realizat ca ⟨*e*+*ne*⟩ cu valoarea [i] apare în forme grafice ca: *denti*, *tiene*, „dinţi", „ţine". Norma este formulată în primul rînd de Micu (ELDR, 4) şi este răspîndită, în jurul anului 1860, în Transilvania, de Cipariu. De la aceasta o preia Societatea Academică, în 1867—1869 (ASA, 78).

Realizat ca ⟨e+*n*⟩, ≪e+ ≫ are valoarea [i̯], în conformitate cu aceleaşi sisteme ortografice amintite mai sus: de ex. *tempu*, *templa*, *vendu* etc. (Cipariu Pr. II, 358; ASA, 77).

Deşi precede anul 1860, trebuie consemnată aici regula stabilită de Pumnul cu privire la ≪e+ ≫ care se realizează ca ⟨e+*k*⟩ cu valoarea [i̯]: *terg*, *entelnesc* (Voci, 249), este singurul sistem ortografic care face această precizare, deşi norma apare destul de frecvent aplicată la lucrări uzuale.

≪e+ ≫ se realizează ca ⟨[u̯+] e⟩ cu valoarea [ə] tot la Pumnul (Gr., 10): *noue*, *voue*.

≪e+ ≫ se realizează ca ⟨è⟩ sau ⟨é⟩. Primul apare cu valoarea [ɛ]. La Cipariu începînd din 1841 pînă în 1866: *stè*, *bè*, *liè*, *dè* (Cipariu 1841, 12; Pr. II, 282).

Cu valoarea [e̯a], ⟨é⟩ apare începînd cu primele sisteme de scriere normată cu litere latine pînă în 1904. În Transilvania între 1860—1881 se foloseşte numai în formele verbale de infinitiv: (*a*) *vedé* (Cipariu 1841, 12). În Principate acest ⟨é⟩ cu valoarea [e̯a] apare în primul sistem oficial (Alf. 1858; cf. şi Vîrtosu P, 234—236) este acceptat în ortografia academică, atît în 1869 (ASA, 38), cît şi în 1881 (OAR, 12—13).

În acest ultim sistem norma ortografică adoptată este valabilă numai pentru rădăcina cuvintelor. Astfel se scria: *péră*, *céră*,

Scanned with OKEN Scanner

véc etc., dar la terminaţia verbelor şi a substantivelor se admitea ⟨e [+a]⟩ (OAR, 12—13). Diferenţa aceasta de tratament are, în primul rînd, cauze morfologice. În rădăcina cuvintelor ⟨é⟩ se notează pe baza principiului derivativ, analogist, românesc: ⟨véc⟩ [vęac] după pluralul *veci*. În acelaşi timp însă, la imperfectul verbelor în *-e*, se scrie ⟨eà⟩ nu ⟨é⟩, la persoana a 3-a singular, aceasta „fiind formată de la infinitiv prin adăugirea sufixului *-a*"; infinitivul se scrie cu ⟨e⟩ şi ⟨é⟩, deci: *a face*, *a vedé* şi *el făceà*, *el vedeà*. De asemenea, la substantivele şi „la toate cuvintele terminate în *-eà*, cari fac pluralul în *-ele*, unde *a* final are o valoare proprie gramaticală: *viţeà*, *nueà*, *cureà*, *surceà*, *măseà* (cf. Bianu 1899, 14—15).

Prin ⟨é⟩ ortografia academică din 1881 contrazice parţial recomandările cuprinse în lucrările ortografice ale lui Maiorescu, care nu admitea notarea diftongului printr-o literă simplă. De-abia în 1904, recomandarea lui Maiorescu este acceptată integral.

Alograful ⟨é⟩ are două valori secundare, [é] în sistemul comisiei filologice de la Cernăuţi (ATC, 481) şi [a] în sistemul ortografic al Academiei din 1881. Cu privire la această ultimă valoare trebuie să se reţină faptul că ea nu este exprimată explicit în lucrările ortografice, ci se impune să fie dedusă din exemplele date: *ĭérbă*, *ĭérnă*, *céră* (OAR, 12). În aceste condiţii alograful devine ⟨[ĭ/c +]é⟩. El nu reflectă însă decît o parte a convenţiei ortografice dintre anii 1860—1881. În realitate ⟨é⟩ apare pentru [a] în mult mai numeroase situaţii. Lucrările analizate nu ne-au permis însă să desprindem un alt tip de alograf în sistemele normative.

≪e+≫ se realizează ca ⟨ę⟩ sau ⟨ę́⟩ cu valoarea [i̯] sau [í̯] în sistemul comisiei filologice de la Sibiu şi Cernăuţi. Motivarea alegerii grafemului este următoarea:

„... spre desemnarea sunetului ↗ se va alege vocala *e*, carea mai că are înălţimea tonică a lui ↗, precum şi francezului serveşte spre desemnarea silabei sale nazale *en*, deodată însă se va face cunoscut prin o comă întoarsă".

În momentul în care, la Cernăuţi, se acceptă acest sistem ortografic, ⟨ę⟩ este înlocuit prin ⟨î⟩. Este de presupus că la această hotărîre adoptată probabil de Pumnul, principalul autor al sistemului ortografic, au contribuit şi observaţiile făcute de Cipariu pe marginea acestei norme, observaţii reproduse, spre cunoştinţă publică în „Arhivul" din 1869:

„Chiar şi fundamentul pre care se pune edificiul unui *e* în loc de ↗, mai adevărat în loc de ↖, şi care se cearcă în mai aceeaşi înălţime tonică a lui *e* şi ↗, în fine poate să se adeverească binişor putred. Pentru că de vom voi a delinia vreo scară oarecare tonică pentru vocalele româneşti, vom fi nevoiţi pre linia cea mai deasupra

Scanned with OKEN Scanner

a pune pre ѧ, pre cea de mijlociu pe *e*, ѣ, *o* şi pre cea mai de desuptu şi mai de jos pre *i*, ѧ, şi ѵ . . . ѫ e *i* asprit ca şi ѵ" (ATC, 484).

Distincţia dintre ⟨e⟩ şi ⟨é⟩ este reprezentată prin accent, întrucît sistemul ortografic bucovinean făcea, la 1860, deosebire între seria vocalelor neaccentuate şi cea a vocalelor accentuate.

În aceeaşi perioadă apare şi valoarea [ə] a lui ⟨ę⟩ în sistemul alfabetului standard, aplicat la limba română (Lepsius SA, 164; cf. Ionaşcu SO, 146). Utilizarea semnului diacritic ⟨ˇ⟩ este considerată nepotrivită de Maiorescu (Maiorescu 1874, 221), care preferă semnul scurtării.

≪e+≫ se realizează ca ⟨ĕ⟩; cu valoarea [ę] apare în sistemul bucovinean la 1860 (ATC, 481).

Cu valoarea [ə] apare la Heliade, mai ales după 1844, şi se oficializează în ţările româneşti, în 1858—1860 (Alf. 1858; cf. Vîrtosu P, 234—244; Heliade O II, 521). După modelul sistemului lui Maiorescu, pătrunde în ortografia Academiei din 1881, pentru cazurile în care [ə] alternează în flexiune sau în sistemul derivativ cu [e]: ⟨*invĕţŭ*⟩, ⟨*adevĕrŭ*⟩ şi ⟨*supĕrŭ*⟩ după *înveţi*, *adeveri* şi *superi* (OAR, 11; Bianu 1899, 12).

≪e+≫ se realizează ca ⟨ê⟩, cu valoarea [ə] după model heliadist (Heliade O II, 529), în primele sisteme ortografice din Ţara Românească şi din Moldova, la 1858—1859 (Alf. 1858; Vîrtosu P, 234—244). Se menţine cu această valoare în ortografiile oficiale din Principate, pînă în 1881. Conform acestei reguli se scria, de exemplu, *prevêdŭ* [prevəd].

Cu valoarea [ɨ] apare mai întîi în Transilvania, înaintea anului 1860 (Roja, 28). Heliade îl utilizează cu această valoare între 1844 şi 1870 paralel cu valoarea [ə] discutată mai sus (Heliade O II, 521). În Moldova, este recomandat, între 1850 şi 1860, de Seulescu (Ionaşcu SO, 153). Pînă în 1904, ⟨ê⟩ cu valoarea [ɨ] apare în sistemul ortografic al Academiei de la 1881, care-l integrează exclusiv în morfemul de gerunziu al verbelor în *-ea* şi *-e*, deci al verbelor de conjugarea a II-a şi a III-a: *putênd*, *bătênd* (Bianu 1899, 13).

≪e—≫ se realizează ca ⟨e⟩; cu valoarea [e] apare în toate sistemele ortografice româno-latine care îl au şi pe ≪a—≫, deci şi în sistemele care au ca alografe ale lui ≪e+≫ litere marcate distributiv.

Cu valoarea [a] apare, după cum am spus mai sus, în ortografia lui Cipariu, la 1847 şi 1866 (Cipariu Pr. II, 358), de unde este preluat ca ⟨e⟩ simplu în primul sistem ortografic oficial al Societăţii Academice, cu precizarea că această scriere se justifică, în interiorul limbii române, prin analogia cu pluralul la cuvinte ca ⟨sierpe⟩ pl. ⟨sierpi⟩, ⟨mesa⟩ pl. ⟨mese⟩, ⟨feta⟩ pl. ⟨fete⟩ (ASA, 78).

Scanned with OKEN Scanner

Deşi prin numeroasele indicaţii care sînt date în unele sisteme pentru folosirea lui *e* cu valoarea [ə], ar părea normal ca aceste reguli să fie transpuse în alografe ale unui grafem marcat pozitiv, totuşi, diversitatea situaţiilor cuprinse în reguli ne obligă să considerăm alograful ca o realizare a unui grafem marcat cu zero. Folosirea lui este consecvent pusă în aplicare de Cipariu, care precizează contextul fonetic : „după consoanele *b*, *v*, *m*, *p*, *r*, *s* (Cipariu 1841, 10—11). În 1847 şi 1866, el va aduce completări regulii iniţiale. În primul rînd, va adăuga faptul că ⟨e⟩ are valoarea [ə] şi după alte consoane, ca excepţie, de exemplu după *t* şi *d* ⟨*inderetu*⟩, ⟨*tetiune*⟩ şi ⟨*vetemare*⟩. El va adăuga aici şi pe *de* care „în multe locuri" se aude [də] (Cipariu Pr. II, 359). În acelaşi timp, pentru *b*, *p*, *m*, *v*, *f* va face precizări cu privire la componenţa vocalică a silabei următoare : *a*, *ă*, *o*, *u*, menţionînd că această valoare nu se realizează cînd în silaba următoare sau precedentă există o vocală palatală : *pierdu* [!], *vede* (Cipariu Pr. II, 357). Şi în sfîrşit el va condamna, ca o cacofonie, realizarea acestei valori după şuierătoare ц, ш, з, ц, ceea ce contrazice parţial norma stabilită în 1841 cînd se dădea ca exemplu pentru ⟨*e*⟩ cu valoare [ə] cuvîntul *setosu* (Cipariu 1841, 10 — 11).

Caracterul marcat negativ al grafemului realizat ca ⟨e⟩ cu valoarea [ə] reiese foarte clar din modul în care regula ortografică formulată de Cipariu este cuprinsă în sistemul ortografic academic din 1867 şi 1869. În această formă a sa, utilizarea grafemului se exprimă la nivel lexical, fie prin raportarea cuvintelor în care ⟨e⟩ apare pentru [ə], la sunetul originar latin, fie prin enumerarea acelor cuvinte în care etimologia nu ne ajută să deducem scrierea cu ⟨e⟩ : *me*, *te*, *se*, *ne*, *ve*, *de*, *pe*, *re-*, *bunetate*, *sanetate* (ASA, 76).

Cronologic utilizarea grafemelor ≪e+≫ şi ≪e—≫ se realizează aproape paralel cu ≪a +≫ şi ≪a—≫, în sensul că ≪e—≫ apare aproximativ în aceleaşi sisteme ortografice ca şi ≪a—≫. Polivalenţa grafemului exprimată prin relaţia :

$$\ll e- \gg = [e] \sim [a] \sim [ə]$$

rezultă din suprapunerea celor două tipuri de sisteme ortografice care au dominat scrierea româno-latină după 1860, cel ciparian şi cel heliadist.

Echivalenţa

$$\ll e- \gg = [e]$$

caracterizează sistemele din Principate şi se generalizează, după 1870—1880 în Transilvania.

Dubla valoare :

$$\ll e- \gg = [a] \sim [ə]$$

caracterizează sistemele din Transilvania şi se răspîndeşte între 1870 şi 1880 în Principate.

Prin circulaţia publicaţiilor dintr-o regiune în alta şi prin difuzarea şi republicarea articolelor din revistele româneşti de pretutindeni, această relaţie poate fi considerată ca generală imediat după 1860.

În acelaşi timp apar şi valori multiple la nivelul alografelor lui ≪e+≫ :

$$\langle \#e\,[+a] \rangle = [ę] \sim [i̯]$$

$$\langle e+ac+ă \rangle = [ęa] \sim [ɛ] \sim [a]$$

Prin valorile alografelor lor, cele două grafeme realizează de fapt două serii de omonimii eterografice caracteristice :

$$[ęa] = \ll e- \gg \sim \ll e+ \gg$$

$$[ə] = \ll e- \gg \sim \ll e+ \gg$$

2.1.3. ≪i+≫ cu alograful ⟨ĭ⟩ are valoarea [i̯] începînd cu sfîrşitul secolului al XVIII-lea în Transilvania (Ionaşcu SO II, 106, 108, 139). În Ţara Românească se înregistrează această valoare la Heliade (Heliade O II, 519) şi apoi în sistemele oficiale ale Eforiei (Alf. 1858; Vîrtosu P, 234). În Moldova şi Bucovina apare în sistemele ortografice din jurul anului 1860 (ATC 481 şi Din Mold. I 6). Între 1881 şi 1904 apare şi în sistemele ortografice academice (OAR, 12). El este înlăturat în 1904.

⟨ĭ#⟩ cu valoarea [ĭ] este utilizat, în mod oficial, exclusiv în ortografia din 1881 (cf. Bianu 1899, 14), cînd este pus alături de ⟨ĭ⟩ cu valoarea [i̯]. În 1904 se renunţă şi la acest alograf.

≪i+≫ se realizează ca ⟨î⟩, cu valoarea [i] începînd cu ortografia cipariană (Cipariu Pr. II, 283). Argumentul folosirii semnului diacritic apare pînă în jurul anului 1870 la susţinătorii ortografiei cipariene ; este vorba de faptul că ≪i+≫ are aici şi valoare de semn ortografic şi „literă cu sunet" (Am. şc. IV, 101). În alţi termeni, se înţelege prin acest semn ⟨ˆ⟩ că ≪i+≫ reprezintă pe [i̯í] contras, ceea ce din punct de vedere istoric este exact (Marienescu, în FTR II, 175).

Practic reprezentînd lucrurile, ortografia Societăţii Academice, din 1867, precizează că circumflexul aşezat pe *i* notează că dentalele anterioare „se şuieră" (ASA 64). Aceasta este şi prevederea sis-

Scanned with OKEN Scanner

temului ciparian, dar în alte sisteme ortografice din Transilvania ⟨î⟩ are valoarea [i] cînd rezultă prin contragere şi din [iı̯], de exemplu [ʃ ərpiı̯] se scrie ⟨sierpî⟩ (cf. Marienescu, în FTR II, 189).

Cu valoarea [ə] apare în sistemul şcolar moldovenesc de la 1859 (Vîrtosu P, 244).

Cu valoarea [ɨ], cu care este utilizat şi astăzi, ⟨î⟩ apare în primul sistem ortografic muntenesc (Vîrtosu P, 234) este vorba despre cel votat, la 23 octombrie 1858, de Eforia şcoalelor. În Bucovina se generalizează, la 1862—1864 (Voci, 366). I. G. Sbiera încearcă să introducă acest alograf în primul sistem ortografic al Societăţii Academice, argumentînd prin etimologie: „Consultînd natura limbei româneşti, observăm că sunetul ѧ din limba română se strămută uneori în *i*" deci propune pe ⟪i+⟫ cu ⟨^⟩. Un alt argument invocat pare să fie de natură estetică: ⟨î⟩ „n'are alta nemica decît ѧ cirilic, scris însă numai mai modern şi mai plăcut" (ASA, 81).

Pînă în 1881, acest alograf nu este admis în ortografia academică. Şi la această dată însă, Comisia ortografică, prezidată de Maiorescu, mai întîi respinge această propunere făcută de Alecsandri şi Quintescu. Ulterior se admite totuşi acest alograf pentru cazurile în care se poate stabili o alternanţă cu [i] în limba română sau cînd se poate stabili că există un [ɨ] etimologic. Întrucît, pînă în 1895, Academia este mereu nedecisă asupra cazurilor precise de întrebuinţare a acestui alograf cu valoarea [ɨ], îndreptarele încearcă să dea soluţii personale pentru stabilirea apropierii de [i] pe teren românesc. ⟨rîde⟩ este apropiat de *derisiune*, ⟨sîn⟩ de *insinuare* (cf. Ionaşcu SO II, 244). În orice caz, pînă în 1904, regula utilizării lui ⟨î⟩ ca [ɨ] cuprinde următoarele precizări: a) în toate cazurile cînd alternează cu [i], de exemplu: *vînd*, *sfînt*, *mormînt*; c) la toate verbele terminate în *-rî* şi la toate compusele cu *în-* (Bianu 1899, 13).

În 1904, ⟨î⟩ pentru [ɨ] îşi precizează distribuţia: a) la începutul cuvintelor; b) în interiorul cuvintelor compuse cu prefixe (*reîncălzi* de ex.) şi în terminaţiile flexionare ale verbelor în *-rî* (RO 1904, 7). Această situaţie, în ciuda unor încercări de generalizare a lui ⟨î⟩ pentru [ɨ]? se menţine pînă în 1953, cînd, prin înlăturarea lui ⟨â⟩, se generalizează ⟨î⟩.

La alografele lui ⟪i+⟫ pot fi adăugate cîteva tipuri caracterizate prin mărci distributive, dar ale căror reguli, insuficient de clar formulate, nu lasă să se întrevadă cu exactitate caracterul net marcat al grafemului şi nici să se delimiteze cu certitudine valoarea fonetică.

Cele mai uşor de delimitat sînt:

⟨i+*u*⟩ cu valoarea [i̯] cuprins în sistemul lui Cipariu (1841, 14), exemplificat prin *io*, *iute*, *ceriu*.

⟨*k*+i#⟩ are la Cipariu valoarea [ɪ] (Cipariu 1841, 12) alograf care apare în norma academică la 1904, cînd însă valoarea fonetică este considerată identică cu [i̯], iar realizarea grafemului capătă două variante:

⟨*v*+/i+*v*⟩ = înainte sau după vocală, formînd diftong (caracterizare, din nou, proprie grafemelor marcate cu zero) şi ⟨*k*/*v*+i#⟩ = la sfîrşitul cuvintelor, după vocală sau după consonantă (RO 1904, 6). Fără a mai fi exprimate prin reguli ortografice, aceste ultime două alografe se află în uzul grafic normat.

≪i+≫ se realizează ca ⟨i[+á]⟩ cu valoarea [i] începînd din 1895 pînă în 1932. Interpretarea valorii este nesigură, întrucît lucrările normative dau indicaţii de natură morfologică şi nu ortoepică: „Terminaţiunea persoanei a 3-a a imperfectului verbelor în —*ì* şi —*î*: a *dormì*, *a auḑi*, *a coborî*, se scrie cu ià (nu cu *eà*): *el dormià*, *ea auḑià*, *coborià*; *ei fugiaŭ*, *săriaŭ*, *amăriaŭ*" (Bianu 1899, 15; cf. şi RO 1904, 6).

≪i+≫ se realizează ca ⟨ì⟩ cu valoarea [ì] începînd din 1881, la recomandarea comisiei prezidate de Maiorescu. Alograful era utilizat numai pentru sufixul verbal de infinitiv: *dormì*, *adormì* (Bianu 1899, 15) „i final întreg şi intonat", după cum va fi caracterizat în ortografia academică din 1904, în care va fi acceptat în continuare, pînă în 1932 (RO 1904, 6), alături de ⟨à⟩ şi ⟨è⟩. Originea alografului trebuie căutată la Micu (ELDR, 5), de unde este răspîndită în Transilvania, prin Cipariu, şi în Muntenia şi Moldova de Societatea Academică. Se poate menţiona ⟨ì⟩, la începutul secolului al XIX-lea, cu valoarea [ə], utilizat foarte rar (Roja, 28).

≪i—≫ cu alograful ⟨i⟩ există în toate sistemele ortografice, datorită distribuţiei la nivel lexical cu care se operează în descrierea alografelor. El are trei valori principale [i], [i̯] şi [i̯]. În sistemul ortografic ciparian el există şi cu valoarea [ii̯], care se semnalează în cuvinte ca cele scrise în chirilică прїимю şi фїюл, iar cu litere latine ⟨primiu⟩ şi ⟨fiul⟩ (Cipariu 1841, 15). În sistemul lui Maiorescu se întăreşte poziţia lui ≪i—≫ cu valoarea [i̯]. Criticul junimist condamnă pe cei care doreau să facă o distincţie grafică între [i] şi [i̯], deoarece „nici latinii n-au simţit nevoia să deosebească cele două sunete" (Maiorescu 1866, 47—48).

În 1881, în ciuda propunerii făcute tot de Maiorescu, Academia nu acceptă alograful cu această valoare. De-abia în ortografia din 1904 situaţia se clarifică prin ≪i+≫ cu alografele discutate mai sus ⟨*v*+/i+*v*⟩ şi ⟨*k*/*v*+i⟩. În acelaşi sistem ⟨i⟩ este şi singurul semn grafic pentru [i̯] în condiţiile alternanţei fonetice [i ~ i̯], ceea ce ne plasează de asemenea în domeniul unei distribuţii la nivel lexical.

Scanned with OKEN Scanner

⟨[r/s+]i⟩ cu valoarea [i̯] este cuprins în sistemul lui Cipariu, cu exemplele *riu*, *ris*, *sin* (Cipariu 1841, 11). Alături de acest alograf apare, în acelaşi sistem, cu aceeaşi valoare ⟨#i [+n]⟩ care este însă caracterizat la nivel lexical, prin raportare la „prepoziţia" *in* şi compusele ei, mod de caracterizare care ne transpune în domeniul grafemelor marcate cu zero.

Omonimiile eterografice caracteristice sînt:

$$[i̯] = \ll i+ \gg \text{ şi } \ll i- \gg$$

$$[i̯] = \ll i+ \gg \text{ şi } \ll i- \gg$$

2.1.4. În ceea ce priveşte alografele lui ≪o+≫ şi ≪o−≫ regulile formulate în sistemele ortografice sînt mult mai puţin clare. Întrucît ≪o−≫ are o existenţă paralelă cu ≪o+≫, voi începe descrierea cu primul.

≪o−≫ are alograful ⟨o⟩.

Cu valoarea [o] este acceptat din primele sisteme ortografice, începînd din 1780 pînă astăzi. Unele sisteme ortografice stabilesc anumite restricţii. Sistemele etimologice menţionează că ⟨o⟩ pierde această valoare în poziţia nazală, de exemplu (cf. ELDR, 6), dar admit şi aici excepţii ca numele propriu *Antonie*. Valabilitatea unor asemenea restricţii încetează în jurul anului 1860, cînd lucrările ortografice normative stabilesc distincţii între valorile lui ⟨o⟩ exclusiv pe baze lexicale (istoria sau etimologia fiecărui cuvînt determină scrierea lui) sau, în cel mai bun caz, cu ajutorul accentului fonetic, ceea ce ne obligă să ne gîndim şi la un grafem marcat pozitiv.

Cu valoarea [ə] apare, puţin insistent, în cîteva sisteme ortografice dintre anii 1833 şi 1867. Iniţiativa i se datoreşte lui Seulescu (cf. SO II, 147), în jurul anului 1864—1865 scrierea *locustă*, *locuitoriu*, *locuintia* este explicată prin raportare la radicalul *loc*, ceea ce face ca [ə], în derivate, să fie notat cu ⟨o⟩ „pentru a păstra radicalul neschimbat" (Am. şc. IV, 101). Cu rezervă trebuie interpretată corelaţia stabilită, în aceeaşi perioadă şi tot în Transilvania, între ⟨o⟩ şi [ə] cu precizarea că *o* apare în poziţie nazală (Am. şc. 98). Rezerva este provocată de lipsa exemplelor şi de faptul că valoarea alografului este exprimată, în acest caz, prin litera chirilică ъ. Aceste transpuneri de valori prin corelaţii grafice dintr-un sistem alfabetic în altul fiind totdeauna ambigue, înregistrăm această valoare a lui ⟨o⟩ aici, exclusiv sub beneficiu de inventar.

În sistemul ortografic etimologist extrem apare cel mai frecvent ⟨o+*na*⟩ cu valoarea [u], de exemplu *portare* prin analogie cu *port* (ASA, 78). Se obţinea astfel în scris evitarea uneia din vocalele *spurie*,

adică „bastarde" sau „corupte". Norma n-a fost niciodată generalizată. Ea apare numai în primele sisteme ortografice academice din 1867 şi 1869.

≪o+≫ avînd alograful ⟨o+*ac* +*ă*⟩, cu valoarea [ɔ] sau [o̯a] apare, sub influenţa lui Micu şi Şincai (cf. Micu CR, 91 : SO, 34), în ortografia lui Cipariu, *morte* este interpretat la 1841, va avînd valoarea *oo*, pentru ca la 1847 să fie transpus ω ceea ce ne poate indica fie o pronunţare [ɔ], fie una [o̯a] (Cipariu 1841, 12 ; Cipariu Pr. II, 358).

Ambiguitatea valorică este rezolvată în 1867 şi 1869 în forul Societăţii Academice cînd se indică pronunţarea [o̯a] pentru ⟨o⟩ sub accent în poziţie silabică [ə], [e] (ASA, 78).

Alograful ⟨o+*ac* +*ă*⟩ cu valoarea [o̯a], general în Transilvania, între 1835 şi 1878—1880, se limitează în Ţările Româneşti la sistemele ortografice academice din anii 1867 şi 1869, fiind înlocuit în 1881 prin ⟨ó⟩.

≪o+≫ apare cu alograful ⟨o [+a]⟩, la început sporadic, apoi din ce în ce mai insistent cu valoarea [o̯] sau [u̯], cu variaţii de pronunţare nesesizate de nespecialişti. În general se pronunţă [o̯] după consoană şi [u̯] la început de cuvînt [so̯are] şi [u̯are], dar există şi pronunţări constante [o̯] sau [u̯] (Ort. 1904, 6 ; RO 1932). Această situaţie se menţine pînă astăzi, în ciuda anumitor ambiguităţi ale interpretării alografului, de exemplu *toast*, *toasta*, *toaletă* (ÎO 1954, 301, ÎO 1965, 209), în actualul sistem ortografic. Numărul mic de cazuri existente, permite încadrarea acestora la excepţii. Este semnificativ faptul că în ultimele sisteme ortografice nu este înregistrat grupul vocalic *o* — *a* în hiat (ÎO 1954, 31—32 ; ÎO 1965, 9—10).

≪o+≫ cu alograful ⟨#o⟩ apare în sistemul ortografic bucovinean de după 1860, cu valoarea [u̯o] (Pumnul Gr., 11). Această valoare nu mai este menţionată în alte sisteme ortografice. Ca particularitate de pronunţare „neliterară, familiară" [u̯o] în poziţie iniţială apare în cele mai recente îndreptare ortoepice (de exemplu DOp., 8—9). Îndreptarele ortografice de după 1953 nu fac însă nici o precizare cu privire la ⟨o⟩ nici chiar cel care se intitulează *Îndreptar ortografic, ortoepic şi de punctuaţie* din 1965, care ignorează, astfel, această indicaţie normativă a îndreptarului din 1956 consacrat special ortoepiei.

≪o+≫ apare cu alograful ⟨ó⟩ ; cu valoarea [ó] este cuprins în sistemul propus la şcoala bucovineană la 1860 (ATC, 481) ; în sistemul heliadist are valoarea [ə] (Heliade O II, 529), dar numai în anumite cazuri determinate de analogii italienizante.

Scanned with OKEN Scanner

Cea mai răspîndită și persistentă valoare este [o̯a]. Ea apare pentru prima dată, în mod constant și consecvent, la Petru Maior (Ionașcu SO, 17). Cipariu utilizează sporadic și acest alograf cu valoarea dată de Maior, desigur mai mult în virtutea tradiției create de acesta (Cipariu 1841, 12). Ulterior Cipariu renunța la el în favoarea lui ⟨o+*ac*+*ă*⟩. În Moldova alograful este răspîndit de Seulescu (Vîrtosu P, 238; Ionașcu SO, 147) și de comisiile ortografice ale Eforiei, din 1859 (Vîrtosu P, 244). Aceleiași inițiative oficiale i se datorește pătrunderea alografului, cu această valoare, în Muntenia (Alf. 1858, cf. și Vîrtosu P, 244). În 1867 este acceptat în sistemul alfabetic al Societății Academice (ASA, 38) și al Academiei din 1881 (OAR, 13), în ciuda opiniei nefavorabile exprimate de Maiorescu (Maiorescu 1874, 139—144).

≪o+≫ cu alograful ⟨ò⟩ apare, numai în sistemele ortografice heliadiste cu valoarea [ə], marcînd exclusiv finala „de la a treia persoană a perfectului de prima conjugație": ⟨*cântò*⟩, ⟨*arò*⟩, ⟨*laudò*⟩, кѣнтѣ, arѣ, lѣuдѣ" (CAS IV, X). Această valoare a alografului amintește din nou *Măiestria ghiovăsirii* (Roja, 28).

≪o+≫ se realizează ca ⟨ŏ⟩.

Cu valoarea [ə] este utilizat în Moldova, de oficialitate, în 1859 (Vîrtosu P, 244), iar în Muntenia de Heliade, la 1860 (Heliade O II, 521): *ouŏ*, de exemplu.

Cu valoarea [o̯] apare exclusiv în proiectul bucovinean de la 1860 (ATC, 481).

≪o+≫ are alograful ⟨ô⟩, care este folosit cu valoarea [i̯] de Heliade, la 1860 (Heliade O II, 521) și de Comisia oficială din Moldova, cu un an mai devreme (Vîrtosu P, 244). Alograful ⟨ô⟩ cu această valoare apare pentru prima dată la Roja (Roja, 28). Înainte de 1860, Heliade utilizează același alograf, începînd din 1838, dar cu valoarea [o̯a] (Heliade O II, 520).

Privind în ansamblu utilizarea grafemelor ≪o—≫ și ≪o+≫ se constată că ambele se mențin, din punctul de vedere al concepției normative, pînă în prima jumătate a secolului al XX-lea în sistemul alfabetic româno-latin. Începînd din 1904, acest sistem are un alograf ⟨o [+a]⟩ al grafemului ≪o+≫, cu valoarea [o̯], dar nu se insistă asupra lui *o* în opoziție cu acest alograf, ceea ce ne obligă să considerăm că, pînă în 1932, perechea de grafeme ≪o—≫ și ≪o+≫ se menține intactă. În actualul sistem normativ, întrucît nu se face nici o precizare cu privire la ⟨o+*v*⟩ putem considera inventarul grafematic ca fiind constituit dintr-un singur grafem nemarcat.

Scanned with OKEN Scanner

Din descrierea corelației ≪o—≫ și ≪o+≫ reținem polivalența ambelor alografe:

$$\ll o- \gg = [o] \sim [ə] \sim [u]$$

$$\ll o+ \gg = [o] \sim [ɔ] \sim [o̯a]$$

2.1.5. ≪u—≫ apare cu o singură realizare ⟨u⟩ cu valoarea [u] în sistemele ortografice din țările românești și din Bucovina (Vîrtosu P, 232; ATC, 481). După 1881 alograful se răspîndește și se generalizează și în Transilvania, unde pînă atunci sistemele ortografice etimologizante preferau pe ≪u+≫ cu valori variate, iar pentru [u] pe ≪o—≫.

Alograful ⟨u +*n*⟩ care are o singură valoare [ɨ], limitată în lucrările normative la unități lexicale disparate sau la condiții morfologice speciale, ceea ce ne obligă să-l considerăm o realizare a unui grafem marcat negativ ≪u—≫. În ortografia ciparianâ acest alograf apare pentru cuvinte ca ⟨funtana⟩ „fîntînă" (Cipariu Pr. II, 358) și ⟨rundunea⟩ „rîndunea" (Am. șc. IV, 99). Norma este preluată de ortografia academică din 1867 și 1869, dar numai pentru [ɨ] din sufixul de gerunziu al verbelor cu radicalul terminat în consoană velară: ⟨ḑicundu⟩, ⟨ducundu⟩, ⟨frigundu⟩ „zicînd", „ducînd", „frigînd" (ASA, 77).

≪u+≫ apare cu realizarea ⟨*v*+/u+*v*⟩ cu valoarea [u̯] în sistemul ortografic din 1904. Cu excepția sistemului lui Micu și Șincai din 1780, în 1904 apare singura menționare explicită a acestui alograf și a acestei valori (RO 1904, 6). Ulterior nu se mai amintește existența acestui alograf. Din indicațiile ortoepice găsite în diverse lucrări se poate observa că în uz existența acestui alograf poate fi probată pentru toate sistemele ortografice oficiale, pînă la cele mai recente (ÎO 1953, 36; ÎO 1965, 13).

≪u+≫ apare ca ⟨u#⟩,

Cu valoarea [u] el este acceptat de toate sistemele ortografice. Această valoare se realizează însă numai în cuvinte care se termină într-un grup consonantic de tip „muta cum liquida", *mîndru*, *negru*, *umblu*. Pentru prima dată la 11 martie 1895, se votează de către Academia Română limitarea apariției lui ⟨u#⟩ cu această unică valoare numai la cuvintele terminate în asemenea grupuri de consoane (Bianu 1899, 13).

Asupra valorii [ŭ] a lui ⟨u⟩ există o divergență de păreri între autorii de sisteme ortografice.

După cum este firesc cei care consideră această valoare ca reală sînt în primul rînd transilvănenii. Cipariu începe, în 1841, prin a

Scanned with OKEN Scanner

expune condiţiile de utilizare a alografului după terminaţii consonantice, arătînd cazurile reduse în care *nu* se utilizează :

a) la formele verbale de imperfect singular pers. 1 ;

b) la articolele *al* şi *un* (Cipariu 1841, 12). În 1847 restricţiile se precizează adăugîndu-se unele propoziţii (*în*, *sub*) timpurile perfect, mai mult ca perfect şi modul condiţional (Cipariu Pr. II, 278). În 1866, după ce şcoala bucovineană renunţa complet la ⟨u # ⟩, considerîndu-l fără valoare fonetică (cf. Cipariu Pr. II, 303), Cipariu apără această normă ortografică cu două argumente : a) necesităţile gramaticale, deci ceea ce noi astăzi am numi principiul morfologic şi b) realitatea fonetică căreia alograful îi corespunde . . . „se înşală rău, cari cred că *u* finale, cînd se pronuncie mai scurt, nu se aud de loc; iar dacă se pronuncie cît de puţin, nu mai este cuvînt de a-l pute lăpăda din scrisoarie, — decît poate din economie, care cauză însă nu poate niciodată să intre în calculii gramaticali, ci cel mult în cei finanţiali, la gazetari etc." (Pr. II, 285).

În momentul introducerii scrierii româno-latine în Transilvania, nici ortografiştii transilvăneni nu sînt cu toţii de acord cu privire la valoarea fonetică a alografului. Aşa se explică excluderea lui din sistemul alfabetic bucovinean şi, în acelaşi timp, combaterea lui în publicaţiile vremii (vezi Am. şc. II, 38, 404 ; III, 73 ; IV, 100). O valoare fonetică reală pare totuşi să fi avut mai ales după [i̯] dar numai în anumite părţi ale Transilvaniei şi Moldovei. La 1864 un anonim din „Amicul şcoalei" consideră pe ⟨u # ⟩ după [i̯] un *u* mut „deşi unii susţin că îl aud" (Am. şc. III, 20). Observaţia va reapărea în *Gramatica* lui *Tiktin*, în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea, care susţine că pe acest ⟨u # ⟩ „c e i m a i m u l ţ i nu-l pronunţă" deşi scrierea îl păstrează (Tiktin GLR, 6). Deci u n i i îl pronunţau totuşi.

După cum s-a putut vedea din cele spuse mai sus, există sisteme ortografice şi mai ales ortografişti care dau lui ⟨u # ⟩ după consoană simplă şi după *i* valoarea ø. În aceste condiţii, ⟨u # ⟩ devine un element grafic convenţional, menit să susţină o anumită regularitate paradigmatică. Primul care utilizează pe ⟨u # ⟩ cu această valoare este Heliade. El se arată aici tributar scrierii chirilice, dar justifică procedeul grafic prin necesităţile versificaţiei şi prin nevoia de a consolida consoana dublă (Heliade O II, 523). În sistemul ortografic muntenesc de la 1860, ⟨u # ⟩ este numai un indice morfologic al numărului la verb (Vîrtosu P, 236). Cu aceste atribuţii este acceptat în ortografia academică din 1867 : „Pentru *u* final, fiindcă e chiar aşa de etimologic şi chiar aşa de necesar pentru regulele gramaticale ca şi *i* final să se adopte peste tot" (ASA, 98).

Scanned with OKEN Scanner

În aceeaşi perioadă ortografia Junimii utiliza alograful tot numai pe baza criteriilor morfologice (cf. Maiorescu 1866, 215). În 1881 alograful ⟨u # ⟩ cu valoarea ø este scos din sistemul ortografic oficial, fiind înlocuit, pînă în 1895, prin ⟨ŭ⟩. În 1904 el intră parţial în drepturi, mai ales după [i̯] sau după consoană palatală [ḱ], [ǵ], [č], [ǧ] cu scopul de a marca opoziţiile desinenţiale între singular şi plural, între persoana I şi a II-a sau pentru a deosebi omonimele ⟨*voiu*⟩, verb, şi ⟨*voi*⟩, pronume, sau *războiu — războaie*, *ochiu* sg. şi *ochi* pl., *dibaciu* sg. şi *dibaci* pl. Norma, astfel limitată, se menţine pînă în 1953 (Pop DO I şi Puşcariu-Naum ÎO, 23).

A existat desigur, fără a fi menţionat în mod special în sistemele ortografice oficiale, şi un ⟨u # ⟩ cu valoarea [u̯] după vocale plenisone sau silabice. Între 1881—1904 această valoare a fost preluată de alograful ⟨ŭ # ⟩. După 1904 pînă astăzi această valoare aparţine lui ⟨u⟩.

≪u + ≫ apare ca ⟨ú⟩ cu valoarea [ú] în sistemul lui Pumnul, din 1860 (ATC, 481).

≪u + ≫ apare ca ⟨ù # ⟩ cu valoarea [—ú] numai începînd din 1904, cînd reprezintă sufixul de perfect al verbelor în *-é* sau *-e*: *făcù*, *bătù*, *şezù* (RO 1904, 9). Acelaşi alograf la Roja, apărea cu valoarea [ə] (Roja, 28).

≪u + ≫ cu alograful ⟨ŭ⟩ există în sisteme oficiale, începînd din 1858 în Muntenia (Alf. 1858; Vîrtosu P, 234) şi din 1860 în Bucovina (ATC, 481).

În aceeaşi perioadă în Moldova, el este folosit cu valoarea [ə] (Vîrtosu P, 244).

≪u + ≫ se realizează ca ⟨u # ⟩

Cu valoarea [u̯] şi [ŭ] apare după radicale vocalice sau semivocalice avînd repartiţia următoare: a) [u̯] după vocale plenisone: ⟨noŭ⟩; b) [ŭ] după semivocala [i̯] ⟨teiŭ⟩. Cu această valoare alograful se păstrează începînd din 1881 pînă în 1904. Înaintea acestei date se folosea, cu aceleaşi valori, alograful ⟨u # ⟩. În 1881, ⟨ŭ # ⟩ preia toate valorile lui ⟨u # ⟩ cu excepţia aceleia de vocală finală silabică după grupul consonantic „muta cum liquida".

Maiorescu, ca raportor al Comisiei academice, la această dată, încearcă să obţină păstrarea lui ⟨ŭ⟩ exclusiv ca [ŭ] şi [u], dar este împiedicat de Quintescu şi Bariţiu (Maiorescu Rap., 71). Punctul său de vedere va fi admis abia în 1895, cînd ⟨ŭ # ⟩ se include în sistemul ortografic academic numai „cînd se pronunţă ca semison", de exemplu în ⟨oŭ⟩ ⟨sciŭ⟩ ⟨zăvoiŭ⟩ (Bianu 1899, 13). Această hotărîre îl determină probabil pe Adamescu să afirme că ⟨ŭ⟩ se suprimă în 1890 (Adamescu Ort., 5). În realitate ⟨ŭ # ⟩ îşi trans-

Scanned with OKEN Scanner

feră valorile, după 1904, din nou asupra lui ⟨u⟩, şi nu numai ca alograf cu valoare fonetică ca în ⟨nou⟩, de exemplu, ci şi ca grafem convenţional, după cum s-a putut vedea ceva mai sus.

⟨ŭ # ⟩ cu valoarea ø apare începînd din 1860, în locul lui ⟨u # ⟩ în anumite sisteme ortografice cu caracter mai mult sau mai puţin individual. Hasdeu, de exemplu, cere păstrarea lui ⟨ŭ # ⟩ la formele verbale, la substantivele neutre şi la adjectivele folosite ca adverbe (Din Mold. II, 37). Propuneri asemănătoare apar şi la alţi scriitori, autori de sisteme ortografice, din a doua jumătate a secolului al XIX-lea (Vîrtosu P, 245). În 1881, Academia acceptă pe ⟨ŭ # ⟩ pe lîngă orice tip de radical. Din considerente normative raţionaliste, acest ⟨ŭ # ⟩, după consoană simplă, în cuvinte flexibile, se consideră ca fiind pronunţat „pe jumătate", de exemplu în ⟨omŭ⟩, ⟨domnŭ⟩, ⟨rodŭ⟩ (OAR, 12), ceea ce corespunde astăzi, şi corespundea desigur şi în secolul al XIX-lea, numai anumitor categorii de vorbitori, unei realităţi lingvistice. Este vorba de românii care aparţineau unei zone dialectale cu consoane finale labializate. În această situaţie sînt, astăzi, şi erau desigur, cu atît mai mult, în secolul trecut, vorbitorii din nord-vestul ţării, din ţinutul Făgăraşului şi din sud-estul ţării cuprinzînd sudul Moldovei şi estul Munteniei. Datorită slabului suport fonetic, norma ortografică amintită este abandonată, în 1895, cînd ⟨ŭ # ⟩ mai apare cu valoarea ø numai după [-i̯] în ⟨roiŭ⟩, de exemplu, unde se susţine, totuşi, că este rostit slab. Această situaţie se menţine cu diferite modificări pînă în 1904 cînd ⟨ŭ # ⟩ este înlocuit prin ⟨u # ⟩.

≪u+≫ se realizează ca ⟨û⟩ cu valoarea [i̯] numai pînă în primul sistem ortografic oficial şi general al Academiei din 1881. Creatorul alografului este Roja în anul 1809. În Moldova îl utilizează Seulescu, în 1851 (Ionaşcu SO, 153), iar în Muntenia Heliade, mai ales în jurul anilor 1860 (Heliade O II, 521).

Din examinarea alografelor celor două grafeme rezultă pe baza valorilor lor o omonimie eterografică caracteristică

$$[i̯] = \ll u- \gg \sim \ll u+ \gg$$

Este de reţinut faptul că în cazul acestei litere sistemele normative oferă primul exemplu de alograf al unui grafem marcat negativ, dar căruia i se dau mărci distributive ⟨u+*n*⟩.

De asemenea se impune atenţiei relaţia care se stabileşte între planul semnelor grafice şi cel al sunetelor-tip, prin alograful polivalent

$$\langle u \# \rangle = [ŭ] \sim [ø]$$

Scanned with OKEN Scanner

2.1.6. ≪c— ≫ se realizează ca ⟨c⟩ în orice poziţie, cu valoarea [k]. Grafemul cu alograful respectiv apare exclusiv în sistemul normativ bucovinean, unde este în opoziţie cu ⟨ç⟩, la 1860 şi cu ⟨c̄⟩ la 1862 (vezi şi ATC, 481). După 1881 acest grafem încetează să mai existe, contestat fiind cu argumente teoretice, în primul rînd de Maiorescu, care consideră pe ≪c— ≫ cu valoarea [k] „o silă impusă spiritului nostru" bazată pe o „greşeală de logică" : se face din regulă excepţie şi din excepţie regulă (Maiorescu 1874, 116—122, 125).

≪c— ≫ apare cu alograful ⟨c+*e*⟩ cu valoarea [ts] în distribuţie la nivel lexical. Am găsit această normă explicit formulată, în Transilvania, la 1864 : „*c* vor dem End- Diphtonge *ie* wird wie *tz* ausgesprochen, Z. B. *facie* (fatzie) das Gesicht, u. s. W. Indessen diese wenigen Fälle können auch mit *tia* statt *cie* geschrieben werden, Z. B. *fatia*, *spetia*, *ghiatia* u.s.w." (Puşcariu Amt., 11). În uz alograful apare frecvent, chiar la Cipariu care formulează regula pentru ⟨ç⟩, dar îl preferă pe ⟨c+*e*⟩ cu două valori [ts] şi [č].

≪c+ ≫ se realizează ca ⟨c # ⟩ cu valoarea [k], începînd din 1860, în toate sistemele cu excepţia Bucovinei.

≪c+ ≫ se realizează ca ⟨c+*k*⟩ cu valoarea [k], în aceeaşi perioadă şi în aceleaşi regiuni, şi de asemenea ⟨c+*a*⟩

Primele două alografe ale lui ≪c+ ≫ sînt menţionate începînd cu gramatica lui Micu (ELDR, 3), dar nu se menţin, cu indicaţii exprese, în toate sistemele oficiale. La 1858 în Muntenia se formulează clar alograful ⟨c+*k*/*a*⟩, ceea ce reprezintă sinteza ultimelor două alografe, văzute disparat de alţi ortografişti. Cea mai clară descriere a celor trei alografe apare în 1904 (RO 1904, 8) şi ea a stat şi la baza definirii alografelor aici.

≪c+ ≫ se realizează ca ⟨c+*e*⟩ cu o singură valoare [č]. Este unul din cele mai vechi alografe ale acestui grafem şi totodată cel mai persistent. Cu excepţia Bucovinei el a fost acceptat în toate sistemele ortografice după 1860. În 1867, Sbiera încearcă o abatere de la sistemul lui Pumnul şi propune acest alograf în Academie (ASA, 82). Este unul dintre puţinele puncte comune între proiectul disidenţilor fonetişti şi cel al majorităţii etimologizante. Norma este acceptată şi susţinută de Cipariu, de Maiorescu, de comisiile propuse de profesori şi, bineînţeles de forurile academice (Cipariu 1841, 15 ; Maiorescu 1874, 116, 122 ; Alf. 1858 ; Vîrtosu P, 244 ; Bianu 1899, 10).

În cuvintele din fondul vechi, apare o limitare a funcţionării alografului în cazurile cu ⟨[s+] c +*e*⟩, cînd acesta are valoarea [t] : *sciinţă*, *nasce* etc.

Scanned with OKEN Scanner

Din punctul nostru de vedere, avem aici însă un grafem compus marcat ≪sc+≫.

≪c+≫ se realizează ca ⟨ç⟩. Prima valoare a acestui alograf este [ts]. Ea apare în cele mai vechi texte cu litere latine (Vîrtosu P, 198) şi este menţinută de Micu, Şincai (Micu CR, 92; ELDR, 3) de la care o preia în 1841 Cipariu, cu exemple ca *puçin*, *çipariu* (Cipariu 1841, 14). Cel mai consecvent susţinător este Maior (O, 130). Sub influenţa lui Maior, Heliade adoptă alograful cu această valoare: *oçet* (Heliade O II, 520). Alograful ⟨ç⟩ există în toate sistemele ortografice amintite, paralel cu alograful ⟨ci + *v*⟩ al digrafului ≪ci+≫: *facie*, *sociu*, *glacie*. Existenţa ambelor alografe este absolut paralelă. Campania de înlocuire a lor începe în jurul anului 1860 (Am. şc. III, 65—66). În acel an însă, în Bucovina, se utilizează acelaşi alograf cu valoarea [č] (ATC, 481).

≪c+≫ apare în forma ⟨c̄⟩, după 1862, în Bucovina, înlocuindu-l pe ⟨ç⟩ cu valoarea [č] (Voci, 366). La început, acest alograf există paralel cu ⟨cĭ⟩, realizare a digrafului ≪ci+≫, dar ulterior, în 1864, Pumnul renunţă în toate cazurile la *i*, abandonînd digraful.

Întrucît apare în acelaşi interval de timp, trebuie menţionat aici şi ⟨ĉ⟩ ca alograf al aceluiaşi grafem. El nu este utilizat într-un sistem normativ propriu-zis, ci în sistemul alfabetic construit demonstrativ de R. Lepsius pentru aplicarea alfabetului standard (Ionaşcu O II, 146). Apropierea de principiu şi de formă existentă între cele două alografe ⟨ĉ⟩ şi ⟨c̄⟩ este o dovadă a influenţei pe care trebuie s-o fi avut *fonetismul*—curent ortografic apusean în plină ascensiune—asupra şcolii bucovinene.

Se constată deci existenţa a două etape distincte în utilizarea celor două grafeme. Pînă în 1881 există paralel două sisteme ortografice, unul care conţine grafemele ≪c—≫ şi ≪c+≫ şi altul care se bazează numai pe ≪c+≫. Primul are o influenţă normativă limitată, întrucît aparţine şcolii bucovinene şi se impune în jurul anului 1860. Al doilea este mult mai vechi şi este răspîndit în toate provinciile româneşti. După 1881 rămîne un singur grafem ≪c+≫ în toate sistemele normative.

Caracteristice pentru analiza celor două grafeme sînt omonimiile eterografice pe care le observăm în perioada 1860—1881.

$$[ts] = \text{≪c—≫} \sim \text{≪c+≫}$$

$$[č] = \text{≪c—≫} \sim \text{≪c+≫}$$

În cazul celor două grafeme, se observă aici pentru prima dată un fenomen de neutralizare a mărcii distinctive întrucît ⟨+*e*⟩ ca marcă distribuţională apare atît la ≪c—≫ cît şi la ≪c+≫. Feno-

menul poate fi numit n e u t r a l i z a r e g r a f e m a t i c ă și poate fi reprezentat prin formula

$$\left.\begin{matrix}\ll c-\gg \\ \ll c+\gg\end{matrix}\right\rangle \langle c+e\rangle$$

2.1.7. ≪g—≫ se realizează ca ⟨g⟩ cu valoarea [g] numai în Bucovina la 1860.

≪g+≫ are alografe identice, prin mărcile distributive utilizate, cu ≪c+≫, cu care este în toate sistemele normative tratat la fel. ⟨g+*e*⟩ are valoarea [ğ], ⟨g+*k*/*a*⟩ și ⟨g#⟩ au valoarea [g].

Paralel cu ≪g—≫ există în Bucovina ⟨ģ⟩ ca alograf al lui ≪g+≫ cu valoarea [ğ], utilizat la 1846 de un moldovean Scarlat Vîrnav (Vîrtosu P, 240), iar după 1860 de Pumnul (Voci, 366).

O valoare mai puțin cunoscută a lui ⟨g+*e*⟩ apare la 1841, la Cipariu, [3] în exemple ca *gele*, *grige*, *giosu* (sau *diosu*) (Cipariu 1841, 13), variante grafice ale cuvintelor *jale*, *grijă* și *jos* de astăzi. Prin această regulă sistemul lui Cipariu conține un ⟨g+*e*⟩ alograf al unui grafem ≪g—≫, întrucît precizarea întrebuințării se referă la nivelul lexical.

Din această constatare deducem pentru cele două grafeme marcate o neutralizare grafematică în formula

$$\left.\begin{matrix}\ll g-\gg \\ \ll g+\gg\end{matrix}\right\rangle \langle g+e\rangle$$

2.1.8. Puține sisteme ortografice formulează clar o corelație grafematică ≪h—≫ ~ ≪h+≫. Pînă în jurul anului 1881, atît în Transilvania cît și în Principatele Unite, apare în sistemele ortografice un alograf marcat distributiv ⟨#h⟩ polivalent. Valorile acestui alograf sînt [χ] și ∅, dar distribuția valorilor se realizează la nivel lexical, deci este vorba de un grafem marcat cu zero ≪h—≫.

Cu valoarea [χ] apare în numeroase sisteme ortografice, utilizat în special pentru cuvintele grecești: *haină*, *ham*, *humă*, *holdă* (Cipariu 1841, 14; Vîrtosu P, 236). Este utilizat, în aceste condiții, în toate provinciile. În preajma anului 1932 el este considerat inutil și propus pentru înlocuire de Densusianu, care recomandă forme ca *ipism*, *asard*, *alucina* (Densusianu NO, 213). Propunerea nu este acceptată integral.

În perioada anilor 1860—1870 se utilizează același alograf cu valoarea ∅, mai ales sub influența lui Micu: ⟨hom⟩, ⟨hoste⟩, „om", „oaste". În publicațiile din Transilvania se afirmă chiar

Scanned with OKEN Scanner

despre ⟨#h⟩ că nu are sunet, servind numai în compoziţii de convenţie ortografică. Este drept că se ia în considerare în această afirmaţie şi *h* din grupul de litere *ch* (Am. şc. IV, 98). În sistemele ortografice oficiale impuse prin Academie începînd cu anul 1881 utilizarea lui ⟨#h⟩ fără sunet dispare, astfel încît şi litera îşi pierde caracterul polivalent nemarcat, şi se definitivează în sistemul alfabetic ca un grafem nemarcat cu o singură valoare, adică reprezentînd un singur sunet-tip [h]. Regula de întrebuinţare a lui ≪h≫ apare formulată, pentru prima dată în mod explicit la 1904 (RO 1904, 7).

Pentru prima perioadă este deci de reţinut existenţa unui grafem ≪h−≫ polivalent şi a altui grafem ≪h+≫ avînd ca alografe pe ⟨*v*+h+*v*⟩ şi ⟨h⟩ cu o singură valoare, [h]. Rezultă o omonimie eterografică

$$[h] = \ll h- \gg \sim \ll h+ \gg$$

şi o relaţie de polivalenţă

$$\ll h- \gg = [h] \sim [\emptyset]$$

care după 1881 va avea repercusiuni asupra sistemului grafic uzual, cînd sistemul normativ nu mai cunoaşte corelaţia grafematică ≪h−≫ ∼ ≪h+≫.

2.1.9. ≪s−≫ apare cu alograful ⟨s+*k*⟩.

Cu valoarea [s] apare mai ales în cuvinte mai noi, dar şi în cuvinte vechi, cînd consoana este o sonantă: *glesnă*, *lesne*, *trăsnet*, *basma*.

Cu valoarea [z] apare în aceleaşi condiţii, mai ales cînd consoana este sonoră şi cînd ⟨s⟩ aparţine unui prefix, ca *des-*. Aceasta este una din cele mai vechi norme ortografice. Cipariu recomandă: *isbîndă*, *isvoru*, *isgonitu*, *isdanescu*, *isméne*, *isnovu* (Cipariu 1841, 13). Pumnul acceptă în 1864 pe *isvor*, *sdrobesc*, *desgropare*, *deslegare* (Pumnul Gr., 10). În 1867 şi 1869 Societatea Academică utilizează acest alograf pentru [z] în orice cuvînt de origine latină, întrucît *z* este un sunet străin (ASA, 38). Această valoare a alografului este menţinută în 1881, deşi nu în termeni foarte clari. Pînă în 1953 ≪s−≫ se menţine cu aceste două valori, datorită unei tendinţe foarte puternice de evitare a lui ⟨z⟩. Chiar şi adepţii principiului fonetic sînt împotriva utilizării lui ⟨z⟩. Frollo, în 1875, admite să se abată de la aplicarea acestui program cu următorul argument: „Cauza excepţiunii ce am voi să recomandăm este, mai înainte de toate, că această pronunţare acordată lui *s*, mai cu seamă între două vocale, este repumnată eufoniei româneşti, care în cuvintele străbune a consacratu sunetul cel obicinuit al consoanei surde" (Frollo

Scanned with OKEN Scanner

PO, 298—299). Tiktin consemnează existența acestei valori în ortografia academică de exemplu: *sbor*, *desrobire* (Tiktin GLR, 8). După reforma ortografică din 1932, se recomandă totdeauna *s* în *des-*, *desbina*, *desrădăcina* etc. sau la început de cuvînt *sbiera*, *sdrobi*, *sgomot* (Pușcariu-Naum ÎO, 35; Theodorescu ÎO, 42).

⩽s— ⩾ are alograful ⟨*v*+s+*v*⟩

Cu valoarea [s] este utilizat, din 1860 pînă azi, în cuvinte din fondul vechi și nou al limbii. Valoarea alografului prezintă interes pentru ortografiști mai ales în ceea ce privește cuvintele noi, în care prin utilizarea lui ⩽s— ⩾ se tinde la evitarea unei pronunțări cu sonorizarea consoanei etimologice. În prima perioadă, deci imediat după 1860 există o reacție împotriva lui [z], chiar în Transilvania, unde fenomenul era cel mai răspîndit. Această reacție se manifestă prin faptul că se cere, chiar și pentru cuvintele vechi utilizarea alografului ⟨*v*+s+*v*⟩ cu valoarea [s]: *botesu*, *revisiune*, *necasu*, situații în care unii, după cum spun adepții lui [s] „o zurnăie" după moda francă, italiană, germană, iar „agiamiii" scriu cu *di* (Am. șc. IV, 102).

Cu valoarea [z] este acceptat în sistemul ortografic din 1881: *rosă*, *francesă*, *sintesă*, *nasalu* (OAR, 9) *poesie* (Manliu DO 1899). După 1904, cînd sub influența lui Lambrior și Tiktin, se înlătură grafemul ⩽s— ⩾ cu valoarea [z] în cuvinte ca *filozofie*, *poezie* (Pop DO I), începe o reacție a filologilor împotriva lipsei de unitate a cuvintelor, întrucît pronunțarea oscilînd între [s] și [z], cuvinte de aceeași origine și avînd, eventual, aceeași vechime se scriu unul cu *s* altul cu *z*, de exemplu *basin* și *eliziune* (cf. Pop DO). Ovid Densusianu este unul din susținătorii cei mai hotărîți ai păstrării alografului ⟨*v*+s+*v*⟩ cu valoarea [z] (Gregorian Op. O, 4). El susține această idee pornind de la principiul uniformizării, care trebuie să îngrădească fonetismul extrem. Ca argument în favoarea sa el invocă uniformizarea admisă în cazul derivatelor cu *des-*, care se scriu totdeauna cu *s*: *desamăgi*, *desbina*, *deschide*, *desgheață*"... dacă ar fi fost să se țină seama de variațiunile de fonetism ale lui *des-*, ar fi trebuit să fie scris în patru feluri: *des-* (*desface*), *dez-* (*dezamăgi*, *dezbina*), *deș-* (cum e pronunțat de mulți în *deșchide*), *dej-* (rostit adeseori astfel în *dejgheța*)" (Densusianu NO, 212). În 1932, Academia respinge această uniformizare lăsînd loc la interpretări ortoepice echivoce. Din formulările îndreptarelor ortografice ale vremii rezultă preferința forului academic pentru ⟨*v*+s+*v*⟩ cu valoarea [z]: „*vitesă* deși cei mai mulți pronunță *viteză*" (Theodorescu ÎO,43) sau „Pînă la o nouă revizuire a ortografiei se păstrează *z-* după sistemul adoptat de Academie la 1904 — în neologismele scrise în alte limbi adesea cu *s* intervocalic, deci: *cauză*, *curiozitate*, *iluzie*,

Scanned with OKEN Scanner

poezie, sinteză etc. Se va scrie însă : *asistent, aterisa, basin, disertație, disident, filosofie, furnisor, sesiune, vitesă*, scrierea cu *z* fiind necorectă. Cu *s*, nu *z*, se ortografiază și nume ca *Asia* (Pușcariu-Naum ÎO, 37).

După 1953 norma academică înlătură pe ⟨*v*+*s*+*v*⟩ cu valoarea [z] prin faptul că cere, în mod categoric, în cuvinte ca *chermesă, chintesență, grimasă, premisă, sesiune*, nu numai scrierea, dar și pronunțarea cu [s] (ÎO 1965, 15).

≪s— ≫ are alograful ⟨ # [e+] s ⟩.

Valoarea [ks] apare neclar formulată în sistemele normative. Este de admis totuși existența acestei valori începînd din 1881, cînd se permite utilizarea lui paralel cu ⟨x⟩.

Cea mai răspîndită valoare a lui ⟨ # [ei] s⟩ pînă la reforma ortografică din 1904, a fost probabil [s] sau [z], întrucît permițîndu-se notarea cu ⟨x⟩, paralel cu ⟨s⟩, este de presupus că notațiile *esemplu* și *exemplu* se diferențiau și fonetic. Valoarea aceasta a lui ⟨ # [e+] s⟩ reprezenta însă o normă învechită. Grafemul este înlocuit cu această valoare după 1904.

≪s+ ≫ are alograful ⟨s [+i]⟩. Cu valoarea [ʃ] apare începînd cu primele sisteme alfabetice româno-latine din Transilvania, în care, pînă la 1881, nu există decît această marcă pentru notarea fricativei palatale (vezi ELDR, 7). Alograful se întîlnește și în Moldova la Seulescu, înainte de 1860 (Vîrtosu P, 238) și la Hasdeu (Din Mold. I, 6). Acest alograf există paralel cu ⟨si+v⟩ și ⟨sî+v⟩, realizări ale digrafului ≪si— ≫.

În timpul existenței acestui alograf, în Transilvania, în aceleași sisteme normative, pentru valoarea [s] se utiliza tot un alograf al grafemului ≪s+ ≫ și nu ≪s— ≫, cum se întîmplă astăzi, sau se întîmplă între 1860—1881 în alte sisteme ortografice paralele. Descrierea acestui ≪s+ ≫ cu valoarea [s] apare foarte clar în *Elementa*. După ce se menționează valorile alografelor ⟨s [+i]⟩, ⟨s [+c] +*i*⟩ și ⟨ss⟩ (ELDR, 7) se adaugă „*s* de reliquô sonat ut apud Latinos". Norma alfabetică nu putea fi, în aceste condiții, valabilă decît pentru anumite regiuni ale țării (Transilvania și Moldova), întrucît numai în aceste regiuni [s+i] era nespecific. Cuvinte ca *singur, silă* se pronunțau [sɨngur] [sɨlə].

Indicațiile normative astfel formulate puteau provoca desigur nedumeriri, în primul rînd din cauza confuziei între sunet și literă, confuzie care făcea, probabil, ca recomandarea *s*+*i* să aibă în vedere sunetul în cazul lui *și* conj., iar, în cazul unor cuvinte ca *singur* și *silă*, care se scriau la fel, dar părea firesc pentru ortografiști să se citească altfel, segmentul *s*+*i* era pur grafic. Totuși nedumeririle nu erau așa mari, întrucît prin formula *s*+*i sau e*, Micu, Șincai și alți ortografiști, descriau, nu atît alograful lui ≪s+ ≫, cît mai ales un

Scanned with OKEN Scanner

digraf ≪si+≫. Cauza reală ţine de numărul redus de unităţi lexicale care aveau pe *s* urmat de *i* în secolul al XIX-lea.

≪s+≫ are alograful ⟨s [+t]⟩ cu valoarea [ʃ] descris în cele mai vechi sisteme normative (Cipariu 1841, 13—14; Vîrtosu P, 244, 236, 238; Alf. 1858). El este răspîndit în toate cele trei provincii. În 1881, alograful îşi modifică forma întrucît înainte de *t* se utilizează un alt alograf al lui ≪s+≫ şi anume ⟨ş⟩: *Ştefan*, *ştergar*, *deştept*, *Tîrgovişte*, *branişte*, *mirişte* (OAR, 11).

Între 1860—1904 sistemele grafice uzuale conţin şi un alograf ⟨s [+t]⟩ cu valoarea [ʃ] care aparţine unui grafem marcat negativ. Distribuţia alografului se stabileşte la nivel lexical.

≪s+≫ apare cu alograful ⟨ş⟩ cu o singură valoare [s] începînd cu cele mai vechi sisteme ortografice. Se pare că primul care a folosit semnul a fost Şincai în scrisoarea adresată lui Lipszky (Ursu VP, 45). Această normă alfabetică i se atribuie lui Şincai, întrucît existenţa alografului într-un document din secolul al XVII-lea scris cu litere latine de Ilinca, nepoata lui Mihai Viteazul, par să fie o eroare (SO, 28). Utilizarea cea mai consecventă a alografului îi aparţine lui Maior (O, 103) şi apoi lui Heliade în Muntenia. În Moldova este răspîndit prin Pumnul (ATC, 451) şi apoi prin Maiorescu. În Transilvania se oficializează după 1881, prin decizia ortografiei academice (OAR, 9), şi este întărit prin sistemul ortografic din 1904, care generalizează pe ⟨ş⟩ opunîndu-l lui ⟨s⟩ cu valoarea unică [s] (RO 1904, 7). În Muntenia se oficializează şi prin hotărîrile ortografice dintre 1858—1860 (Alf. 1858; cf. şi Vîrtosu P, 236), iar în Moldova îşi aduc contribuţia la răspîndirea acestui alograf Vîrnav şi Alecsandri (Vîrtosu P, 240 şi 245).

≪s+≫ cu alograful ⟨s̄⟩ circulă numai în sistemul lui Pumnul la 1864 (Voci, 366). Maiorescu îl combate, pentru utilizarea neadecvată a semnului diacritic, „pauza", care apare contra valorii generale (Maiorescu 1874, 217—221).

Sistematizînd observaţiile constatăm relaţiile de polivalenţă

$$\ll s- \gg = [ks] \sim [s] \sim [z]$$

$$\ll s+ \gg = [s] \sim [ʃ]$$

Pentru o scurtă perioadă, prin suprapunerea de sisteme ortografice se creează prin alografele marcate distributiv ⟨s [+i]⟩ şi ⟨s [+t]⟩ ale lui ≪s+≫ o neutralizare cu ⟨s+*v*⟩ şi ⟨s [+t]⟩ alografe ale lui ≪s—≫. Această neutralizare este înlăturată prin înlocuirea treptată a mărcilor distributive la ≪s+≫ cu valoarea [ʃ] prin semne diacritice. Apar astfel în jurul anului 1870, în Transilvania, alografe omonime ca ⟨ş⟩, a cărui recomandare marchează trecerea publicisticii din Transilvania de la etimologism spre fonetism (Am. şc.

Scanned with OKEN Scanner

III, 66). Semnificativă este însă şi motivarea acestei propuneri „pentru că *si* nu sună totdeauna gros" (adică [ʃi]?, n.n., — *Fl.Ş.*); ⟨ŝ⟩ apare la Lepsius, în condiţiile arătate mai sus. ⟨'s⟩, cel mai vechi alograf din această serie este utilizat de Diez (Ionaşcu SO, 146). Toate cele trei alografe au contribuit, în felul lor, la consolidarea poziţiei lui ⟨ş⟩ atît în sistemele normative, cît şi în cele uzuale, în detrimentul lui ⟨s [+i]⟩ şi a digrafului ⟨si⟩, mai ales.

2.1.10. ≪t— ≫ apare cu alograful ⟨t⟩ cu valoarea [t] din cele mai vechi sisteme ortografice. El este uneori dublat de un diagraf ≪th≫, mai ales înainte de 1860, şi atunci în mod sporadic şi inconsecvent. Acest grafem se menţine pînă astăzi în sistemul nostru ortografic.

≪t+ ≫ apare cu alograful ⟨t [+i]⟩ cu valoarea [ts] începînd cu gramatica lui Micu şi Şincai. De atunci se face şi menţiunea excepţiilor-nume proprii, *Constantin*, şi ⟨t⟩ precedat de ⟨s⟩, ⟨esti⟩ „eşti" de exemplu (ELDR, 7). Cipariu consacră acest alograf după 1860, în Transilvania, utilizîndu-l paralel cu digraful ≪ti+ ≫ cu aceeaşi valoare. La Cipariu însă norma descrisă în *Elementa*. . . se modifică prin utilizarea alografului ⟨î⟩ pentru marca distributivă, ⟨semtîmu⟩ de exemplu (ATC, 81). În această formă, deci ⟨t+î⟩, alograful este acceptat în sistemele ortografice ale Societăţii Academice din 1867 şi 1869. Pînă în 1881 acest alograf este aproape general răspîndit în Transilvania şi apare sporadic în Muntenia şi Moldova. Maiorescu îl condamnă în 1866, înlăturînd totodată şi încercările unora de a utiliza norma cipariană în sens invers, notînd pe [t+i̯i] cu ⟨tî⟩ şi pe [ts+i̯i] cu ⟨ti⟩. El condamnă totodată pe ⟨th⟩ (Maiorescu 1874, 188—189). ≪t+ ≫ cu alograful ⟨ţ⟩ cu valoarea [ts] apare începînd cu Maior (O, 103; Ursu VP, 45) în toate provinciile româneşti. Heliade îl răspîndeşte în Muntenia, începînd din 1839 (Heliade O II, 519), iar în 1860, este inclus în sistemul alfabetic al ortografiei oficiale (Vîrtosu P, 236). În Moldova, îl propagă Hasdeu în jurul anului 1862, care trece de la ⟨t [+i]⟩ şi ⟨ti+*v*⟩ la ⟨ţ⟩ (Din Mold. II, 10) şi Alecsandri (Vîrtosu P, 245). În 1866 Maiorescu include acest alograf în sistemul ortografic junimist şi, după 1881, prin ortografia Academiei, alograful îl înlocuieşte pe ⟨t [+i]⟩ şi pe ⟨t [+ î]⟩ şi în Transilvania (OAR, 9; Bianu 1899, 10). Alograful ⟨ţ⟩ se păstrează pînă astăzi.

Din istoria celor două grafeme trebuie să reţinem pentru discuţiile ulterioare omonimia eterografică

$$[ts] = \langle t\ [+i]\rangle \sim \langle ţ\rangle$$

Scanned with OKEN Scanner

2.1.11. ≪x— ≫ apare cu alograful ⟨x⟩ cu o singură valoare [ks] în toate situaţiile cu excepţia prefixului neologic *ex-*. Caracterul marcat negativ al grafemului este determinat de utilizarea lui după criterii etimologice în cuvinte străine. Cu aceste caracteristici se menţine pînă astăzi (Theodorescu ÎO, 11 ; ÎO 1965). Se scrie *fix* şi *ticsi*.

≪x— ≫ se generalizează în sistemul alfabetic după 1953 cînd în alograful ⟨#[e+]x+*v*⟩, care reprezintă forma specifică prefixul *ex-* el este acceptat cu o valoare dublă [ks] şi [gz]. Caracterul marcat negativ al alografului ⟨#[e+]x+*v*⟩ se poate demonstra prin indicaţiile referitoare la utilizarea acestui alograf, indicaţii date după ultima reformă ortografică. Ele permit oscilaţia între [ks] şi [gz] în cuvinte ca *exagera*, *exigent*, oscilaţie care nu există, în conformitate cu norma stabilită în sistemele ortografice anterioare. Sînt concludente în această privinţă unele pasaje asemănătoare din anumite îndreptare ortografice apărute în epoci diferite : „*x* în prefixul *ex-* se scrie astfel chiar atunci cînd î n a i n t e a u n e i v o c a l e (subl. ns., — *Fl. Ş.*) se aude ca *gz*. Ex. *exact*, *exagera*, *execut*, *exigent*, *exordiu*, *exulta* (Theodorescu ÎO, 48). „*x* se scrie cu prefixul *ex-*, chiar atunci cînd înaintea unei vocale se aude cu *gz* : *examen*, *exemplu*, *exista* (PNÎO, 36). „Se scrie şi se pronunţă *cs* în cuvinte ca *expediţie*, *explozie*. Se scrie *x* şi se pronunţă *gz*, în cuvinte ca : *exact*, *examen*, *exantematic*, *exemplu*" (ÎO 1965, 16).

Primele două formulări aparţin delimitării alografului în condiţiile existenţei unui grafem marcat ≪x+≫ cu două alografe ⟨#[e+]x+*k*—⟩ şi ⟨#[e+] *x*+*v*—⟩, fiecare alograf fiind monovalent. Ultima regulă delimitează trecerea alografului ⟨#[e+]x+v⟩, şi implicit a celui legat de el, prin opoziţie, în categoria grafemului marcat negativ, datorită caracterului echivoc al valorii lui fonetice.

≪x+≫ apare cu alograful ⟨#[e+]x⟩ începînd din 1881, în sistemul ortografic al Academiei (OAR, 9). Valoarea [ks] a acestui alograf se poate presupune ca existînd paralel cu [s], întrucît, la sfîrşitul secolului, se impune norma ortoepică ⟨#[e+]x⟩ = [ks]. Pentru perioada de acomodare este sigur că ⟨x⟩ era la început o grafie raportată la deprinderi de pronunţare mai vechi, deci la [s]. Treptat, datorită lucrărilor normative valoarea [ks] începe să se impună în detrimentul lui [s]. Ea este întărită prin reforma ortografică din 1904, cu exemple ca *xilograf*, *lexicon*, *relaxare* (RO 1904, 8).

Pînă în jurul anilor 1940 cele două valori ale lui ≪x+≫ sînt luate în consideraţie în analiza sistemului alfabetic, întrucît unele îndreptare ortografice, foarte atente la normele ortoepice, menţionează încă greşeli de scriere — deci implicit de pronunţare — ca *espune* (Theodorescu ÎO, 48). Din punctul de vedere al normei lite-

Scanned with OKEN Scanner

rare, această valoare este astăzi complet ignorată de îndreptarele ortografice tipărite după 1953, deşi realitatea ne-o arată ca foarte vie.

≪x+≫ apare cu alograful ⟨#[e+]x+*k*⟩ cu valoarea [ks] în sistemul ortografic din 1932. Paralel apare şi alograful ⟨#[e+]x+*v*⟩ cu valoarea [gz].

Analizînd cronologic poziţia grafemelor ≪x—≫ şi ≪x+≫ se pot stabili următoarele etape caracteristice. Înainte de 1860, cînd exista un singur grafem, deci ≪x≫, acesta avea întrebuinţări foarte limitate. Maior propune eliminarea lui din sistemul alfabetic (Cipariu Pr. II, 325). Primii ortografişti îl păstrează numai pentru cuvinte străine. Acelaşi tratament îl aplică şi primele două sisteme ortografice ale Academiei din 1867 şi 1869.

Cînd este acceptat în primul sistem ortografic oficial, el apare cu valoarea [ks] fiind utilizat în concurenţă cu [s], în condiţii precis determinate, ceea ce ne face să-l interpretăm ca un grafem marcat ≪x+≫. Îşi menţine acest caracter pînă în 1953 cînd, pe lîngă valoarea înregistrată între 1881—1904 [ks] capătă şi valoarea [gz], în condiţii neprecizate grafic. De la această dată putem considera că avem un grafem ≪x—≫ în sistemul nostru alfabetic şi ortografic actual.

Omonimia eterografică este

$$[ks] = \ll x- \gg \sim \ll x+ \gg$$

2.1.12. ≪bi—≫ are alografele ⟨bi⟩ şi ⟨bĭ⟩ cu valoarea [ǵ] în sistemul ortografic al lui Cipariu (Cipariu Pr. II, 361; 1841, 14). El menţionează că această valoare apare în pronunţarea cuvîntului *albi* de către tîrnăveni, deci desigur în propria sa pronunţare. Paralel cu acest digraf este de admis existenţa unui alograf ⟨b[+i]⟩ cu valoarea [ǵ] în acelaşi sistem ortografic. Alograful nu este însă menţionat de Cipariu. Discutarea digrafului urmăreşte să înregistreze modul în care ortografia înţelegea să facă unificarea pronunţărilor regionale.

2.1.13. ≪ch—≫ are alograful ⟨ch+*k*/*v*⟩ cu valoarea [χ]— el este utilizat numai în cuvintele greceşti: ⟨Christosu⟩, ⟨chora⟩ (Cipariu 1841, 14; Cipariu Pr. II, 361). Această regulă este preluată de la Micu şi Şincai (ELDR, 3). În 1844, norma de scriere apare la Seulescu (Vîrtosu P, 238), după ce, în 1841, o susţinuse Heliade (Heliade O II, 521). În Muntenia, în jurul anului 1860, ea este inclusă în sistemele ortografice oficiale, la propunerea profesorilor (Vîrtosu P, 232), ceea ce explică includerea ei în sistemul Eforiei din 1858 (Alf. 1858; Vîrtosu P, 234).

În aceeaşi perioadă, în Transilvania, se face o diferenţiere a alografului ⟨ch+*a*⟩ cu valoarea [χ] de ⟨ch+*k*⟩ cu valoarea [k] (Am. şc. IV, 99).

În 1867 şi 1869, alograful, fără diferenţierea de valoare menţionată mai sus, apare în sistemul aplicat de Societatea Academică Română. Odată cu crearea sistemului alfabetic general din 1881, acest alograf este înlăturat, fiind înlocuit cu ⟨#h⟩.

În Bucovina, Pumnul înlocuieşte pe ≪ch—≫ cu ≪h—≫ începînd din 1860 (ATC, 481).

≪ch+≫ apare cu alograful ⟨ch+*e*⟩ cu valoarea [ḱ], paralel cu ≪ch—≫, cu singura deosebire că utilizarea acestui grafem nu este condiţionată de originea cuvîntului. Micu stabileşte existenţa celor două grafeme din primele sale indicaţii ortografice din 1799 (Micu CR, 90). La fel procedează mai tîrziu Cipariu (1841, 15), Heliade (Heliade O II, 519) sau comisiile ortografice ale Eforiei şcoalelor din Muntenia şi Moldova (Vîrtosu P, 234 şi 244). În Moldova alograful este răspîndit şi prin Junimea (Maiorescu 1874, 116—122), sau prin ortografia aplicată de Hasdeu.

Singurul sistem ortografic care nu foloseşte acest alograf este cel fonetic alcătuit de Pumnul după 1860. Cu toate acestea, în 1867, în Societatea Academică, Sbiera include digraful ≪ch+≫ cu valoarea [ḱ] în sistemul său bazat pe „principiul fonetic". Acesta este unul din puţinele cazuri de acord între etimologişti şi fonetişti în acel moment (ASA, 82). La 28 august 1869 se votează în Societatea Academică această normă alfabetică (ASA, 247) şi ea nu va mai părăsi sistemul nostru ortografic pînă azi (OAR, 9; RO 1904, 8).

Începînd din 1881, în sistemele ortografice normative nu mai există decît un singur digraf ≪ch+≫, întrucît ≪ch—≫ dispare.

2.1.14. ≪ci+≫ are alografele ⟨ci+*v*⟩ sau ⟨ci⟩ cu valoarea [č], începînd din 1860, pînă în 1881 (Cipariu Pr. II, 361; Maiorescu 1874, 124—125), în toate sistemele ortografice care au utilizat pe ≪c+≫ cu valoarea [č].

Autorul primului sistem ortografic bazat exclusiv pe ⟨ci+*v*⟩ a fost Asachi (SO, 11), care nota pe *celui* şi *ce* în forma ⟨cielui⟩ şi ⟨cie⟩. După o pauză, între 1881—1904, alograful ⟨ci+*v*⟩ reapare modificat în forma ⟨ci+*a*⟩ în cuvinte ca *ciosvîrtă* şi *ciumă*, menţinîndu-se pînă astăzi, deşi necuprins în reguli, în sistemul ortografic, alături de ⟨ci⟩ cu aceeaşi valoare.

≪ ci+≫ apare cu alografele ⟨ci+*a*⟩ sau ⟨ci⟩ cu valoarea [č] în 1881: *ciută*, *ciaslov*, *ciorcîrlie* (OAR, 9; Bianu 1899, 10).

Scanned with OKEN Scanner

≪ci+≫ în forma ⟨ci+*v*⟩ sau ⟨ci⟩ cu valoarea [č] este utilizat, pentru scurt timp, în Lecturariul lui Pumnul (Voci, 366). În 1864 Pumnul renunţă la acest alograf; hotărîrea sa este ulterior dezaprobată de Sbiera, care consideră că în ⟨ci+*v*⟩ ⟨i⟩ „se aude", părere pe care o reia şi o acceptă un studiu recent consacrat sistemului ortografic pumnist (Petrescu-Pumnul, 183).

≪ci—≫ cu alograful ⟨ci+v⟩ cu valoarea [ts] apare în sistemele ortografice etimologizante între anii 1860—1881. După cum se afirmă în publicaţiile vremii acest alograf „nu are regulă, trebuie învăţat" (Am. şc. IV, 99).

≪ci—≫ cu alograful ⟨cĭ+*v*⟩ are tot valoarea [ts] şi este menţionat în sistemul ortografic oficial din Moldova în preajma anului 1859 (Vîrtosu P, 244).

2.1.15. ≪gi+≫ are o evoluţie paralelă cu ≪ci+≫ cu valoarea [ĝ]. Alografele sînt paralele: ⟨gi+*v*⟩, ⟨gi#⟩, iar pentru ≪gi—≫ apare cu alograful ⟨gi [+o/u]⟩, în ⟨gios⟩ şi ⟨giur⟩ în aceeaşi perioadă, cu valoarea [ʒ] între 1860—1881.

2.1.16. ≪qu—≫ apare cu alograful ⟨qu+*e*⟩ cu valoarea [č] în primele sisteme ortografice italienizante alcătuite de Maior şi de Heliade (Cipariu Pr. II, 326—327; Heliade O II, 521). El este acceptat de Cipariu înainte de 1860 (Cipariu 1841, 15): *quine*, *que*, *quinqui*.

≪qu—≫ are alograful ⟨qu+*a*⟩ cu valoarea [k], în aceleaşi sisteme ortografice italienizante amintite mai sus, dar şi în altele mai vechi, de exemplu, la Micu şi Şincai (ELDR, 7).

≪qu—≫ intră în concurenţă cu ≪q—≫ care, cu valoarea [k], apare înainte de 1860 la Asachi şi Seulescu (Ionaşcu SO; Vîrtosu P, 230). Dar acelaşi segment grafic *qu* are şi valoarea [kv] sau [ku] cînd ⟨q [+u/o]⟩ ca realizare a unui ≪q—≫ este acceptat în sistemul ortografic oficial din Muntenia, la 1858, pentru termeni tehnici şi cuvinte străine (Vîrtosu P, 234). Se poate spune, pe baza modului în care ≪qu—≫ şi ≪q—≫ sînt incluşi în inventarul alfabetic începînd din 1860, că şi ≪q—≫ trebuie asimilat digrafului ≪qu≫. În Moldova, Maiorescu cere scoaterea lui din alfabetul româno-latin (Maiorescu 1866, 60—64). În 1881 el este scos din sistemul alfabetic oficial. Se păstrează, ca excepţie în cuvintele neasimilate *aquarium* şi *aquarella* (OAR, 7). În 1904 este menţionat numai pentru nume proprii şi cuvinte străine. *Equaţie* este înlocuit cu *ecuaţie* sau *ecvaţie* (RO 1904, 5). Aceste restricţii se menţin pînă astăzi, pentru alte cuvinte.

2.1.17. ≪li—≫ apare ca ⟨*v*+/li+*v*⟩ cu valoarea [i̯] pentru o scurtă perioadă de timp, după 1860. El este susţinut de ortografia

Scanned with OKEN Scanner

cipariană, care îl preia de la Micu şi Şincai. Presa din Transilvania caută argumente pentru menţinerea acestui digraf. Adepţii văd în el o menţinere a regularităţii limbii : ⟨*calu*⟩ sg., ⟨*cali*⟩ pl., *catielu* sg., *catieli* pl. (Am. şc. II, 403). De asemenea se susţine prin acest digraf evitarea lanţului de elemente vocalice, considerate a fi un „polisilabism copilăresc", de ex. ⟨lieau⟩ nu ⟨ieau⟩, ceea ce este „mai eufonic" (!) (Am. şc. III, 4).

În 1867 Cipariu susţine în Academie grafii ca ⟨muliere⟩, ⟨liepure⟩, ⟨lînu⟩, ⟨volia⟩ „ca mai uşoare de a se percepe" (ATC, 41). El încearcă, atunci să se acomodeze astfel nevoilor practice. Urmărind exclusiv realele nevoi practice la 7/19 septembrie 1869 Societatea Academică suprimă parţial pe ≪li—≫, şi anume la articolul hotărît enclitic masculin plural şi feminin singular genitiv-dativ. În urma votului de opt contra patru se elimină digraful ≪li+≫ în favoarea lui ≪i—≫ (ASA, 112). În 1881, Academia va renunţa complet la acest element grafic.

2.1.18. ≪mi—≫ are alografele ⟨mi+*v*⟩ sau ⟨mĭ+*v*⟩ cu valoarea [ń] notată ⟨nj]⟩ sau нь de Cipariu, singurul care, după Maior, menţionează într-un sistem ortografic fenomenul de palatalizare, raportîndu-l la graiul de pe Tîrnave (Cipariu 1841, 152 ; Cipariu Pr. II, 361).

2.1.19. ≪ni—≫ apare, cu alograful ⟨*v*+/ni+*v*⟩, în aceleaşi sisteme ortografice ca şi ≪li+≫, fiind eliminat definitiv în 1869 (ASA, 112). Argumentele aduse imediat după 1860 pentru păstrarea lui se aseamănă cu cele invocate pentru ≪li+≫ : a) eufonia, evitarea polisilabismului copilăresc, de exemplu ⟨antanieóra⟩ în loc de ⟨antaieóra⟩ „întîiaoară", b) regularitatea paradigmatică, ⟨remaniu⟩ şi ⟨remane⟩ „rămîi" şi „rămîne" (Am. şc. III, 4 şi II, 403). La aceste două argumente se adaugă insistent observaţia că acest ≪ni—≫ cu valoarea *ny* menţionată şi de Maior (O, 103) se rosteşte în multe ţinuturi dincoace de Dunăre. . . „îl au cei din Orăştie, Dobra Haţegului şi — se pare — Banatul" (Am. şc. III, 4 ; vezi şi II, 403).

2.1.20. ≪pi+≫ cu alograful ⟨pi+*v*⟩ are valoarea [k'] la Cipariu, alături de ≪mi+≫ şi de celelalte grafeme compuse amintite.

2.1.21. ≪ri+≫ are alograful ⟨*v*+/ri+*v*⟩ cu aceeaşi valoare ca şi ultimii digrafi discutaţi, [i̯]. Ca element al unui sistem alfabetic normativ apare pentru timp relativ scurt, fiind inclus în primul proiect ortografic academic din 1867 : „Singurile vorbe în cari piere

r sunt : *sariu* (*sari*), *ceriu* (*ceri*), *periu* (*peri*) de la *sarire*, *perire*, *cerere*, la cari se va adăuga şi *farina* (în loc de *făină*) cum se şi aude curat în gura unei mari părţi de români" (ASA, 76).

2.1.22. ≪si+≫ are alograful ⟨si+*v*⟩ şi ⟨si⟩, în ortografia lui Cipariu.

Cu valoarea [ʃ] apare din 1841 pînă în 1866, în cuvinte ⟨sierpe⟩, ⟨siè⟩, [ʃ ərpe], [ʃɛ], sau ⟨versi⟩, [verʃ] (Cipariu 1841, 14 ; Cipariu Pr. II, 361). Înainte de 1860, mai precis între 1845 şi 1850, acest digraf este acceptat şi de Pumnul (Voci, 215—216). Originea digrafului se află la Micu (CR, 92). Între 1867 şi 1881 el apare în sistemul ortografic academic, cu regulile propuse de Cipariu.

≪si+≫ cu alograful ⟨si+*v*⟩ şi ⟨si#⟩ apare în Moldova, în jurul anilor 1860 (Vîrtosu P, 244 ; Din Mold. I, 6).

≪si+≫ apare ca ⟨si+*v*⟩ şi ⟨si#⟩ cu valoarea [ʃ] între 1860—1864 la Pumnul (Voci, 366).

2.1.23. ≪ti—≫ are alografele ⟨ti+*v*⟩, ⟨ti#⟩ cu valoarea [ts], în ortografia lui Cipariu (1841, 14 ; Cipariu Pr. II, 361). După 1847 ≪ti—≫ este înlocuit prin ≪tĭ—≫ de către Cipariu, fără modificarea valorii. Digraful apare şi la Pumnul înainte de 1860 (Voci, 215—216). Are o evoluţie absolut paralelă cu ≪si+≫ cu valoarea [ʃ], cu singura deosebire că în unele sisteme alfabetice în care este întrebuinţat are valoarea unui grafem compus marcat negativ, din cauza excepţiei care apare pentru ⟨ti+*v*⟩ cu valoarea [č] la Cipariu în cuvinte ca ⟨intieleptiune⟩, pentru a respecta forma radicalului ⟨intielept⟩ (Cipariu Pr. II, 361). Această dublă valoare a grafemului creează dificultăţi. Valoarea [č] este considerată o excepţie care se limitează la anumite elemente derivative adjectivale (*-tiosu*, *-tiosa*, [-čos] şi [-čoąs], în cuvinte ⟨potentiosu⟩ [putinčos]) sau substantivale (*-tiora* [-čoąr] ⟨fetiora⟩ [fečoąrə] şi *'-tiune* [-čune] ⟨natiune⟩ [n[əčune] ⟨rogatiune⟩ [rugəčune]. (Am. şc. II, 404).

Pentru evitarea confuziei cu ⟨ti⟩ cu valoarea [ti], în Transilvania se propune, după 1860, utilizarea lui ⟨ţ⟩, adică *t* „cu o ştriclă" (Am. şc. III, 66). ⟨ti+≫ cu alograful ⟨ti+*v*⟩ sau ⟨ti#⟩ şi cu valoarea [ts] apare în Moldova, în 1859—1862 (Vîrtosu P, 244 ; Din Mold. I, 6).

≪ti+≫ cu alograful ⟨t̄i⟩ apare la Pumnul, paralel cu ⟨c̄i⟩, ⟨s̄i⟩, ⟨gi⟩ şi ⟨d̄i⟩ (Voci, 366).

2.1.24. ≪vi—≫ cu alograful ⟨vi+*v*⟩, cu valoarea [ź] din graiul tîrnăvenilor, stă, ca normă ortografică, alături de digrafi asemănători (Cipariu 1841, 15).

Scanned with OKEN Scanner

2.1.25. ≪chi+≫ are alografele ⟨chi+*v*⟩, ⟨chi#⟩, cu valoarea [k']. El este acceptat de Cipariu, în 1867 (ATC, 41), probabil şi sub influenţa răspîndirii lui în uz (DSLR 1874, 124—125). În 1881 este introdus în ortografia academică prin cuvinte ca *chiar* şi *unchiu* (OAR, 9).

2.1.26. ≪che—≫ apare ca ⟨che+*u*⟩ cu valoarea [k'] în sistemele ortografice după 1953, prin cuvinte ca *cheamă* (ÎO 1953 şi 1965). Distribuţia fiind determinată pe baza alternanţelor din radical, trigraful este nemarcat. Există şi un grafem compus marcat pozitiv.

≪ghi+≫ care evoluează paralel cu ≪chi+≫.

≪ghe—≫ se află în aceeaşi situaţie cu ≪che—≫, prin cuvinte ca *gheaţă*.

Faptul că includem pe *e* în componenţa unui trigraf se opune modului în care ultimul îndreptar ortografic şi ortoepic oficial îşi propune să prezinte variantele grafice *chiar*, *cheamă* sau *gheată*: „se scrie şi se pronunţă *ea* nu *ia*, după *ch*, *gh*, cînd există forme alternante cu e... *cheamă* — *chem*... *gheată* — *ghete*" (ÎO 1953, 33; ÎO 1965, 11). Transpunînd precizarea în termeni grafematici am obţine următoarea formulă:

⟨*ḱ*+e [+a]⟩ = [ę], care ar trebui considerată realizare a unui grafem ≪e+≫.

Întrucît este vorba de precizări asupra pronunţării actuale, se poate face însă observaţia că acest alograf al unui ≪e+≫ se bazează pe o normă ortoepică academică neconcretizată în vorbirea obişnuită, în care între ⟨chiar⟩ şi ⟨cheamă⟩ nu se face nici o deosebire de pronunţare, în ciuda precizării cuprinse în normă: „se scrie şi se pronunţă *ea* nu *ia*" sau „se scrie şi se pronunţă *ia* nu *ea*". De altfel precizarea este contrazisă de observaţia făcută în introducerea primei ediţii a acestui îndreptar: „*chia*, *ghia* şi *chea*, *ghea* au exact aceeaşi valoare fonetică" (ÎO 1953, 21).

De fapt din punctul de vedere al pronunţării literare reale, ⟨*ḱ*+e [+a]⟩ este, corect interpretat grafematic, element component al unor trigraf ca ≪che—≫ şi ≪ghe—≫, deci o literă convenţională, aceeaşi care apare în digrafele ≪ce—≫ din ⟨ceas⟩ sau ≪ge—≫ din ⟨geam⟩ sau care marchează alternanţa [e~ęa] după [ʃ] sau [ʒ] în sufixe ca *-ean*, *-eală*, *-ez*, *-esc*, în care scrierea a adoptat principiul morfologic „pentru a înlătura numeroase fluctuaţii" (ÎO 1954, 20). În lucrările normative academice, se încearcă din nou o acomodare a pronunţării la această scriere morfologică, acomodare deocamdată nerealizată în termenii cuprinşi în îndreptare „... se scrie şi se pronunţă *ea* nu *a*:... *greşeală*... *clujean*" (ÎO

1960, 33; ÎO 1965, 11). Bineînţeles, în rădăcină, după *s*, *j* se scrie şi se pronunţă numai *a* nu *ea*.

Din digrafele ≪ce—≫ şi ≪ge—≫ sau trigrafele ≪che—≫ şi ≪ghe—≫ se pune pe primul plan, în ordinea frecvenţei, ca literă, *e*, care deşi are un caracter grafic pur convenţional, este considerat, începînd din 1960, un semn grafic echivalent cu [ę] în toate cazurile în care este scris, întrucît este pus în opoziţie cu [i̯] sau cu [ø] şi raportat la pronunţare.

2.2. Privind normele de scriere în relaţiile structurale pe care le stabilesc între litere se poate constata că, pe baza valorilor lor comune, grafemele marcate analizate mai sus determină anumite fenomene de s i n c r e t i s m g r a f e m a t i c. Acestea apar mai ales între anii 1860—1881 în lucrările normative, dar se prelungesc pînă în prima jumătate a secolului al XX-lea în cele normate. Caracteristic este faptul ca *în acelaşi sistem* fenomenele *de sincretism* apar numai *la grafemele marcate cu zero*. În ansamblul normelor ortografice însă, acest fenomen pune în relaţie, prin valorile alografelor, întreaga serie a grafemelor marcate:

Sunet-tip	A l o g r a f	Grafem
1. [a]	{⟨*a* + *ac*⟩} {⟨a⟩} {⟨e + *ac* + *ă*⟩} {⟨[ĭ/c] + é⟩}	≪a +≫ [1] ≪a —≫ ≪e —≫ [2] ≪e +≫ [3]
2. [ə]	{⟨a + na⟩⟨ă⟩⟨â⟩} {⟨[u +] e⟩⟨ĕ⟩⟨ê⟩} {⟨e⟩} {⟨i⟩} {⟨o⟩} {⟨ó⟩⟨ò⟩⟨ŏ⟩}	≪a +≫ [1] ≪e +≫ [3] ≪e —≫ [2] ≪i +≫ [4] ≪o —≫ [5] ≪o +≫ [6]
3. [e]	{⟨[i̯ +] a⟩} {⟨e + *ac* + ă⟩⟨e⟩}	≪a +≫ [1] ≪e —≫ [2]
4. [ɛ]	{⟨e + *ac* + *ă*⟩} {⟨é⟩}	≪e —≫ [2] ≪e +≫ [3]
5. [ę]	{⟨e[+ a]⟩⟨ĕ⟩}	≪e +≫ [3]
6. [ęa]	{⟨e + *ac* + *ă*⟩} {⟨é⟩}	≪e —≫ [2] ≪e + ≫ [3]

Scanned with OKEN Scanner

Sunet-tip	Alograf	Grafem
7. [i]	{⟨e + *ne*⟩} {⟨ĭ⟩⟨i # ⟩} {⟨i⟩}	⋘e +⋙ [3] ⋘i +⋙ [4] ⋘i −⋙ [7]
8. [ĭ]	{⟨i #⟩⟨k + i #⟩} {⟨*v* +/*i* + *v* ⟨*k*/*v* + i⟩}	⋘i⋙ [4]
9. [į]	{⟨e[+ a]⟩} {⟨ĭ⟩ ⟨i [+ á]⟩ ⟨i + *u*⟩} {⟨*v* +/li + *v*⟩} {⟨v +/ri + v⟩}	⋘e +⋙ [3] ⋘i +⋙ [4] ⋘li −⋙ ⋘ri −⋙
10. [i̯e]	{⟨# e⟩}	⋘e +⋙ [3]
11. [i̯i̯]	{⟨i⟩}	⋘i −⋙ [7]
12. [i̯]	{⟨a + *ac* + *n*⟩ ⟨ă⟩ ⟨â⟩} {⟨e + *n*⟩, ⟨e + *k*⟩ ⟨ę⟩ ⟨ê⟩ ⟨ĕ⟩} {⟨ĭ⟩} {⟨ô⟩} {⟨u + *n*⟩} {⟨ŭ⟩}	⋘a +⋙ [1] ⋘e +⋙ [3] ⋘i +⋙ [4] ⋘o +⋙ [6] ⋘u −⋙ [8] ⋘u +⋙ [9]
13. [o]	{⟨o⟩} {⟨ó⟩}	⋘o −⋙ [5] ⋘o +⋙ [6]
14. [o̯]	{⟨o [+ a]⟩}	⋘o +⋙ [6]
15. [ɔ]	{⟨o + *ac* + *ă*⟩}	⋘o +⋙ [6]
16. [o̯a]	{⟨o + ac + ă⟩ ⟨ó⟩ ⟨ô⟩}	⋘o +⋙ [6]
17. [u]	{⟨o + *na*⟩} {⟨u⟩} {⟨u #⟩}	⋘o −⋙ [5] ⋘u −⋙ [8] ⋘u +⋙ [9]
18. [u̯]	{⟨*v* +/u + *v*⟩, ⟩u #⟩}	⋘u +⋙ [9]
19. [u̯o]	{⟨# o⟩}	⋘o +⋙ [6]

Scanned with OKEN Scanner

Continuare

Sunet-tip	Alograf	Grafem
20. [k]	{⟨c⟩} {⟨c #⟩, ⟨c + *k/a*⟩} {⟨qu + *a*⟩} {⟨q[+ u̯/v]⟩}	≪c –≫ [10] ≪c +≫ [11] ≪qu –≫ [12] ≪q –≫
21. [k']	{⟨ch + *e*⟩} {⟨pi + *v*⟩} {⟨chi + *v*⟩ ⟨chi #⟩} {⟨che + *a*⟩}	≪ch +≫ ≪pi –≫ ≪chi +≫ ≪che –≫
22. [ĉ]	{⟨c + *e*⟩ ⟨ç⟩} {⟨ci + *v*⟩ ⟨ci #⟩ ⟨ci + *a*⟩} {⟨qu + *e*⟩} {⟨ti + *v*⟩}	≪c +≫ [11] ≪ci +≫ ≪qu –≫ [12] ≪ti –≫ [13]
23. [ǧ]	{⟨g + *e*⟩} {⟨gi + *v*⟩ ⟨gi #⟩}	≪g +≫ ≪gi +≫
24. [h]	{⟨≠ h⟩} {⟨ch + *k/a*⟩ ⟨ch⟩}	≪h –≫ ≪ch –≫
25. [ʒ]	{⟨g + *e*⟩} {⟨gi [+ o/u]⟩}	≪g –≫ ≪gi –≫
26. [s]	{⟨s⟩⟨s + *k*⟩⟨*v* + s + *v*⟩}	≪s –≫ [14]
27. [ʃ]	{⟨s[+ i]⟩⟨s[+ i]⟩⟨s[+ t]⟩ [ș]} {⟨s[+ i]⟩ ⟨s[+ i]⟩ ⟨s[+ t]⟩} {⟨si[+ v]⟩ ⟨si #⟩}	≪s +≫ ≪s –≫ ≪si +≫
28. [ts]	{⟨c + *e*⟩} {⟨ç⟩} {⟨t[+ i]⟩ ⟨ț⟩} {⟨ci + *v*⟩} {⟨ti + *v*⟩ ⟨ti #⟩}	≪c –≫ [10] ≪c +≫ [11] ≪t +≫ ≪ci –≫ ≪ti –≫ [13]
29. [ks]	{⟨# [e +]s⟩} {⟨x⟩ ⟨# [e +]x + *v*⟩} {⟨# [e +]x⟩ / ⟨# [e +]x + *k*⟩}	≪s –≫ [14] ≪x –≫ [15] ⟨ ≪x +≫ [16]
30. [gz]	{⟨# [e +]x + *v*⟩} {⟨# [e +]x + *v*⟩}	≪x –≫ [15] ≪x +≫ [16]
31. [z]	{⟨s + *k*⟩ / ⟨*v* + s + *v*⟩}	≪s –≫ [14]
32. [ǵ] [ń] [ź] „consoane labiale sau dentale palatalizate"	{⟨bi + *v*⟩} {⟨mi + *v*⟩} {⟨vi + v⟩}	≪bi –≫ ≪mi –≫ ≪vi –≫

Scanned with OKEN Scanner

Analiza valorilor a adus în discuţie 31 de segmente fonetice care pot fi clasificate astfel : 18 sunete-tip simple : [a] [ə] [e] [ɛ] [i] [ɨ] [o] [ɔ] [u] [k] [č] [ğ] [h] [ʒ] [s] [ʃ] [ts] [ḱ] [z]

6 sunete-tip scurte, intermediare de tip semivocalic { (în care conform analizei fonetice din epoca pe care o studiem nu se diferenţiază *ĭ* „scurt final" şi i̯ sau *ŭ* „scurt final" şi u̯) : [e̯] [i̯] [o̯] [u̯] [i̯] [ŭ]

7 grupuri de sunete-tip : [e̯a] [i̯e] [i̯i̯] [o̯a] [u̯o] [ks] [gz]
5 grupuri de tip vocalic : [e̯a] [i̯e] [i̯i̯] [o̯a] [u̯o]
2 grupuri de tip consonantic : [ks] [gz]

Situaţiile în care acelaşi grafem apare pentru sunete-tip diferite sînt considerate fenomene de s i n c r e t i s m g r a f i c. Urmărind lista, aceste fenomene apar astfel în următoarele, relaţii numerotate şi la umărul grafemelor care intră în relaţie de omografie.

1. ≪a+≫ = [a] ~ [ə] ~ [e] ~ [ɨ]
2. ≪e−≫ = [a] ~ [ə] ~ [e] ~ [ɛ] ~ [e̯a]
3. ≪e+≫ = [a] ~ [ə] ~ [ɛ] ~ [e̯] ~ [e̯a] ~ [i] ~ [ɨ] ~ [i̯e] ~ [ɨ]
4. ≪i+≫ = [ə] ~ [i] ~ [ĭ] ~ [i̯] ~ [ɨ]
5. ≪o−≫ = [ə] ~ [o] ~ [u]
6. ≪o+≫ = [ə] ~ [ɨ] ~ [o] [o̯] [ɔ] [o̯a] [u̯o]
7. ≪i−≫ = [i] ~ [i̯i̯]
8. ≪u−≫ = [ɨ] ~ [u]
9. ≪u+≫ = [ɨ] ~ [u] ~ [u̯]
10. ≪c−≫ = [k] ~ [ts]
11. ≪c+≫ = [k] ~ [č] ~ [ts]
12. ≪qu−≫ = [k] ~ [č]
13. ≪ti−≫ = [č] ~ [ts]
14. ≪s−≫ = [ks] ~ [gz] ~ [z] ~ [s]
15. ≪x−≫ = [ks] ~ [gz]
16. ≪x+≫ = [ks] ~ [gz]

În cele 32 de rubrici grupate după sunete-tip şi în cele 16 serii care le urmează sînt cuprinse cazurile tipice de o m o n i m i e e t e r o g r a f i c ă (lista 1) şi o m o g r a f i e (sincretism grafic; lista 2) care s-au impus atenţiei prin materialul excerptat din lucrările alese ca izvoare (corpus de texte pentru lucrarea de faţă).

Pentru a avea o imagine completă a situaţiilor pe care sistemele grafice le determină, în ultimul secol, în limba română literară, se impune să stabilim şi cazurile de omografie la nivelul alografelor, aşa cum rezultă din materialul cercetat :

1. ⟨ă⟩ = [ə] ~ [ɨ]
2. ⟨â⟩ = [ə] ~ [ɨ]

Scanned with OKEN Scanner

3. ⟨ê⟩ = [ə] ∼ [ɨ]
4. ⟨ĕ⟩ = [ə] ∼ [ɨ] ∼ [e̯]
5. ⟨î⟩ = [ə] ∼ [ɨ] ∼ [i]
6. ⟨ó⟩ = [ə] ∼ [o] ∼ [o̯a]
7. ⟨e+*ac*+ă⟩ = [a] ∼ [e] ∼ [ɛ] ∼ [e̯a]
8. ⟨e⟩ = [ə] ∼ [e]
9. ⟨i⟩ = [i] ∼ [ii̯]
10. ⟨e [+ a]⟩ = [e̯] ∼ [i̯]
11. ⟨ô⟩ = [ɨ] ∼ [o̯a]
12. ⟨u # ⟩ = [u] ∼ [u̯]
13. ⟨ç⟩ = [č] ∼ [ts]
14. ⟨c+e⟩ = [č] ∼ [ts]
15. ⟨g+e⟩ = [ǧ] ∼ [ʒ]

Din cele 15 situaţii enumerate ne atrage atenţia faptul că ele nu cuprind toate alografele cuprinse în cele 16 situaţii în care cazurile de omonimie au fost transpuse în sincretisme grafice la nivelul grafemelor. Este firesc ca lucrurile să se întîmple aşa întrucît sistemele ortografice au încercat să evite semnele duble şi deci alografele aveau în general valori unice. Suprapunerea de valori apare mai ales din cauza numărului mare de sisteme ortografice dintre anii 1860 şi 1904 şi diferenţele de formă dintre aceste sisteme. Vom diferenţia deci după coincidenţele de formă şi de valori următoarele situaţii :

Omonimii de gradul I — omonimii la nivelul grafemelor (col. a III-a)

Omonimii de gradul II — omonimii la nivelul alografelor (col. a II-a)

Omografii de gradul I — omografii la nivelul grafemelor

Omografii de gradul II — omografii la nivelul alografelor.

După o altă denumire omonimiile sînt echivalenţe grafematice, iar omografiile — sincretisme grafice.

Un număr relativ limitat de cazuri pot fi interpretate ca neutralizări grafematice :

1. ⟨c+e⟩ ≪c— ≫ [ts] = ≪c+ ≫ [č]
2. ⟨g+e⟩ ≪g— ≫ [ʒ] = ≪g+ ≫ [ǧ]

Din seriile de omografii de gradul I se constată că în relaţia ⟨qu+e⟩ şi ⟨qu+a⟩ ca alografe ale aceluiaşi grafem polivalent, omografia nu mai este valabilă la nivelul alografelor. Deci există o omografie de gradul I, fără a fi secundată de omografie de gradul II.

Scanned with OKEN Scanner

În aceste condiţii sincretismul este parţial, în opoziţie cu situaţiile în care există şi omografie de gradul I şi de gradul II cînd sincretismul este total ca în cazul lui :

$$\ll a+ \gg = [ə] \sim [i]$$

între anii 1860 şi 1881.

Am analizat pînă aici mai ales acele grafeme utilizate în lucrările normative, ale căror alografe creează, prin valorile lor, anumite omonimii sau echivalenţe specifice.

După cum se poate observa, descrierea sistemelor ortografice atrage în discuţie fapte de pronunţare românească literară sau populară. Privindu-le ca unităţi ale sistemului normativ de pronunţare şi analizîndu-le după trăsăturile lor cele mai izbitoare, aceste fapte ne oferă o imagine a ortoepiei româneşti din ultimul secol. O ortoepie în care termenul de referinţă este, în primul rînd grafic, şi a cărei evoluţie urmează să fie cercetată paralel cu sincretismele şi echivalenţele grafice pe care le-am delimitat pînă aici.

Scanned with OKEN Scanner

3. Consecințele fonetice și morfologice ale aplicării sistemelor ortografice româno-latine

3.0. Ocupîndu-se de deosebirea dintre limba românească veche și cea modernă, Gheorghe Ivănescu observa acum mai bine de douăzeci de ani că „prima limbă modernă de cultură a poporului român nu este limba sa actuală" (Ivănescu VRL, 34). Constatarea cercetătorului român se bazează pe faptul că „prima limbă literară românească modernă are, din punctul de vedere al neologismelor, același caracter oriental (grec și maghiar) pe care-l avea și vechea română literară în epoca imediat anterioară înlocuirii ei" (Ivănescu VRL, 35). Apreciind însă în ansamblu varianta literară a limbii române în evoluția ei nu după sursa și forma elementelor lingvistice de cultură adoptate, ci exclusiv după cauza socială care a determinat introducerea neologismelor (cu alte cuvinte după un factor de natura socială, extralingvistică : trecerea spre civilizația modernă), Gh. Ivănescu plasează începutul epocii moderne la 1780 (Ivănescu VRL, 36).

Acceptîndu-se concluzia, se poate reține și observația că limba română modernă se prezintă în varianta ei literară cu două faze distincte, o primă fază, dominată de influențe lingvistice eterogene grecești, rusești și romanice, și a doua, în care orientarea lingvistică este preponderent latino-romanică. Momentul în care se oficializează scrierea româno-latină, deci mijlocul secolului al XIX-lea, reprezintă un moment important în procesul de trecere spre cea de a doua fază, trecere care se va consuma într-o luptă de cîteva decenii. La 1866 Titu Maiorescu observă pe bună dreptate că, pentru limba română, la acea dată, nu se poate vorbi de un *uz general al limbii*.

„Aproape nici un cuvînt, afară de monosilaba, nu se pronunță în același fel de toți românii, prin urmare pentru mai nici un cuvînt nu există un uz general al limbii ca normativ al scrierii tuturor sonurilor" (Maiorescu 1866, 245). La celălalt capăt de drum, la sfîrșitul secolului, A. Philippide recunoaște în gramatica sa : „pronunțarea am fixat-o într-atît întru cît este ea într-adevăr fixată în limba literară românească, restul l-am lăsat, precum se

Scanned with OKEN Scanner

zice, baltă, plin de neconsecvenţi, căci mai întîi, pentru scopul meu n-are nici o importanţă sistematizarea pe care din propria mea putere aş face-o pronunţării române, iar apoi am fost totdeauna de părerea că un gramatic trebuie, ca oricare istoric, să înregistreze numai lucrurile cum sînt, fără să facă vre-o schimbare la dînsele, şi să fie prin urmare nedumerit atunci cînd lucrurile înseşi sînt nedumerite" (Philippide GE, prefaţă). Poziţia celor doi oameni de cultură este semnificativă pentru starea de spirit din a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Ei se arată conştienţi de inexistenţa unui uz general al limbii şi, prin distanţa în timp la care se plasează unul faţă de altul, demonstrează ritmul lent în care se desfăşoară crearea acestui uz. Philippide face în plus dovada stadiului de „unitate" în care se află acest uz la sfîrşitul secolului al XIX-lea.

Recunoaşterea imperfecţiunilor care decurg, pentru limba literară românească, din nenumăratele oscilaţii ale pronunţării oamenilor cultivaţi, oscilaţii care apar cu abundenţă în această perioadă, este însoţită de o vie dorinţă pentru regularizarea sistemului fonetic şi morfologic al acestei variante. *La baza unei pronunţări regulate*, Cipariu şi adepţii săi văd posibilitatea de a pune *o ortografie regulată*, „mijlocul potent pentru regularea vorbirii şi a pronunţiei" (ATC, 243). Din acest punct de vedere, în pronunţie, pe baza ortografiei, trebuie păstrate sunetele curate şi sunetele aparent derivate sau corupte, adică cele regulate, constante, cele care păstrează particularităţile latinei rustice, în timp ce altele, neregulate, particulare şi întîmplătoare, rezultate din modificări petrecute pe teren românesc, trebuie eliminate (Cipariu G, 153). Ortografia unificatoare nu putea fi alta, pentru o parte din filologii români ai secolului al XIX-lea decît ortografia etimologică. Numai prin etimologism „se va ţinea tradiţiunea de sute de ani şi respecta tendinţele instinctive dar juste ale poporului român de pretutindenea... numai el ne pune în stare să pătrundem cu înlesnire relaţiunile de mii de idei ce se exprimă cu vorbe trase din aceeaşi rădăcină", va susţine în Academie Massim (ASA, 28).

Concluzia se impune de la sine: „De-am început astăzi a simţi şi a ne mişca ca naţiune vie, o datorim acelui etimologism eluptat cu atîtea sacrificii de atîţi martiri ai naţiunii" (ASA, 61).

Direcţia contrară etimologismului se opune acestui ideal de revenire la „sonurile primitive", afirmînd că el trebuie combătut „ca o piedică pentru dezvoltarea intelectuală", pe drumul ei de abstractizare progresivă (Maiorescu 1866, 247). Spre sfîrşitul secolului, Tiktin nega etimologismului orice rost în „uzul practic al limbii", considerîndu-l şi el „o piedică pentru întrebuinţarea ei" (Tiktin VC, 743).

Scanned with OKEN Scanner

De la început calea spre unificarea pronunţării, în cercul adepţilor principiului fonetic, era văzută invers decît la etimologişti. *Scrisul urmînd pronunţarea, se va unifica pe măsură ce pronunţarea* va deveni mai unitară. Aceasta, evident, împingea sarcina unificării limbii pe umerii generaţiilor următoare. „Pînă atunci fiecare să respecte în scris graiul local", deoarece, „variante ca *pîine*, *pîne* şi *păne* (!) nu prezintă nici un inconvenient, asemenea oscilaţii există şi în latină şi italiană" (BLL, 233). Soluţia avînd de altfel relativ puţini adepţi nu era însă pe deplin satisfăcătoare nici chiar pentru fonetişti. Aşa se explică faptul că foarte de timpuriu începe să se facă simţită ideea recomandării, printr-o ortografie fonetică, a unei norme unice de pronunţare: „Pentru adoptarea unei ortografii unitare trebuie cunoscută natura limbii române şi, în conformitate cu ea, selecţionate formele şi pronunţările cele mai corecte, ţinînd cont de toate graiurile limbii române" (BLL, 230).

Conceptul arbitrar şi subiectiv de *formă corectă* obţinută pe baza graiurilor este înlocuit de Lambrior, în 1873 şi apoi 1881—1882 prin noţiunea ceva mai obiectivă de *tradiţie literară*. În Îndreptarul său ortografic, precedat de lucrarea despre limba română veche şi nouă, publicate în „Convorbiri literare", el propune unificarea limbii literare prin „tradiţia literară şi formele dialectale vii apropiate de ea, aşa cum se face instinctiv de către popor". Ideea de tradiţie literară este acceptată de Tiktin şi de Ion Nădejde.Ultimul pare să fie, din acest punct de vedere, primul care foloseşte în filologia românească termenul de *dialect literar vechi românesc*. După părerea sa acest dialect se caracterizează prin trăsături unitare: nealterarea labialelor, transformarea lui [ğ] în [ʒ] şi nevelarizarea vocalelor palatale. Totuşi se poate observa că el admitea existenţa unui al doilea dialect, opus în trăsăturile descrise mai sus: „învăţaţii din Transilvania cînd au început a alege din formele în luptă pe cele mai aproape de latineşte". . . „a [!] dat lovitura de moarte formelor din dialectul cu labiale schimbate" (Nădejde LL, 552—553).

După părerea lui Lambrior muntenii au un dialect mai arhaic şi „prin urmare de multe ori pronunţarea întocmai cu tradiţia literară", de ex. nevelarizarea vocalelor palatale, neînchiderea lui *e* neaccentuat, păstrarea diftongului *-eá* şi a variantelor *pîne*, *cîne* (!) (Lambrior Ort., 75). Ca atare el conchide: „cînd ne gîndim la rolul ce a avut în Franţa dialectul vorbit la Paris şi în Île de France nu putem decît să ne bucurăm că vorbirea muntenească, bucureşteană are calităţi din punctul nostru de vedere". Ca măsură practică pentru unificarea limbii el face precizări de tipul următor: „cerem să se scrie *case* şi *oase* pentru a sili pe moldoveni, pe calea văzului,

să renunţe la un particularism al lor fonetic, spre a intra în regula generală a declinaţiei româneşti" (Lambrior Î, 338).

Stabilirea normelor unei pronunţări cultivate nu este bazată în această fază a românei moderne, numai pe tradiţia literară, ci şi pe uzul cultivat curent în epocă. Iată, în această privinţă, o coincidenţă de păreri formulate la interval de peste zece ani, de Eminescu şi Tiktin. După Eminescu ortoepia este dictată de clasele culte şi de scrierile bune (CI, nr. 25, din 6 martie 1877). În alţi termeni Tiktin exprima aproximativ acelaşi lucru : „Norma supremă a pronunţării este uzul celor culţi ca al celor ce vorbesc dialectul literar" (Tiktin CO, 25). Ideea a evoluat în secolul nostru spre limitarea geografică a „oamenilor cultivaţi". În cel mai recent îndreptar ortoepic academic, norma de pronunţare are ca model uzul „oamenilor instruiţi din capitală" (DOp., 6).

Două aspecte sînt demne de reţinut în discuţia schiţată mai sus cu privire la normarea limbii române literare operată în secolul al XIX-lea şi în special cu privire la normarea sistemului ei fonetic : a) importanţa acordată scrierii în procesul de unificare a variantei literare, b) idealul eufonic arhaic. Ambele aspecte caracterizează în aceeaşi măsură pe etimologişti, ca şi pe tradiţionalişti. Coincidenţa lor de păreri în ciuda unei aparente opoziţii de principii va face ca, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, norma de pronunţare literară să fie caracterizată printr-o tendinţă arhaizantă, care va fi parţial abandonată numai la începutul secolului al XX-lea, cînd idealul eufonic arhaic al începuturilor va fi pus în opoziţie cu uzul lingvistic al păturii cultivate a vorbitorilor. Se va crea astfel o altă repartiţie a elementelor fonetice în sistem, repartiţie caracteristică normei supradialectale de pronunţare actuală.

3.0.1. Pentru mijlocul secolului al XIX-lea există trei lucrări care s-au arătat utile pentru caracterizarea globală a sistemului fonetic românesc literar. Prima este gramatica lui Iordache Golescu de la 1840, a doua aparţine lui Timotei Cipariu şi reprezintă sistemul ortografic întocmit de acesta în 1841, cu un interesant preambul fonetic şi ortoepic (Cipariu 1841), iar a treia este gramatica lui Seulescu din 1833. Nu am reţinut din descrierea făcută de cei trei filologi decît aspectele esenţiale şi instructive pentru lucrarea de faţă.

Pentru Golescu limba română are 7 vocale : [a] [ə] [e] [i] [ɨ] [o] [u]. Dintre acestea [a] [ɨ] [o] pot să fie subţiri şi groase, după cum sînt rostite curat sau precedate de o aspiraţie, iar [i] şi [u] pot să fie lungi şi scurte. În afară de aceasta limba română posedă un număr de 23 de diftongi, printre care Golescu consemnează pe [oo], [oə], 4 triftongi, dintre care face parte [i̯eə], de exemplu în

Scanned with OKEN Scanner

cuvîntul *tăieă*, 6 semitriftongi compuşi din cîte o vocală, ca nucleu silabic, încadrată între semivocale (serie din care este exceptată vocala [ə] şi diftongul [i̯u]). Sistemul consonantic, în descrierea lui Golescu, conţine 23 de „slove neglasnice", incluzînd în această serie pe [th] şi grupurile [ʃt] [ks] şi [ps]. În ce priveşte normele de pronunţare a acestor sunete, Golescu se serveşte de elemente plastice, de natură onomatopeică; [a] este „ca cînd ar cînta", [e] „ieşind glasul ca cînd ar fi cineva mînios", [i] „cum strigăm cînd mînăm caii din gură", [o] „cum strigăm cînd poprim boii din gură", [u] „cum fac unii cînd urlă", [ə] se rosteşte „cu gura deşchisă sfîrşind din gîtlej un glas gros", iar [i̯] „asemenea ca ъ însă cu glas mai gros, cum face praştia cînd o învîrtim". Cu privire la această ultimă slovă, Golescu adaugă precizarea că nu este echivalentă cu grupul ѧн (Golescu Gr, 69). În normele de pronunţare pe care le prezintă în gramatica sa, Golescu include o listă paralelă de grupuri vocalice cu valoare de diftong şi cu valoare de hiat. Dintre acestea atrag atenţia perechile *okean* şi *oke-an*, *plĕopă* şi *preot*, precum şi cazurile de oscilaţie în pronunţarea unor grupuri de semne vocalice, pe care Golescu le exemplifică prin *voal* şi *vo-al*, şi *pio-o/pio-* ъ (Golescu Gr., 75). Din lista alternanţelor morfologice, prezintă interes pentru noi următoarele *ă* ~ *a burduşăl* ~ *burduşale*, *o* ~ *e fuior* ~ *fuiere*, *oa* ~ *ă vîlvoare* ~ *vîlvări*, *iŭ* ~ *e bordeiŭ* ~ *bordee*, *războiŭ* ~ *războae*, *ău* ~ *ae herăstrău* ~ *herăstrae*, *îŭ* ~ *ae pîrîu* ~ *pîrae*, *z* ~ *d auz* ~ *aude*, *z* ~ *j viteaz* ~ *vitej*, *f* ~ *ş burduf* ~ *burduşe*, *h* ~ *ş patriarh* ~ *patriarş*, *d* ~ *g ucid* ~ *ucig* (p. 81—82). Este evident că vornicul muntean pendulează în explicaţiile sale între anumite realităţi fonetice şi tradiţii grafice. Limita dintre ele este pentru cercetătorul actual foarte greu de precizat, totuşi — cu rezerva necesară — anumite concluzii ortoepice pot fi consemnate:

a) recunoaşterea distincţiei între cele două vocale velare [ə] şi [i̯];

b) recunoaşterea tendinţei de oscilaţie între diftong şi hiat;

c) consemnarea existenţei unei asemănări între consoana fricativă laringală [h], notată cu slova ѯ şi aspiraţia care „îngroaşă" vocala *a*, *o*, ѧ, în poziţie iniţială. Exemplele date de Golescu sînt *boar* — *bohar*, *orcîiesc* — *horcîiesc*, *îrîesc* — *hîrîesc* (p. 79).

c) consemnarea existenţei unei oscilaţii în finalele vocalice *oo* şi *oă*: *pioo* şi *pioă*;

d) consemnarea existenţei unei terminaţii vocalice cu timbru velar după iod, în *tăieă*.

f) prezenţa alternanţelor consonantice *f* ~ *ş* şi *h* ~ *ş*.

Observaţiile lui Golescu trezesc nedumerire în ceea ce priveşte statutul fonetic al semnului grafic ⟨e⟩. Lipsa indicaţiilor cu privire

Scanned with OKEN Scanner

la caracterul preiotat al vocalei cred că trebuie atribuită exclusiv modelului tradiţional, decisiv pentru acel moment tocmai din cauza inexistenţei unui *e* pur nepreiotat în inventarul sistemului fonetic. Consemnarea existenţei diftongului [i̯e] într-un cuvînt ca *miel* ne demonstrează dimpotrivă existenţa acestei distincţii (între [e] şi [i̯e]) după consoană.

Aparţinînd altei şcoli filologice, Cipariu descrie sistemul fonetic al limbii române la 1840 în alţi termeni, mai concişi şi mai exacţi. Inventarul de sunete vocalice este acelaşi: 7,5 aspre [a] [ə] [ɨ][o] [u] şi 2 moi [i] [e]. Consoanele sînt în număr de 25, 18 aspre: [b] [v] [g] [d] [ʒ] [k] [l] [m] [n] [p] [r] [s] [t] [f] [h] [ts] [ʃ] [z] şi 7 moi [i̯] [ǵ] [h′] [k′] [n′] [č] [ǧ] sau [ʒ́]. Cipariu însoţeşte acest inventar de o observaţie interesantă asupra distribuţiei acestor sunete: „Consoanele aspre se unesc bucuros numai cu vocale aspre, şi consoane moi cu vocale moi; iar dimpotrivă, au nicidecum ч, џ cu ъ, ѫ, — au numai anevoie celelalte" (Cipariu 1841, 2). Deşi sumară, descrierea lui Cipariu, completează cunoştinţele noastre asupra pronunţării uzuale a românilor la mijlocul secolului al XIX-lea cu un element esenţial; ea ne permite să deducem distribuţia relativ redusă a vocalelor palatale (moi), fiecare numai cu 7 elemente consonantice, în timp ce vocalele aspre se pot combina fiecare cu cîte 18 consoane. În ceea ce priveşte numărul mai mare de elemente fonetice consonantice, avem proba prezenţei unor consoane palatale în pronunţarea uzuală a unei părţi a vorbitorilor de limbă română, şi anume a acelor din jumătatea de nord a ţării. Este vorba de [h′] [n′] şi [ʒ́]. Se confirmă astfel existenţa a două tipuri de pronunţări uzuale, aşa cum le-a descris I. Nădejde, cînd a amintit dialectul cu labialele schimbate căruia şcoala filologică ardeleană i-a dat „lovitura de moarte". În acest sens începutul îl face în mod sistematic şi pe deplin conştient chiar această lucrare a lui Cipariu, în care, în locul unor îndrumări ortoepice întîlnim, după cum s-a putut observa în capitolul anterior precise corespondenţe grafice prin care cele trei consoane moi amintite sînt eliminate, iar celorlalte le este restrînsă ocurenţa.

Gramatica lui Seulescu este una dintre primele manifestări ale purismului lingvistic în ţările româneşti şi una dintre puţinele de acest fel în Moldova. Ea cuprinde prima încercare de creare a unui sistem alfabetic româno-latin în această provincie. Sistemul fonetic descris de filologul moldovean cuprinde 31 de sunete, dintre care 17 consoane rădăcinale, împărţite în „gîtale" г, к, х, „limbale" д, т, л, р, „năsale" н „labiale" м, п, ф, б, в, „dintale" с, з, ц, џ, ч, şi 5 vocale; „masculine" а, о, ѹ, „numite aşe pentru al lor mai gros sunetu", „feminine" е, і „numite aşe pentru al lor mai supţire su-

Scanned with OKEN Scanner

netu, potrivit parţei cei mai debilare femeieşti". La acest inventar de sunete simple Seulescu adaugă 20 de grupuri vocalice, diftongi ѧѕ, ѧĭ, оъ, оѧ, ѕѧ, ѕо, ѕĭ, оѕ, оĭ, ѕъ, ıѧ, ıо, ıѕ, ıє, ıĭ, єѧ, оє, єĭ, ѫĭ, ъĭ, ca şi grupurile consonantice цıє, ксє, псє (p. 3—5). Ca sunete derivate el înşiră „îngînătoarele" ѧ(н), ѫ, ъ, menţionînd poziţia lor în cuvînt şi pronunţia lor „gîtală" mai închisă sau mai deschisă (p. 10—11). În încheierea capitolelor de ortoepie şi ortografie, Seulescu menţionează ezitările şi confuziile care se fac între ъ/ѫ, єѧ/ѣ şi ıѧ, ѕ/п, ш/ч, ѳ/ѯ „carele se diferesc în formă şi nu mult în pronunţie". Soluţia propusă ţine pentru majoritatea dintre aceste oscilaţii de distribuţia literelor alternante (p. 10—12). Ocupîndu-se la diferitele capitole dedicate părţilor de vorbire de alternanţele fonetice, Seulescu menţionează la substantiv terminarea neutrelor în є „îngînat", de ex. *ogoară* (p. 58).

Ceea ce caracterizează descrierea făcută de Seulescu este încercarea sa de a crea o ierarhie pe baze etimologice între sunete, ierarhie care se reflectă mai ales în vocalism, prin eliminarea vocalelor velare din inventar.

În ansamblu deci, sistemul fonetic românesc este supus la începutul secolului al XIX-lea următoarelor tendinţe normative :

1. evitarea velarizării vocalelor ;
2. evitarea alterării consoanelor înainte de iod ;
3. stabilizarea pronunţărilor oscilante.

Prima tendinţă normativă creează astfel o stavilă în faţa unei caracteristici a vocalismului românesc, cunoscută în diferite forme pe întreg teritoriul dacoromân şi care continuă evoluţia spre închidere a vocalelor, „fapt dominant în întreaga istorie a vocalismului latin" (Graur IV, 12). A doua tendinţă se opune unei inovaţii dialectale a consonantismului românesc, încercînd să determine restrîngerea inventarului de foneme consonantice palatale la trei [k'] [g'] [i̯]. Ultima tendinţă amintită le completează pe primele două, construind modele de acomodare a cuvintelor noi în limbă. Aceste tendinţe vor determina în cursul secolului al XIX-lea şi în primele trei decenii a celui de-al XX-lea modificarea distribuţiei elementelor fonetice în întreaga structură a limbii române literare şi consolidarea unei norme de pronunţare supradialectală. Rolul scrierii în acest proces de un secol a fost în ansamblu acela al creării prin imagine grafică a unui anumit tipar eufonic căruia, cu multe oscilaţii şi ezitări, pronunţarea i s-a acomodat treptat. Evoluţia acestui fenomen poate fi urmărită, pe de o parte în modul cum au evoluat normele de pronunţare literară a vocalelor şi consoanelor, precum şi, pe de altă parte, în modul cum au fost rezolvate în decursul timpului diferitele oscilaţii în pronunţare ale elementelor lexicului românesc.

Scanned with OKEN Scanner

3.0.2. În ceea ce priveşte *normele de pronunţare legate de vocalism* lucrările se ocupă mai ales de [ə] [ɨ] [u̯] [i̯], considerate primele două în mod absolut, ultimele numai în anumite limite nişte vocale derivate. Prin opoziţie cu acestea ortografiştii şi filologii cu preocupări normative aduc în discuţie şi pe [e] sau [o]. Un număr relativ mare de observaţii se poate găsi cu privire la diftongi, ceea ce aduce implicit în discuţie semivocalele [i̯] şi [u̯], dar şi vocalele deschise [ɛ] şi [ɔ].

a) Pentru [ə] şi [ɨ], recomandările teoretice, cu privire la pronunţare izvorăsc din două tendinţe diametral opuse : una de contestare totală sau parţială a existenţei lor fonetice, alta de prezentare obiectivă sau relativ obiectivă a realităţilor fonetice cărora le corespund şi a relaţiilor fonetice în care apar. Unii le contestă utilitatea şi eufonia. Cel care cere cu mai mare convingere înlăturarea lor este Roja, care le consideră „varvare, vîrîte spre stricarea limbii noastre. De aceea să se lapede şi în locul lor să se zică sunătoarele *a*, *e*, *i*, *o*, *u*,. . . în loc de *pîne* să se zică *pane*" (Roja, 28). Alţii contestă existenţa în limbă a lui [ɨ] pentru o anumită perioadă, atitudine în care este binecunoscut mai ales Petru Maior (O, § 6). În fine Maiorescu neagă valoarea logică a lui [ɨ], argument prin care este contestată utilitatea creării unui semn grafic special pentru acest sunet (Maiorescu 1866, 259).

Aprecierile obiective cuprind recomandarea expresă de a nu se face confuzie între [ə] şi [ɨ] : „alta-i *rău* şi alta-i *rîu*" va spune îndreptarul ortografic anonim de la Viena din 1784 (p. 11), exemple care vor fi amintite de Golescu în acelaşi scop (Golescu Gr., 199). În a doua jumătate a secolului al XIX-lea preocuparea de diferenţiere a celor două sunete se accentuează. Neînţelegînd pe deplin ideea susţinută de Maiorescu, Atanasie Marienescu afirmă „ceea ce spune Maiorescu nu e de crezut", cele două sonuri nu sînt identice" nici după rostire, nici după gramatică ; deci nu se pot schimba, adecă înlocui unul prin altul, şi dacă ele în cărţile bisericeşti s-au schimbat totuşi unul cu altul, cauza a putut fi numai nesiguritatea ortografiei autorului" (FTR II, 61, 78). În acelaşi timp însă tendinţa de îngrădire a folosirii celor două vocale se menţine, în forme mai mult sau mai puţin accentuate. Ultimul îndreptar ortografic al lui Heliade exprimă speranţa într-o „desguturuiare" a vocalilor nasali „cu muzica ce va trece printr-însele sau prin limba noastră, şi cu comparaţiunea în scriptură" (Heliade PO, 12). Devenind latinist purist, Heliade este unul dintre puţinii care continuă pînă în ultimele decenii ale secolului trecut poziţia iniţiată în Moldova de Seulescu, care cerea să ne ferim de [ə] şi [ɨ], pe care, după părerea sa, moldovenii le rostesc mai puţin „decît ceilalţi" (Seulescu G, 62). Tot o

Scanned with OKEN Scanner

discretă speranţă de înlăturare a acestor vocale se observă şi în Transilvania. Întocmind, în anul 1864, un îndreptar pentru funcţionarii imperiului austro-ungar menit să-i ajute în folosirea corectă a românei, Puşcariu precizează că rostirea acestor sunete este grea pentru străini, de aceea le propune acestora să le înlocuiască cu corespondentele etimologice. „Limba nu va avea cu nimic de suferit prin aceasta" încheie pe un ton liniştitor întreprinzătorul membru fondator al Astrei (Puşcariu Amt., 11).

Spre sfîrşitul secolului al XIX-lea, intervin voci de apărare a celor două vocale. Unul dintre cei mai sîrguincioşi apărători este I. Çirca, primul filolog român care observă asemănarea dintre română şi portugheză în ceea ce priveşte vocalismul. După părerea lui Çirca cele două vocale ţin de firea limbii româneşti şi sînt „prigonite în mod absurd de pseudo-literaţi, rei români care nu ştiu ce fac" (Çirca NO, 15). În acel moment normele de pronunţare şi de adaptare a cuvintelor recent intrate în limba română se aflau în această privinţă pe cale de definitivare. Pentru cuvintele din fondul vechi nu se mai punea problema eliminării vocalelor velare, ci numai a precizării distribuţiei lor, prin înlăturarea frecventelor oscilaţii, iar pentru neologisme se realizase ceea ce în mod practic Iorgovici iniţiase cu un secol înainte, evitarea includerii lor în radicalul cuvintelor (Dumbrava OR, 23). Procesul de eliminare a vocalelor velare din forma „adaptată" a neologismelor a durat aproape o sută de ani, iar meandrele curentului de purificare a limbii în această direcţie au cuprins în a doua jumătate a secolului al XIX-lea şi nenumărate cuvinte din fondul vechi. Ele apar în această perioadă în nenumărate variante grafice şi fonetice. O descriere sistematică a acestui proces impune cercetarea oscilaţiilor de acest tip, oscilaţii care pun fiecare din cele două vocale velare în relaţie cu altele din inventarul sunetelor vocalice româneşti.

b) *Vocalele palatale e şi i* s-au bucurat în secolul trecut de mai puţină atenţie, în ceea ce priveşte *pronunţarea*, decît vocalele velare analizate mai sus. Primele observaţii demne de luat în consideraţie apar în a doua jumătate a secolului, cînd se formulează explicit două reguli generale de pronunţie. Prima dintre acestea priveşte pronunţarea celor două vocale în poziţie iniţială absolută, după unii, cum este Cipariu, care susţine că înainte de *e*, la început de cuvînt se aude un *i* scurt (1841, 6), sau în orice poziţie, după alţii, cum este Tiktin, care consideră că orice *e* şi *i* silabic are valoarea [i̯e] şi [i̯i], exceptînd de la această regulă cuvintele noi (Tiktin Eb., 19; Tiktin Mo., 39). Cea de-a doua regulă priveşte numai vocala *e* în poziţie accentuată, urmată în silaba următoare de un alt *e*. Îndrumările pe care le dau filologii în această perioadă demonstrează existenţa unei tendinţe

Scanned with OKEN Scanner

foarte pronunţate de a rosti acest *e* foarte deschis „ca un *e* deschis unguresc" (Dumbravă OR, 20). Ambele reguli privesc deci vocalele palatale în relaţie cu anumite grupuri fonetice de tipul diftongilor, pronunţarea cu *e* deschis nefiind decît o variantă de pronunţare regională a diftongului *ea* dezvoltat din *e* în anumite condiţii fonetice. Soluţia pe care o va adopta scrierea în cazul celor două vocale palatale priveşte deci tipuri de oscilaţii de pronunţare care antrenează în discuţie aceşti diftongi, de aceea analiza lor va fi făcută în ansamblul problemelor care privesc tratamentul grafic şi ortoepic al diftongilor.

Fără a insista prea mult din punct de vedere ortoepic, ortografiştii etimologişti au creat o concurenţă între cele două vocale, acordînd preferinţă lui *e* în detrimentul lui *i* din două motive : 1. întrucît îl considerau vocală originară în cuvinte ca *bene—bine* ; 2. întrucît îl puteau utiliza ca înlocuitor al lui *i* în situaţiile în care *i* serveşte ca semn alfabetic pentru consoanele [ts] şi [ʃ]. Se creează astfel o oscilaţie [e] ~ [i], ale cărei efecte asupra normei de pronunţare literară pot fi observate pînă astăzi.

c) Din punctul de vedere al indicaţiilor ortoepice situaţia vocalelor labiale este aceeaşi cu a vocalelor palatale.

Pentru amîndouă se remarcă, la mijlocul secolului al XIX-lea, faptul că se pronunţă, la început de silabă, cu un sprijin labial (Cipariu 1841, 4—5).

În ceea ce priveşte vocala [u], cele mai numeroase observaţii se fac despre *-u*. Păstrarea lui este considerată ca fiind cerută de firea limbii (Heliade O II, 233). În privinţa realităţii fonetice pe care acest *-u* o reprezintă, părerile sînt împărţite. Majoritatea lucrărilor de ortoepie din secolul al XIX-lea îl consideră fără valoare fonetică (Am. sc. III, 20 ; Lambrior GR, 11). Cîţiva filologi îi atribuie valoarea fonetică a unui *u* scurt, în orice poziţie (Cipariu 1841, 5 ; Costinescu, 652), sau numai după iod (Nădejde LL, 553). Din modul în care se argumentează recunoaşterea valorii fonetice a sunetului se observă însă bazele ei tradiţionaliste : „Pierderea lui *u* după *i* neaccentuat este un moldovenism, la noi se zice în adevăr *întăi*, *căpătăi* etc. dar în limba literară asemenea lucru e peste putinţă, aşa-i tradiţia limbei literare. Chiar d-l. de la Vrancea nu poate să se împotrivească astei tradiţii, căci atunci l-am întreba unde a aflat în popor articolul bărbătesc sub forma literară *l* ?. . . Această articulare s-a păstrat numai în limba scrisă literară" (Nădejde LL, 553). În momentul în care tendinţa de acomodare a scrierii la uzul vorbit devine mai puternică decît tendinţa normativă tradiţionalistă, lipsa de valoare fonetică a lui *-u* determină înlăturarea lui, ceea ce dă naştere

Scanned with OKEN Scanner

unei faze intermediare cu forme oscilante cu *-u*, *-iu* şi fără aceste terminaţii. Procesul stabilizării formelor, astăzi încă, din punctul de vedere al uzului, neîncheiat, va fi în oarecare măsură dirijat de deprinderile grafice tradiţionale.

În ceea ce priveşte relaţia dintre cele două vocale labiale, se constată o concurenţă, pe plan normativ, de acelaşi tip ca între [e] şi [i]. Vocala deschisă este preferată în sistemele etimologice vocalei închise, ceea ce dă naştere unei oscilaţii [o] ~ [u] cu repercusiuni asupra stabilizării formei unor cuvinte vechi în sistemul limbii literare şi determină, în acelaşi timp, o anumită direcţie în adaptarea formei cuvintelor noi.

d) Deosebit de importantă pentru vocalismul românesc este problema diftongilor şi a poziţiei lor în sistem. Normele de pronunţare formulate în cursul secolului al XIX-lea evidenţiază preocuparea pentru pronunţarea unui număr limitat de diftongi [i̯e] [e̯a] [o̯a] [i̯u].

1° În ceea ce priveşte diftongul [i̯e] se desprind două observaţii: a) pronunţarea lui la iniţială sau după consoană mai ales după labială, şi evitarea înlocuirii lui cu [e] (Cipariu (1841, 6; Dumbravă OR, 29; Sperantia TO, 12—13; TE, 19): b) pronunţarea lui ca [i̯ə], în finala substantivelor şi adjectivelor feminine (Costinescu s.v. A; Marienescu FTR II, 173—174; Heliade PO, 9). Aceste pronunţări sînt concurate de altele în primul caz de [e] pur, în al doilea de [i̯e], ceea ce dă naştere la un număr mare de oscilaţii în care scrierea intervine cu anumite norme de stabilizare ale căror efecte se pot urmări pînă astăzi.

2° Diftongul [e̯a] se prezintă în lucrările de normare a pronunţării în diferite variante: a) unele lucrări îl consideră identic cu [i̯a] (Tiktin O, 4); b) altele îl văd pronunţat ca *e* lat (Çirca NO, 14); c) o serie de lucrări acordă preferinţă lui [e̯a] după consoane fricative şi după labiale, fiecare lucrare în anumite limite (Seulescu G, 60—62; Heliade PO, 12; Dumbravă OR, 37; Onciu IO, 12; Călinescu ROR, 12). Se dezvoltă astfel în normarea limbii literare trei tipuri de oscilaţii [e̯a] ~ [a] şi [e̯a] ~ [ɛ] [e̯a] ~ [i̯a].

3° În privinţa diftongului [o̯a] există două indicaţii de pronunţare: a) el este considerat ca fiind format din două vocale alăturate [o] şi [a], făcîndu-se totodată precizări asupra provenienţei istorice, din *o* lung (Heliade PO, 12), sau din *o* accentuat urmat în silaba următoare de *ă* sau *e* (Cipariu 1841, 4—5); b) el este considerat o vocală simplă, caracterizată ca „*o* cu sonul lat" (Çirca NO, 14) sau ca fiind asemnătoare cu *é*, care este vocală diftongată, dar „în adevăr vorbind numai *é* este vocală diftongată; *ó* este o vocală şi ea „sui generis", „întunecată", derivată etimologicește prin

Scanned with OKEN Scanner

influenţa accentului din *o*, şi echivalentă cu „a" maghiar, care în pronunţare începe a primi nuanţa *oa*". . . ; „înainte de *u* se pronunţă în limba de conversaţie a societăţii culte românești în loc de *ó*, un *o* curat, carele se şi scrie ca simplu *o* : *rouă, nouă, vouă* (Dumbravă OR, 27—28). Se desprind din aceste indicaţii două tipuri de oscilaţii [o̯a] ~ [ɔ] şi [o̯a]/[ɔ] ~ [o].

4° Pentru diftongul [-i̯u] se disting două tipuri de situaţii [*k*+i̯u] şi [*v*+i̯*u*]. Pentru prima situaţie, la sfîrşitul secolului se observă evitarea lui în uzul literar, dar numai în terminaţiile *-ariu* şi *-oriu*. „Literar se rosteşte şi se scrie deci : *portar, alergător*. Prin influenţa şcoalei credem că şi la noi se va generaliza uzul acestor sufixe" (Dumbravă OR, 34). Pentru cea de-a doua situaţie afirmaţiile sînt contradictorii : a) unii îl consideră „dispărut din pronunţare", dar păstrat în scris din cauza „uzului literar şi fiindcă nu îngreuiază citirea" (Tiktin MO, 11) ; b) pentru alţii „. . . acest *ŭ* din *-iŭ* se numeşte mut sau scurt, pentru că nu se aude *aproape* (subl. ns., — *Fl. Ş.*) nicidecît" (Dumbravă OR, 32).

Este deci de luat în consideraţie după aceste observaţii oscilaţia [-i̯u] ~ [Ø].

e) În ceea ce priveşte celelalte observaţii referitoare la pronunţarea diftongilor este de menţionat în lucrarea de faţă mai ales consemnarea pe care lucrările din provinciile românești din jumătatea de nord a teritoriului dacoromân o fac cu privire la tendinţa de simplificare a acestor grupuri vocalice. Indicaţiile normative se orientează însă în direcţia opririi acestei simplificări. Astfel, dacă în primul său sistem alfabetic Micu admite ca ⟨*au*⟩ să se poată „zice" [o] „cum place omului" (Micu CR, 94), numai cu un an mai tîrziu va adăuga, pentru acelaşi fapt, ca şi pentru altele de acelaşi tip, „melius pronuntiatur exprimendo omnium vocalium dimidium sonum" (ELDR, 9). După un secol de la aceste recomandări tendinţa de simplificare a acestor grupuri de sunete era încă uzuală, ea fiind consemnată în gramatici normative ca un fapt obiectiv, în care scrierea se deosebeşte de pronunţare. Astfel, Lambrior menţionează în gramatica sa publicată postum, dar în care capitolul de fonetică îi aparţine integral, că triftongii cu plenisona mediană „sună" cu totul altfel decît se scriu : *ne-au* sună *ne-o*, *de-au* sună *de-o*, iar *mi-ai* sună *nei* (p. 12). Tiktin observă, pe de altă parte, că, în Moldova, se renunţă adeseori la alternanţa *ea* ~ *e* în morfologie, dînd ca exemple perechi de cuvinte ca *mreajă* ~ *mreji* (Tiktin GLR, 47).

Toate aceste observaţii ne amintesc de indicaţiile ortoepice care se pot desprinde din vechea gramatică moldovenească a lui Toader Şcoleriu. El cere eliminarea slovei ѣ „care nu este de nici o treabă" şi trebuie înlocuită cu е. Acelaşi tratament este propus şi pentru

Scanned with OKEN Scanner

ꙗ, în cuvinte ca ꙗши, ꙗсте мꙗли, fiindcă ceea ce apare tipărit cu ꙗ „aceea vine din pricina izvodului tipariului iar nu după vorbire" (Şcoleriu, 16—18). La aceleaşi concluzii ne duc şi indicaţiile normative ale unui îndreptar ortografic tipărit, în aceeaşi perioadă, la Viena, chiar dacă, în acesta, preferinţele sonore se îndreaptă în altă direcţie decît cele ale învăţatului moldovean. În acest îndreptar se cerea să nu se confunde ѣ cu а şi să se scrie стѣрпъ nu старпъ deoarece ѣ este înlocuitorul lui е (Ort. 1784, 10—11).

Observaţiile generale asupra diftongilor şi a relaţiilor lor cu vocalele simple, în sistem, precum şi atitudinea normativă adoptată în legătură cu tratamentul suferit de diftongi în pronunţare dezvăluie un fapt semnificativ : lipsa de preocupare pentru *grupurile vocalice în hiat*. În afara observaţiilor pe care le găsim în unele gramatici, dintre care am menţionat la început pe cea a lui Iordache Golescu, lucrările normative privesc grupurile vocalice ca fiind pronunţate în diftong sau triftong şi preocuparea se îndreaptă spre evitarea reducerii acestora la vocale simple, sau dimpotrivă de marcare în scris a acestei reduceri, în cazurile în care preferinţele normative erau orientate spre o particularitate de pronunţare de acest tip, caracteristică mai ales regiunii nordice a teritoriului dacoromân.

Una dintre puţinele observaţii referitoare la hiat apare la sfîrşitul secolului, la Tiktin, care insistă asupra faptului că, „în neologisme, *ea* şi *oa* nu formează diftongi, de ex. *re-al*, *te-atru*" (Tiktin MO, 38). De fapt prezenţa hiatului în cuvintele vechi româneşti constituie o inovaţie a variantei literare a limbii. Tendinţa naturală, necultivată, de pronunţare românească este aceea de reducere a hiatului sau de înlocuire a lui cu diftong. Conştiinţa etimologică în adoptarea neologismelor a creat modelul cultivat al grupului vocalic în hiat. Această conştiinţă, din ce în ce mai insistent afirmată în secolul al XX-lea în ceea ce priveşte grupurile vocalice, a fost împiedicată în dezvoltarea ei firească de poziţia adoptată în ortografie, prin faptul că s-a evitat notarea diferenţiată a sunetelor [i̯] şi [u̯] de [i] şi [u], precum şi de [e̯] şi [o̯], în condiţii determinate. Grafia ⟨e⟩ pentru [i̯e] a creat pentru vorbitorii cultivaţi, de nivel mediu, impresia că în orice condiţii opoziţia dintre [e] şi [i̯e] este echivalentă cu opoziţia între literar şi neliterar. Această impresie a creat o anumită pronunţare a vocalei [e] în poziţie iniţială absolută. În acelaşi timp a determinat însă crearea unui pseudohiat, care apare ca regulă în cea mai cultivată pronunţare literară românească, pronunţarea scenică. Acest pseudohiat apare atît în neologisme, cît şi în cuvinte vechi : *atribue*, *trebue*, *văpae*, *voe*, *vuet* (Sfîrlea Pr., 59—60). Ocupîndu-se de marea răspîndire a fenomenului Lidia Sfîrlea o explică prin comoditatea şi eleganţa articulării ; prin reacţia

împotriva formelor populare ale neologismelor (*duyet*, *neωon* etc). şi prin tendinţa inconştientă de unificare a rostirii pe baza formelor noi; prin „rezonanţa plăcută creată de succesiunea a două vocale". Bazîndu-se pe convingerea că fenomenul a luat o asemenea amploare încît e greu de crezut că mai poate fi stăvilit „prin simpla enunţare de norme şi precepte" (p. 59), în îndrumările de pronunţare corectă literară, întocmite în colaborare cu Fulvia Ciobanu, autoarea consideră distincţia grafică dintre grupul *ea* ~ *eia* în cuvinte ca *aleea* şi *femeia* imposibil de respectat în pronunţare: „Este de menţionat aici că ortografia românească face distincţii de care rostirea nu se ţine — şi nu poate să ţină seamă —. Se scrie, de pildă, *aceeaşi* (f. sg.), dar *aceiaşi* (m. pl.); *aleea*, *ideea*, dar *femeia*, *a treia* etc." (Ciobanu-Sfîrlea, 109). Pentru explicarea actualei tendinţei de pronunţare a grupului ⟨eia⟩ ca *e̯e̯a*, pe lîngă condiţiile generale ale trecerii lui [#i̯e] la [#e], cunoscute şi adeseori amintite în cursul acestei lucrări, ar putea fi — cred — adus în discuţie un element, pînă acum neluat în consideraţie: numărul cuvintelor cu terminaţia *eie* în raport cu cele care au terminaţia *ee* în limba literară. Dacă avem în vedere cuvintele uzuale în limba literară găsim trei cuvinte din prima categorie *cheie*, *femeie*, *scînteie*, şi aproximativ 12 din a doua categorie *idee*, *orhidee*, *trahee*, *alee*, *camee*, *dulcinee*, *acnee*, *graminee*, *epopee*, *melopee*, *odisee*, *lactee*. Acest raport numeric a întărit în conştiinţa vorbitorilor neavizaţi convingerea că succesiunea *ee* este mai literară decît *eie* şi implicit a favorizat pronunţarea formei nearticulate a unui cuvînt vechi ca *femeie* în varianta [*femee*], iar forma articulată în varianta *femeea*. În cazul celorlalte două cuvinte tendinţa nu este la fel de pronunţată, deoarece pentru *scînteie*, marea frecvenţă actuală a formei articulate scrise a menţinut vie conştiinţa iodului intervocalic, variantele de pronunţare fiind fie [*e̯i̯a*] fie [*e*ⁱ*a*], variante care apar şi la cuvîntul *cheie*, unde întreg contextul palatal al cuvîntului impune această pronunţare, ca mai comodă.

Dacă avem deci în vedere situaţia tratamentului grupurilor vocalice în care pronunţarea literară actuală a creat un pseudohiat, la explicaţiile citate mai sus — comoditatea articulării, reacţia împotriva formelor populare, tendinţa de unificare — trebuie să spunem că pe lîngă toate acestea apare şi deprinderea grafică de notare a grupurilor vocalice cu *e* în luptă cu o tendinţă firească de pronunţare a lor cu o semivocală intermediară.

Această deprindere grafică a determinat însă o modificare în pronunţarea literară numai în cazurile în care poziţia în sistem a grupului vocalic era slabă, nu şi în cazurile în care poziţia grupului era foarte puternică, cum este cazul grupurilor *a-u*, *i-a*, *u-ă* sau *i-e* în

Scanned with OKEN Scanner

care, după modelul de pronunţare a unor cuvinte ca *auz*, *luăm*, *ştia*, *ţie*, în care în pronunţare se intercalează iod sau digamma, şi neologisme ca *aluzie*, *continuăm*, *continua*, *ziar* s-au adaptat acestei rostiri (Sfîrlea Pr., 58).

Tratamentul suferit de grupurile vocalice în hiat în pronunţarea literară actuală trebuie pus în legătură cu tendinţa generală pe care a determinat-o grafia în pronunţarea literară a vocalelor iniţiale de cuvînt sau de silabă : rostirea lor pură, fără element fricativ iniţial. Această influenţă a grafiei a putut acţiona însă numai în măsura în care distribuţia elementelor fonetice avea numeric o poziţie mai slabă, iar imaginea acustică a unui grup vocalic nu era pe deplin cristalizată în uz. În orice caz pronunţarea literară se îndreaptă în momentul de faţă în două direcţii, spre întărirea hiatului ca deprindere de pronunţare sau spre reducerea lui la un diftong. Este semnificativ în acest sens faptul că în grupurile v + [i] sau [u] „actorii tineri ţin la realizarea hiatului. . . în timp ce actorii mai în vîrstă preferă evitarea lui printr-un element intervocalic" şi că se poate realiza un hiat veritabil în limba română în cuvinte vechi ca *rîuleţ*, *noutate*, *zeitate*, dar că în acelaşi timp există o vie tendinţă de a reduce hiatul la un diftong în cazuri în care primul element este [i] sau [u] (Sfîrlea Pr., 62—63).

3.0.3. În ceea ce priveşte *normele de pronunţare a consoanelor* datele de care dispunem sînt relativ puţine. Ele privesc fie distribuţia unor consoane, fie rostirea lor. Observaţii asupra distribuţiei se fac cu privire la fricativa dentală [s] şi la cea prepalatală [ʃ], precum şi cu privire la semioclusive, iar pronunţarea este pusă în discuţie mai ales pentru consoanele labiale şi dentale înainte de iod şi pentru consoana laringală [h]. Asupra acestor observaţii ne vom opri în această parte a lucrării, adăugînd şi indicaţiile găsite cu privire la grupul [ks].

1° După cum remarcaseră şi filologii secolului trecut, scrierea etimologică româno-latină a dat lovitura de moarte, în sistemul fonetic literar, *palatalizării labialelor şi dentalelor*, fenomen care apare în zone din nordul teritoriului dacoromân. O etapă importantă în acest proces o reprezintă sistemul ortografic ciparian. Urmărind să unifice prin scris pronunţarea, el îşi dă seama de inconvenientele unei pronunţări atît de variat alterate şi precizează în detaliu sistemul etimologic de corespondenţe grafice, care va forma baza scrierii consoanelor în sistemul româno-latin. După ce discută iodizările generale ale dentalelor din care rezultă [z] [ts] şi [ʃ] (Cipariu 1841, 7), propune înlăturarea formelor alterate numai pe un teritoriu restrîns a consoanelor [b], [d], [k], [g], [m], [f], [p], [v], în [ğ],

[ḱ], [ĺ], [ś], [ń] şi [ź], precum păstrarea intactă a ocluziunii la [č] şi [ğ], care apar în pronunţarea nord-vestică ca [ʃ′] şi [ʒ′] (Cipariu 1841, 7, 8, 9, 15). Efortului întreprins de Cipariu i se alătură Academia, care semnalează existenţa muierii în pronunţare, ca şi necesitatea unor indicaţii clare pentru evitarea ei în scris : „. . . această muiere nu s-a adoptat pînă acum în scriptură şi nu se va adopta nici pe viitor, dar nu trebuie trecută cu vederea într-un tratat de ortografie, atît pentru îndreptarea în scriere a marii majorităţi de români cari o practică în pronunţii, cît şi pentru a nu se confunda sunetele ce rezultă din această muiere cu altele". Ca exemple de urmat sînt înşirate cuvintele care se pronunţă şi se scriu cu consoane nepalatale : *albi*, *corbi*, *cerbi*, *lupi*, *stupi*, *afumi*, *scurmi*, *spumi*, *vis*, *vin*, *vierme*, *viespe* (şi *verme*, *vespe*), *vier*, *fir*, *fin*, *fie*, *filiu*, *fier*, *fierb*, (şi *ferb*, *fer*) (ASA, 64). După cum spune Gavril Munteanu, la prima sesiune academică : „. . . cînd fonetismul şi-ar uita de sine şi ar începe să scrie *ghine*, *chele*, *chept*, *chicior* atunci etimologia opreşte impunînd pronunţarea părţii luminate a poporului : *pele*, *pept*, *bine*" (ASA, 38). Acţiunea are un efect sigur, întrucît rolul scrierii româno-latine în înlăturarea consoanelor palatale rezultate din alterarea dentalelor şi a labialelor urmate de iod, în pronunţarea literară, continuă tradiţia scrierii româno-chirilice. Urme ale acestui fenomen apar relativ rar în scrierea româno-chirilică. În momentul apariţiei scrierii româno-latine efectul acestei alterări consonantice este practic neobservat în scris. Totuşi există cîteva cazuri izolate care reflectă răspîndirea fenomenului în pronunţarea oamenilor cultivaţi şi ne permit implicit să deducem care ar fi fost rezultatele aplicării scrierii latine în cazul în care, prin absurd, adoptarea ei nu ar fi fost iniţiată sub auspicii etimologiste. Pînă la începutul secolului nostru se strecoară în dicţionare şi glosare, uneori ca forme oscilante, alteori ca forme unice, cuvinte cu consoane rezultate din acest fenomen de palatalizare : *unghiţa*-ѕнгицъ „undiţă" (LB), *ghivol* (Cihac), *dibaciu-ghibaciu* (RO 1904).

Pe măsură ce ne apropiem de zilele noastre asemenea variante dispar din dicţionare. Totuşi preocuparea pentru normarea pronunţării consoanelor labiale şi dentale urmate de vocale palatale se continuă. Nefăcîndu-se diferenţe între consoane palatale şi consoane palatalizate, indicaţiile ortoepice nu sînt întotdeauna suficient de clare. Astfel în unicul îndreptar ortoepic existent, cel publicat în 1956, se fac aceste două afirmaţii : „În pronunţarea literară trebuie bine distinse consoanele palatalizate (moi) de cele nepalatalizate (dure)" (p. 14). „În unele graiuri româneşti, consoanele urmate de *e*, *ea*, *i*, *ie* devin palatale. Palatalizarea labialelor şi a dentalelor nu trebuie introdusă în pronunţarea literară" (p. 15). Chiar dacă exem-

Scanned with OKEN Scanner

plele care urmează după aceste afirmaţii clarifică situaţia, pentru un vorbitor român neavizat ambiguitatea terminologică este — sau poate fi — derutantă. Cea mai recentă lucrare dedicată răspîndirii prin exerciţii a normei ortoepice actuale nu se mai ocupă însă de palatalele regionale, şi pe bună dreptate, întrucît ele nu mai apar de loc în pronunţarea literară uzuală, conştiinţa caracterului lor neliterar fiind pe deplin formată la marea majoritate a vorbitorilor acestei variante a limbii române.

2° Cu privire la *fricativele dentale* [s] şi [z] normele de pronunţare au în majoritatea cazurilor în vedere grafia.

De la începuturile regularizării etimologizante a scrierii se observă o preferinţă pentru corespondentul grafic al dentalei surde în detrimentul lui ⟨ḑ⟩ sau ⟨z⟩. În LB apar forme paralele ca *bĕsnă-* БѢЗНЪ, *basnă* — БАЗНЪ, *băseescu* — БЪЗЪЕСК. Heliade observă, în 1828, că с înainte de б, д, м, н, л, р, „se pronunţiază" з (Heliade Gr., 154). În 1833, Seulescu recomandă aceeaşi pronunţare, acceptînd pe ⟨з⟩ numai înainte de vocale (p. 11). În prima jumătate a secolului al XIX-lea se revine mereu asupra acestei particularităţi de pronunţare. Se invocă pentru grafia cu с argumente gramaticale: „с din firea lui sună ca з, dar cuvîntul gramatical cere să se scrie cu с, căci [cuvintele] sînt compuse din *is-* şi *dis-* iar nu din *iz-* şi *diz-*" (Heliade O II, 219). Pronunţarea [z] este consemnată şi de Cipariu în poziţie de sonorizare: *zbor*, *izvor*, *izgonit*, *zdrobesc*, *zmerit*, *iznov* (Cipariu 1841, 7).

După introducerea scrierii cu litere latine apare tendinţa de limitare nu numai a scrierii cu ⟨z⟩ dar şi de pronunţare a acestei consoane, în cuvintele noi mai ales. După părerea Academiei, sunetul sonor trebuie să-şi găsească locul numai în cuvintele străine, deci neromanice (ASA, 38). În 1875, Frollo respinge pe *z* în prefixul *des-* şi în neologismele latino-romanice, deoarece acesta se pronunţă deosebit de *z* (scris ḑ) din *zice*. Admiţînd că ar exista o pronunţare [z] în aceste cuvinte, el menţionează că aceasta „mai cu seamă între două vocale este repumnantă eufoniei româneşti, care în cuvintele străbune a consacrat sunetul cel obicinuit al consoanei surde" (Frollo PO, 299).

Spre sfîrşitul secolului al XIX-lea se observă în privinţa pronunţării fricativei dentale două orientări pe linie normativă: a) se consideră generală sonorizarea ei în anumite poziţii (între vocale sau înainte de consoane sonore şi sonante), dar se recomandă scrierea cu ⟨s⟩; (Sperantia TO, 26—27; Dumbravă OR, 33; Onciu ÎO, 11; Costinescu, 456); b) în aceleaşi condiţii pronunţarea este considerată oscilantă şi se recomandă adaptarea scrierii la pronunţare, cu ⟨s⟩ sau cu ⟨z⟩ (Lambrior Ort., 76).

Scanned with OKEN Scanner

Variaţiunile de pronunţare sînt înregistrate şi în prima jumătate a secolului nostru (Densusianu NO, 211—212), dar răspîndirea variantelor cu [z] ale unor neologisme ca *autobuz*, *viteză*, *dizertaţie* este considerată absurdă (Puşcariu DR VI, 491). Actualele norme ortoepice urmează linia celei de-a doua orientări din secolul trecut, cu o oarecare inconsecvenţă, mai ales în privinţa grupului fricativă dentală + sonantă, scris, în neologisme, cu ⟨s⟩ dar a cărui pronunţare cu [z] este considerată literară (DOp., 14).

În privinţa pronunţării fricativei sonore, există în secolul al XIX-lea cîteva observaţii care încearcă să introducă în pronunţarea literară semioclusiva dentală sonoră [dz], ceea ce ne face să presupunem că ea era relativ răspîndită chiar în vorbirea intelectualilor. Este evident că preferinţa pentru această normă de pronunţare se baza pe o concepţie etimologizantă: „Observăm aci pentru ai noştri, cari pronunţă pe *ḑ* ca *z* (consună simplă), că comit o inconsecinţă şi că atunci ar urma să se pronunţe şi *ţ* ca *s*. În vorbe unde (negreşit după etimologie) scriem *ḑ* suntem dară de părere să se respecteze duplicitatea articulaţiunii consonantice şi la citire. Este dară diferinţă între *ḑicu* şi *zémă*, între *caḑu* şi *zahăr* etc." (Çirca NO, 19). În afara considerentului etimologic se observă cum se infiltrează în argumentarea de mai sus şi un mod de examinare al mecanismului lingvistic în spirit raţionalist, în care simetria sistemului este considerată mai presus de uz. Fără expunerea de motive, asemenea intenţii se pot deduce şi din altă consemnare a tendinţei de fixare a acestei consoane sonore în norma de pronunţare literară: „Vor dem kurzen *i* lautet *d* wie *dz*, *s* wie *sch*, *t* wie *tz*, *z*. B. *vedu* (wed) ich sehe, *vedĭ* (wedß), du siehst" (Puşcariu Amt., 10).

Că prezenţa semioclusivei dentale era cunoscută în pronunţarea variantei literare a limbii române din secolul al XIX-lea ne-o dovedeşte şi pasajul din Frollo citat mai sus, care ca adept al principiului fonetic în ortografie nu mai poate fi bănuit de o orientare normativă raţionalistă.

Se constată din cele spuse mai sus existenţa a două tipuri de oscilaţii în pronunţarea literară a secolului al XIX-lea, una care se continuă şi astăzi între [s] ~ [z], a doua dispărută în varianta literară uzuală actuală, între [z] ~ [dz].

3° Fricativa prepalatală [ʃ] are în pronunţarea literară a secolului al XIX-lea o altă repartiţie decît astăzi.

În concurenţă cu [s], ea este evitată în grupurile consonantice în care este urmată de semioclusive prepalatale, de oclusive palatale sau de consoanele [t], [k] şi [p]. Se menţionează astfel ca singure pronunţări corecte: *muschiu* (Seulescu G, 66), *scenă* (Onciu ÎO, 11), *sceptru*, *constant student*, *speranţă* (Dumbravă OR, 33, 35).

Scanned with OKEN Scanner

În flexiune este semnalată tendința de evitare a alternanței [s] [ʃ], la cuvintele terminate în [-str]+v la singular, recomandîndu-se menținerea acestei alternanțe la cuvinte ca *albastru* ~ *albaștri* (Tiktin GLR, 67), dar recomandîndu-se ca o inovație forma *ferestre* în loc de *ferești* (și *fereștri*) considerată moldovenească (Tiktin GLR, 46).

Ca pronunțări greșite sînt indicate și formele *expreșiune, discușiune* ale căror corespondente corecte sînt *expresiune* și *discuciune* (Dumbravă OR, 33).

În condițiile în care prepalatala fricativă surdă alternează cu fricativa velară [χ], preferința normei este pentru [ʃ]: *patriarși*, (Seulescu G, 11).

În cazul primului tip de oscilație [s] ~ [ʃ], în grupurile consonantice amintite mai sus, se constată pînă astăzi ezitări în pronunțarea literară uzuală. Al doilea tip reprezintă o manifestare de scurtă durată a directei adaptări a pronunțării la scriere în secolul al XIX-lea mai ales În Transilvania, iar ultimul tip, [ʃ] [χ], formează capitolul încheiat al unei lupte între două norme de pronunțare ale cărei urme astăzi se observă sporadic.

4° Semioclusiva [ts] apare în îndrumările de pronunțare date vorbitorilor români în secolul al XIX-lea mai ales pentru a i se stabili distribuția în raport cu semioclusiva prepalatală [č]. De la început se arată preferința pentru [č], [ts] fiind considerat un rest de pe vremea fanarioților, cînd „începusem și noi a peltici" (Heliade II, 231). Acestei preferințe i se opune însă ortografia etimologizantă în care ⟨ti⟩ = [ts] și [č] devine omofon cu ⟨ci⟩ = [ts] și [č], ceea ce dă naștere unei confuzii de forme, care durează pînă la sfîrșitul secolului. Astfel se explică afirmații ca cea făcută la mijlocul secolului al XIX-lea în Transilvania: „das *ti* in den Endsilben *tiune, tiosu* un *tioru* neigt sich gern dem Laute *tsch* hin, z.B. *rogatiune* (*rogätschune* statt *rogatziune*)... *c* vor dem End-Dipthonge *ie* wird wie *tz* ausgesprochen, z.B. *facie* (fatzie), das Gesicht u.s.w. Indessen diese wenigen Fälle können auch mit *tia* statt *cie* geschrieben werden, z.B. *fatia, spetia, ghiatia* u.s.w." (Pușcariu Amt., 11).

La sfîrșitul secolului adoptarea sufixului *-tiune* în cuvintele noi *admirațiune, națiune* este considerată o dovadă că „sufixele neologice nu se pot romaniza cu totul" (Dumbravă OR, 34). Romanizările posibile sînt consemnate prin preferința pentru variantele *cerc* în loc de *țirc*, *concert* în loc de *conțert*, *Cesar* pentru *Țesar* (Dumbravă OR, 34). Aceeași poziție o exprimă Maiorescu în *Direcția nouă*, la 1872, cînd observă că „deși din *rogatio, rogationis* am ajuns de mult să zicem *rugăciune*, totuși nimeni nu poate fi sigur că izvorul viu al limbagiului nostru de astăzi mai cere să zicem tot prin analogie *năciune* și *stăciune*, poate (și e chiar probabil) că vom rămînea să

Scanned with OKEN Scanner

zicem *naţie, staţie*". În anul 1908 la aceste observaţii el adaugă o notă care iese din domeniul de fapte care ne interesează aici. O consemnăm doar pentru că aruncă o lumină asupra modului în care dorinţa de a cunoaşte uzul lingvistic popular luase amploare la începutul secolului nostru : „Cu introducerea drumurilor de fier la noi, s-a constatat că nici un ţăran nu zice staţiune, deşi acesta este termenul oficial, toţi zic staţie".

5° Semioclusiva palatală surdă [č] împreună cu perechea ei sonoră [ǧ] sînt preferate lui [ǧ] şi [ǩ] în prescripţiile normative ale secolului al XIX-lea, în cuvinte noi (Seulescu G, 11 ; Dumbravă OR, 34).

Iniţial, în cuvintele vechi apărea concurenţa între [ǧ] şi [ʒ] care era rezolvată în favoarea lui [ǧ] pe baza unei particularităţi de pronunţare regională. Toader Şcoleriu recomandă pe цocѕ. цoю în loc de жocѕ, жой, considerînd ultimele forme ca fiind ale „ugrovlahilor" şi nu ale moldovenilor (Şcoleriu, 18).

Cele două direcţii de normare a pronunţării în secolul trecut determină o oarecare oscilaţie între [k'] ~ [č] şi [ǧ] ~ [ǵ] sau [ʒ].

6° Fricativa laringală [h] intră în preocupările de normare a pronunţării numai în a doua jumătate a secolului trecut, odată cu pătrunderea masivă a termenilor ştiinţifici bazaţi pe elemente de origine greacă, mai bine-zis odată cu trecerea acestor termeni în fondul lexical uzual al vorbitorilor cultivaţi români. Am menţionat la începutul acestei părţi a lucrării observaţia pe care o face Iordache Golescu cu privire la rostirea groasă a unor vocale, rostire pe care o descrie ca fiind analogă cu o aspiraţie, notată printr-un semn prozodic, spiritul aspru, numit de el groasă, sau prin ⟨χ⟩ (Golescu Gr., 185). În această identificare între un element consonantic al sistemului şi semnul prozodic păstrat numai ca o tradiţie grafică preluată din greacă se poate observa punctul de pornire al unei oscilaţii caracteristice întregului secol al XIX-lea, oscilaţia între [h—] şi [Ø] în neologismele pe care le-am amintit. La 1870, Heliade observă că există tendinţa de a „lepăda" acest [h—] de către unii „defensori ai gîscănăriilor provinciali", ceea ce era pentru el o greşeală (Heliade PO, 17).

Dar în neologisme fricativa [h] tindea să capete şi caracter consonantic velar şi să fie identificată cu [k], ceea ce determină pe Maiorescu să ceară marcarea în grafie a situaţiilor în care rostirea a evoluat la [k], pentru a le diferenţia de cele în care se aude doar [h] (Maiorescu 1966, 222). Cunoscătorii limbii greceşti numeroşi în rîndul intelectualilor români din ţările româneşti în secolul trecut, pronunţau în neologismele de această origine o fricativă velară de tipul celei spre care a evoluat greaca prin pierderea ocluziunii

Scanned with OKEN Scanner

la oclusiva aspirată corespunzătoare (Lejeune, 45—52). Maiorescu admite astfel păstrarea grafiei ⟨ch⟩ în cuvintele în care în pronunţare se aude o „aspirare precedată de o tărie consonantică : *chronologie, chor, chaos*" (Maiorescu 1966, 222). Prezenţa unei fricative velare cu caracter oclusiv incipient pare să se fi extins şi la alte cuvinte în secolul al XIX-lea, ceea ce explică indicaţia de pronunţare a lui ⟨h⟩ : „din gît" în cuvintele *hazard* şi *holdă*, şi „ca orice literă în orice poziţie" în *hornu, înhămare, paroh* (Costinescu, 508). Îndreptarele se simt obligate astfel să insiste asupra faptului că „guturalul *ch* în vreo cîteva cuvinte se rosteşte ca *ch* german în *welcher*, sau ca dialectalul *să chiu* (să fiu). Ex. : *chemie, patriarch, monarch, archanghel, architectură* (Dumbravă OR, 34).

Dacă analizăm toate aceste observaţii, precum şi exemplificările de care ele sînt însoţite, putem delimita două serii de opoziţii ale fricativei laringale, pe de o parte cu zero, la iniţială, pe de altă parte cu [k] sau [k′] în toate poziţiile. În acelaşi timp putem spune că repartiţia tuturor acestor consoane care intră în concurenţă era alta în norma ortoepică a secolului trecut decît ni se prezintă astăzi.

7° Pătrunderea neologismelor aduce în discuţie normele de pronunţare ale literei *x*. În această privinţă se insistă în trei direcţii : a) pentru admiterea oscilaţiei [ks] şi [s], marcată şi grafic (Maiorescu Rap., 70 ; Dumbravă OR, 36 ; Onciul ÎO, 12) ; b) pentru românizarea tuturor formelor şi implicit pentru eliminarea grafemului (Circa NO, 12) ; c) pentru diferenţierea valorilor grafemului în poziţii determinate, cînd se pronunţă fie [ks], fie [gz] (Costinescu, 712). Prima poziţie caracterizează exclusiv secolul al XIX-lea, determinînd o mare oscilaţie de forme cu [ks] şi [s], în varianta literară a limbii române. A doua pierde terenul în primul deceniu al secolului nostru. Ultima poziţie este însă simţitor împiedicată în acţiunea ei de normare datorită generalizării scrierii cu acest grafem bivalent. Comoditatea articulaţiei nu a fost, datorită imaginii grafice unice, împiedicată cu nimic în a-şi exercita acţiunea determinînd pronunţări ca *ecsagera ecsigentă*, deşi îndrumările ortoepice consecvente în decurs de trei sferturi de veac recomandau aici forme cu grup consonantic sonor (Costinescu, 712 ; Densusianu NO, 212). Datorită aceleiaşi uniformităţi grafice s-a generalizat şi asimilarea lui [s] în grupul [ksč] : *ecşcelentă* (Sfîrlea Pr., 93).

3.0.4. Observaţiile asupra normelor de pronunţare literară extrase din lucrările secolului al XIX-lea dovedesc, în ciuda caracterului lor sumar şi adeseori ambiguu, existenţa cîtorva *particularităţi de pronunţare specifice acestei epoci*. Prin faptul că în indicaţiile ortoepice se fac referiri insistente la anumite fenomene avem dovada

Scanned with OKEN Scanner

că acestea apăreau relativ frecvent în varianta literară vorbită a limbii române. În privinţa vocalismului în această categorie de fapte intră :

a) confundarea vocalelor velare ;
b) existenţa unui suport fricativ cu timbru variat în rostirea vocalelor iniţiale ;
c) reducerea diftongilor la vocale simple ;
d) evitarea hiatului.

În privinţa consonantismului :

a) existenţa consoanelor palatale [ń] [h'] [ʒ́] ;
b) existenţa unei fricative palatale cu articulaţie posterioară (iod în grupul [i̯ə]) ;
c) existenţa unei oclusive velare surde aspirate [k^h] ;
d) evitarea grupurilor consonantice cu [ʃ] iniţial ;
e) evitarea sonorei [z] ;
f) reducerea grupului consonantic [ks] la [s].

Îndrumările ortoepice sînt în general neunitare, mai ales în primele decenii ale celei de-a doua jumătăţi a secolului. Din punctul de vedere al sistemului normativ în ansamblu aceasta este perioada în care se iniţiază o direcţie de esenţă etimologistă, care va avea mari repercusiuni asupra pronunţării literare româneşti moderne : diferenţierea între cuvinte vechi şi noi, între cuvinte moştenite sau împrumutate în limbă în epoci îndepărtate şi cele pătrunse în epoca „modernă". Distincţia aceasta este singura cale pe care se poate acţiona în secolul al XIX-lea pentru crearea unei limbi literare exclusiv după idealul eufonic latinizant, caracterizat prin evitarea vocalelor velare, reducerea diftongilor la vocalele primare originare şi întărirea poziţiei în sistem a anumitor vocale sau consoane (implicit a unor grupuri de consoane) mai apropiate de imaginea tradiţională, cunoscută prin grafie, a latinei clasice.

Toate particularităţile de rostire literară ale secolului al XIX-lea înşirate mai sus sînt fenomene naturale izvorîte din reacţia firească a vorbitorilor cultivaţi la procesul de creare a unei norme unice. Alături de ele trebuie adăugată ca trăsătură dominantă ezitarea în folosirea acestor forme şi a altora. Această ezitare dă naştere la confuzii pe care grafia le amplifică prin marea varietate de sisteme ortografice aplicate. Din punctul de vedere al formelor ei fonetice, limba română literară se caracterizează în secolul al XIX-lea mai mult prin aceste oscilaţii decît prin tipare unice. În privinţa adaptării neologismelor s-a făcut constatarea că „la sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi pînă la 1830—1840... au acţionat mai ales unele

Scanned with OKEN Scanner

norme specifice vechii române literare, constituite sub influenţa unor limbi neromanice, ca slavona, rusa, neogreaca, germana sau maghiara. De pe la 1830—1840 înainte. . . acţionează alte norme, specifice limbii române literare moderne, care — constituite sub influenţă latino-romanică — au înlesnit afirmarea caracterului romanic al limbii noastre" (Ursu N, 247). Singurul adaos care se poate face acestei observaţii priveşte mijlocul prin care influenţa latino-romanică sub care s-a constituit norma literară modernă a putut să se exercite, pentru *a înlesni* afirmarea caracterului romanic al limbii române. Acest mijloc îl constituie normele ortografice etimologizante, dacă nu în toate situaţiile, în orice caz în multe dintre ele.

Semnificativ este din acest punct de vedere faptul că principalele fenomene care deosebesc adaptarea neologismelor după normele „vechii române literare", de adaptarea lor modernă, romanică, sînt şi fenomene de sincretism grafic. Astfel, după cum s-a putut vedea în capitolul anterior, primele decenii ale celei de-a doua jumătăţi a secolului al XIX-lea se caracterizează în scrierea româno-latină printr-un mare număr de sincretisme grafice. La rîndul lor aceste sincretisme apar în condiţiile unor tendinţe de normare a pronunţării care se caracterizează prin :

1. aversiune pentru vocale velare ;
2. înclinaţie raţionalistă de regularizare a mecanismului lingvistic ;
3. vie conştiinţă etimologică ;
4. orientare spre toate formele culturii apusene ;
5. cunoştinţe sumare de fiziologie a sunetelor ;
6. identificare între imaginea grafică şi cea acustică a cuvintelor.

Rezultatul întîlnirii acestor doi factori, sincretismele grafice şi caracteristicile tendinţelor normative, se oglindeşte în uzul lingvistic al secolului al XIX-lea care pare, în varianta lui literară, un caleidoscop cu elementele în plină dispersie. Elementele componente ale sistemului fonetic par aruncate de la locul lor firesc. Este o adevărată explozie inovatoare, în care nici un element nu este lăsat nemişcat. Reaşezarea în forme unice se face treptat, iar imaginea finală a acestui caleidoscopic proces inovator, făcută din aceleaşi bucăţele, nu mai seamănă aproape deloc cu ceea ce a fost la început. Deşi dispersia elementelor pare şi, în anumite limite, este haotică, în examinarea ei pot fi delimitate anumite constante prin frecvenţa cu care apar fenomenele oscilante, care capătă astfel un caracter relativ organizat şi permit interpretarea lor ca factori de stabilizare. Aceste constante sînt unul dintre indiciile legilor invizibile

Scanned with OKEN Scanner

care au guvernat reașezarea elementelor așa cum le observăm astăzi. Încercînd să le desprindem, din ceea ce grafia prin sincretismele constatate ne pune în față, vom pătrunde în mecanismul intern al procesului de modernizare a pronunțării literare românești.

3.1. Aceste constante sînt oscilațiile între anumite elemente componente ale sistemului fonetic, oscilații care permit o organizare a lor în serii, nu fără legătură cu corespondentele grafice ale sunetelor respective. Caracteristice pentru epocă și pentru procesul care ne interesează sînt următoarele oscilații ale sunetelor-tip: [a] ~ [i̯], [a] ~ [ə], [o] ~ [ə], [i] ~ [i̯], [u] ~ [i̯], [i] ~ [e], [o] ~ [u], [i̯e] ~ [e], [e̯a] ~ [e], [e̯a] ~ [i̯a], [—i̯u] ~ [—u] ~ [Ø], [o̯a] ~ [o], [č] ~ [ts], [č] ~ [ḱ], [ǧ] ~ [ʒ], [k] ~ [h] ~ [ḱ], [s] ~ [z], [s] ~ [ʃ].

3.1.1. Confuzia dintre [ə] și [i̯] este atestată în sistemele normative de pronunțare românească, în termeni expliciți, începînd de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea. Faptul că, după cum spune Philippide, la 1683, în *Faptele Apostolilor*, Dosoftei face o deosebire clară între ъ și ѫ, întrebuințînd pentru [ə] pe ъ și pentru [i̯] pe ѫ și că, la 1688, sistemul este aplicat în Biblia de la București, (Philippide IIL, 47—48) nu a fost studiat mai îndeaproape, întrucît, cum observă Philippide, în același loc, confuzia între semnele chirilice s-a menținut totuși în alte lucrări. În unele „mult timp încă și după aceea au continuat de a se întrebuința ori numai singur caracterul ъ, ori numai singur caracterul ѫ pentru ambele sunete *ă* și *î*" (Philippide IIL, 47).

Este evident că în 1860, în scrierea chirilică de tranziție din tipăriturile laice, ъ avea ambele valori.

Ceea ce ne interesează aici este nu repartiția valorilor în scrierea chirilică, ci momentul în care sistemul ortoepic normativ demonstrează existența unei conștiințe a acestei distincții. Sub acest aspect interesant este faptul că sistemele normative preocupate de precizarea distincției dintre cele două vocale aparțin unor învățați munteni sau transilvăneni, în timp ce moldovenii ignorează problema. Văcărescu la 1787, Golescu la 1840, ca și îndreptarul ortografic anonim de la Viena din 1784 menționează expres necesitatea de a nu confunda cele două semne chirilice ъ și ѫ. Se insistă asupra faptului că ele sună deosebit unul de altul (Văcărescu Gr. II, 113; Golescu Gr., 199; Ort. 1784; Cf. Vîrtosu P, 109). Toader Școleriu, preocupat de confuzia dintre anumite litere și sunete, nu discută cazul acestor două semne, iar Seulescu, după cum s-a văzut mai sus, cere înlăturarea amîndurora.

Scanned with OKEN Scanner

Cipariu descrie precis distribuţia celor două sunete : [ə] accentuat şi neaccentuat, niciodată în poziţie iniţială, accentuat apare numai în forme flexionare nominale şi verbale, iar neaccentuat numai în context fonetic „aspru", adică după elemente consonantice dure, cînd în anumite cazuri se află în concurenţă cu [e] [i] [o] şi [u], sunete din care şi provine în aceste situaţii (Cipariu 1841, 31); [ɨ] se află mai ales în poziţie nazală sau după [r] iar în cuvinte străine după orice consoană aspră (Cipariu 1841, 3—4)

La 1866, prin Maiorescu, este negată poziţia în sistem — am zice astăzi — randamentul funcţional al lui [ɨ], din cauza „randamentului funcţional" redus al opoziţiei [ə] : [ɨ]. Cu excepţia sufixului de gerunziu, în care, conform unei concepţii cantitative despre „funcţie", din punctul de vedere al lui Maiorescu rolul lui [i] nu poate fi ignorat, existenţa celor cîteva opoziţii — semnalate de Pumnul în Gramatica sa de la 1864 — *mînos* : *mănos*, *rînişoară* : *rănişoară*, *rîu* : *rău*, *vîr* : *văr* nu „probează nimic" în privinţa valorii acestui [ɨ], pe care el îl consideră „o nuanţă de umbrire a lui ă", neputîndu-i atribui „o valoare proprie gramaticală" (Maiorescu 1874, 174). Semnificativ este faptul că această poziţie aparţine unui vorbitor român de origine ardelenească şi că sistemul ortografic bazat pe ea s-a aplicat în primul rînd în Moldova, unde după cum observă — spre sfîrşitul secolului — Tiktin, apare adeseori un [ə] pentru [ɨ] din graiul muntenesc : *întăi*, *călcăi*, *gutăie*, *alămăi* (Tiktin Eb., 29). Mai puţin sensibili decît muntenii la această distincţie în pronunţare scriitorii moldoveni au acceptat cu uşurinţă un asemenea principiu şi o asemenea normă. Este cazul să spunem că poziţia lui Maiorescu, deşi de nenumărate ori combătută, nu era teoretic vorbind falsă, randamentul funcţional al opoziţiei [ɨ] [ə] este atît de slab încît, în lupta care caracteriza secolul al XIX-lea împotriva vocalelor mediale nerotunjite, acesta era sunetul care putea fi grafic ignorat. Faptul că şi astăzi i se mai reproşează criticului literar de a nu fi înţeles valoarea fonematică a sunetului fiindcă nu a ţinut seama de perechi ca *ura* : *urî* (Zugun M, 52) nu arată decît că poziţia sa nu este încă privită cu destulă atenţie. Pentru problema care ne interesează aici faptul prezintă însă mai puţină importanţă. Ceea ce ne interesează în momentul de faţă este doar constatarea că în secolul al XIX-lea, odată cu introducerea alfabetului cu litere latine, se creează o oscilaţie între semnele corespunzătoare lui [ə] şi [ɨ] care nu merge paralel cu oscilaţia reală existentă în pronunţare. Se continuă astfel, pe alte baze, situaţia existentă în scrierea chirilică, care în scrierile laice a utilizat cele două semne pînă la sfîrşit în variaţie liberă (Lambrior Î, 130). Această confuzie grafică ne împiedică, în stadiul actual al cunoştinţelor noastre, să facem aprecieri exacte

Scanned with OKEN Scanner

cu privire la distribuţia celor două vocale în sistemul fonetic românesc din secolul al XIX-lea. Pornind însă de la anumite date de istorie a limbii, precum şi de la indicaţiile normative ale acestei perioade, putem trage anumite concluzii asupra rolului pe care l-a jucat scrierea, cu echivalenţele create de ea, în fixarea actualei distribuţii a celor două vocale în norma literară.

Apariţia acestor două sunete vocalice mediale nerotunjite se explică în general printr-o tendinţă moştenită din latină şi caracterizată prin închidere. În celelalte limbii romanice apar vocale închise apropiate de un [ə] românesc. Ceea ce caracterizează limba română este tocmai păstrarea seriei complete a acestor vocale : [ə] şi [ɨ], fapt care nu poate fi socotit o întîmplare „într-o limbă care a fost expusă în tot cursul evului mediu influenţei adstratului slav" (Petrovici Infl., 6—7). Imaginea grafică pe care o oferă textele româneşti din secolul al XVI-lea a permis să se constate că [ə] este predominant în Moldova, în timp ce [ɨ] apare mai frecvent în Ţara Românească, adică o situaţie care nu poate să nu fie asemănată cu constatarea pe care o făcea Tiktin în secolul al XIX-lea în legătură cu particularitatea de pronunţare [ə] pentru [ɨ] în Moldova. Cele mai vechi studii de istorie a limbii române susţin că cele două sunete au apărut „fără nici o legătură între ele" ajungînd să se confunde pe baza analogiei de exemplu [ɨ] în *românesc* după *român* unde [ɨ] este din punct de vedere istoric normal (Lambrior I, 133—134). Studii recente consideră fonologizarea celor două sunete ca fiind de dată relativ recentă, pentru întregul teritoriu dacoromân (Avram I. Graf., 46—58), sau numai pentru o parte a acestui teritoriu, şi anume pentru tipul dialectal moldovean, adică aria nordică (Vasiliu FD, 128). Apariţia tîrzie a acestei distincţii fonematice trebuie desigur pusă în legătură cu randamentul ei funcţional redus şi, în acelaşi timp, apariţia ei ca inovaţie paralelă independentă în aria dialectală nordică într-o epocă şi mai apropiată de zilele noastre explică ezitările caracteristice secolului al XIX-lea în normarea distribuţiei acestor vocale, întrucît este firesc ca în aria nordică posibilităţile aperceptive ale acestei distincţii să fi fost mai reduse decît în aria în care distincţia fonologică a apărut mai repede.

În aceste condiţii se poate înţelege faptul că apar în limbă numeroase cazuri de oscilaţie între cele două vocale. Cazurile consemnate în îndreptare sînt, pe măsură ce ne îndepărtăm de epoca actuală, mai variate ca tipar lexical şi mai numeroase. Dicţionarul ortoepic din 1956 cerea evitarea formelor *călcăi*, *întăi*, *pănă*, şi *pârău*, atribuite graiurilor regionale (DOp., 11). După ortografia din 1932 se cere evitarea formelor : *cărpă*, *gălceavă*, *hărtie*, *întălni*, *lăngă*, *lumănare*, mă *mângăia*, *tălhar*, *tărziu* (Puşcariu-Naum ÎO, 18). În

Scanned with OKEN Scanner

jurul anului 1900, unul dintre elevii lui Gustav Weigand subliniază marea asemănare dintre [ə] şi [ɨ], explicînd prin această asemănare schimbul permanent care se produce în *scriere* şi pronunţare între cele două sunete: *dîrlog* ~ *dărlog*, *amîndoi* ~ *amăndoi*, *astîzi* ~ *astăzi*, *rînesc* ~ *rănesc*, *rumînesc* ~ *rumănesc*, *năpărcă* ~ *năpîrcă* (Storch VH, 153). Aproximativ în aceeaşi perioadă, Tiktin observa că, deşi este sigură şi vie distincţia între [ə] şi [ɨ] în „graiul" tuturor românilor culţi, pronunţarea oscilează foarte mult între aceste două vocale, fără a putea fi determinată de reguli fonetice precise. Ca exemple de oscilaţii sînt amintite perechile de cuvinte: *mănăstire* ~ *mînăstire*, *mănuşă* ~ *mînuşă*, *pînă* ~ *pănă*, *rădic* ~ *rîdic*; lipsa de regulă fonetică precisă este demonstrată prin punerea în paralelă a cuvintelor *vătămare* şi *dărîmare*, *cărnos* şi *cîrnesc*, *mărţişor* şi *mîrţoagă*, *păros* şi *pîrîu* (Tiktin CO, 156).

Urmărind descrierea fenomenului în limba literară actuală, se remarcă, în primul rînd, aceeaşi lipsă a condiţionării fonetice precise a distribuţiei celor două vocale una în raport cu cealaltă (Rosetti ă/î, 108) sau preferinţa lui [ɨ] pentru silaba închisă şi pentru poziţia accentuată (Avram ă/î, 435). Dintre aceste două condiţionări fonetice accentul se dovedeşte important pentru realizarea funcţiei, întrucît numai în această poziţie apare o distincţie fonologică (Graur-Rosetti Ph., 7). Dacă ne orientăm după tipurile de opoziţii observate între cele două arii dialectale constatăm că tocmai în cazul acestei poziţii deosebirea de pronunţare pe regiuni este frapantă, *căpătăi* ~ *căpătîi*, *întăi* ~ *întîi*, dar numai în cuvinte formate din mai mult de două silabe, cuvinte în care deşi în poziţie accentuată, cele două vocale nu se află niciodată în opoziţie fonologică. Concluzia pe care putem să o tragem de aici este însă mai importantă în altă perspectivă, şi anume se pare că aria sudică muntenească este aceea care are preferinţă pentru închiderea vocalei mediale în poziţie accentuată, în timp ce în aria nordică fenomenul se petrece invers. Anchetînd un subiect muntean Alf Lombard remarcă în pronunţarea literară românească, două varietăţi de [ə]: un [ə] accentuat, apropiat de [ɨ], un [ə] neaccentuat apropiat de [a] (Lombrad Pr., 124—125). Şi, în sfîrşit, în pronunţarea scenică românească mai veche sînt semnalate încă sporadice pronunţări deschise a unui [ɨ]: *căpătăi*, *îndemănare*, *întăia*, *ciocărlie*, *mănuţe* (Sfîrlea Pr., 57). Se arată, în acelaşi loc, că în pronunţia scenică se continuă, pe scară redusă evident, tradiţia unei „repulsii" pentru [ɨ], care se manifesta în vorbirea scenică mai veche prin obiceiul de a pronunţa un [ə] închis în locul lui [ɨ], nu numai în interiorul cuvintelor ci şi în poziţie iniţială. Este evident deci că oscilaţia [ə] ~ [ɨ] în pronunţarea literară contemporană nu este încă un fenomen rar şi nici măcar pe cale de

Scanned with OKEN Scanner

rezolvare în ceea ce privește uzul comun. Anumite limite s-au impus însă, în primul rînd pentru [ɨ] în cuvinte monosilabice și în condițiile în care [ɨ] ~ [ə] apar în alternanță morfologică. Confuzia între cele două sunete în cuvinte ca *hotărîm-hotărăsc*, *cît*, *cînd* este simțită ca neromânească. Cele mai des întîlnite oscilații antrenează cuvinte din mai multe silabe și lunga serie a verbelor în *-îi* (Graur *-ăi*, 150).

Încercînd să oferim o mostră asupra modului cum se manifestă oscilația [ɨ] ~ [ə] în textele scrise obținem, la prima vedere o imagine cu adevărat derutantă. La 1825 Lexiconul de la Buda folosea în majoritatea cazurilor ъ pentru [ɨ] sau [ə] din limba actuală literară, ceea ce nu e surprinzător, dacă avem în vedere faptul că textul apare în aria lingvistică nordică : амъръчѕне — *amariciune*, десънфлѕ — *desînflu*, мъцѕ — *mîciu*. Confuzia cu ѫ este evident prezentă : сълнник — *sîlnic*, сълничіе — *sîlnicie*, несѫлничѣщіе — *nesilnicéște*, несѫлничіе — *nesilnicie* ; și *nesilnicu* — несѫлнік. Preferința din LB pentru ъ este evidentă însă : бътрънѣщіе — *bătrânésce*, бънтѕмлъ — *bântuealâ*, бъзъеск — *bâzâesc*, блънд — *bland*, къпътю — *capătûiu*, кънѣщіе — *cânésce*, кънтарю — *cântariu*, кърмъ — *cârmă*, креземънт — *credemêntu*. Asemenea grafii apar și la înaintași cu renume din aceeași zonă : бътрън, блънд (Iorgovici VI, 39). Publicistica românească cu litere latine de la mijlocul secolului al XIX-lea este invadată de forme paralele greu interpretabile din punctul de vedere al vorbitorului român de astăzi : *cănd* (MCL XIV, 70), *cândŭ* (Bucium, 693 ; Ath. R I, 3, 4, 8), *cămp* și *câmpuri* (B[1] 6, 4), *cărti* (Bucium, 693), *comîntarul* (Din Mold. I, 4), *cînd* (43) *când* (II, 12), *considerâtiuni* (II, 46), *coronâ* (HPII, 263), *amena* (C 1866,5), *amenarea* (III), *atăt* (CB III, VIII, X ; FTR I, 2) *atât* (CB III, 17 ; Ath. R I, 6), *câlcînd* (Din Mold. I, 4), *cănt* (B 1), *cântă* (CL VI) *cântice* (AII, 295), *Berladului*, *Cămpina* (Bucium, 693, 696) *quâria*, *quâci*, *quât* (Costinescu Pref). Avem în această imagine grafică a uzului publicistic concentrate mai multe caracteristici ale epocii de trecere la scrierea româno-latină. Întrucît ele aparțin uzului grafic și nu sistemelor normative, pe primul plan se află evident modelul impus de tradiția chirilică, în care confuzia între ъ și ѫ se pare că se datorește textelor de redacție bulgară (Bărbulescu F, 49, 56). Peste această tradiție se suprapune un sistem de corespondențe bazat pe principii etimologice, dar cu modele luate din diferite sisteme în care preocuparea pentru diferențierea lui [ъ] de [ɨ] era foarte redusă. La acestea se adaugă, în sfîrșit, impulsul pe care îl dă în scriere imaginea subiectivă pe care scriitorul o are despre pronunțarea sa. Este sigur că vorbitorii în a căror pronunțare distincția dintre [ъ] și [ɨ] era slab percepută

dădeau o mică atenţie vreunei diferenţieri grafice de acest fel. Sistemele normative se vor orienta la sfîrşitul secolului în două direcţii. Unele animate de intenţii unificatoare vor prefera variantele cu [ɨ], altele vor prefera variantele cu [ə]. Două cazuri sînt ilustrative în acest sens. Este vorba de îndreptarele foarte asemănătoare ca conţinut ale lui Dumbravă din Beiuş şi Dimitrie Onciu din Bucovina. Ambii autori aparţin ariei nordice şi în multe cazuri lucrările lor au conţinut identic. În acest caz însă rezolvarea dată acestei oscilaţii de către cei doi autori se deosebeşte fundamental. Dumbravă consemnează existenţa unei pronunţări [ə] a lui ⟨â⟩, „mai vîrtos înainte de *l*, *n*, *r*, ici-colo... *încă* şi-acum". Cuvintele care „conform legilor fonetice ale limbei se scriu şi se rostesc corect cu ⟨â⟩ „sînt *mănie*, *mănios* şi derivatele lor, *cântariu*, *cântărîm*, *cântărig*, *pănă*, *pândesc*, *rânced*, *rĕmân*, *rĕmâiu*... ba în părţile bihorene şi cuvîntul *român* se rosteşte *romăn*, apoi *cărnat*, *hărtie*, *a întâlni*" (Dumbravă OR, 24—25). Onciu, dimpotrivă, consideră că „*ă* înainte de *l* sau *r* se pronunţă în unele părţi ca *î*". Arătîndu-şi preferinţa pentru [ə], el lasă totuşi prin scriere latitudinea ca în aceste cazuri să se folosească *ă* sau *â* (Onciu ÎO, 8). Momentul în care apare îndreptarul lui Onciu coincide cu momentul în care sistemele normative academice, renunţînd la linia ortografică promovată de Heliade, specializează pe ⟨â⟩ pentru [ɨ] în poziţie medială. Pînă la acea dată însă ⟨â⟩ avea valoarea lui [û] şi [ɨ] fiind echivalent cu ⟨ă⟩ şi ⟨î⟩. Pentru vorbitorii ariei dialectale nordice această echivalenţă dă naştere la un amestec de forme grafice, în care deprinderile de pronunţare ale vorbitorilor cultivaţi din cele două provincii determină o interpretare contradictorie a unuia şi aceluiaşi semn. În această situaţie, aplicarea normei ortografice academice în care echivalenţa cu ⟨ă⟩ este înlăturată se face uşor întrucît modelul grafic era creat, chiar dacă iniţial el corespundea unei alte pronunţări. Această împrejurare a constituit pentru norma literară o cale de generalizare a variantelor de pronunţare cu [i], care în aria nordică erau cunoscute cu [ə], dar scrise cu ⟨â⟩. Ceea ce caracterizează uzul în perioada anterioară reformei ortografice din 1881 este preferinţa textelor tipărite în Muntenia pentru ⟨ă⟩ în poziţie atonă şi ⟨â⟩ pentru [e] în poziţie accentuată: de ex.: *fără*, *dărui*, *dămu*, *fie-cărui*, *desăvîrşire* (Bucium, 693, 696, 693, 696); folosirea nediferenţială a lui ⟨â⟩ pentru [ə] în Moldova: *dezbrâcat*, *fârâ*, *dupâ*, *fundâtor*, *frânghie* (Din Mold. I, 1, 4; II, 11). Datorită acestei nediferenţieri, apar în Moldova variante grafice de tipul *hârtie* (Din Mold. II, 57), într-o perioadă în care în Muntenia apare varianta *chărtiă* (Bucium, 693). După 1904, *hârtie* este singura formă admisă în norma literară (Pop DO I), ea fiind precedată, după cum se poate observa, de o grafie, care într-o anumită arie a teritoriului

Scanned with OKEN Scanner

dacoromân corespunde unei pronunţări cu [ə]. Pentru vorbitorii cultivaţi ai limbii române care aveau în pronunţarea lor preferinţa pentru [ɨ] în silabă închisă, varianta *hârtie* s-a impus de la sine odată cu specializarea lui ⟨â⟩ pentru [ɨ]. Pentru vorbitorii care pronunţau *hărtie*, scrierea cu ⟨â⟩ a fost la început o continuare a unei obişnuinţe grafice. Din această obişnuinţă a derivat treptat impresia unei deosebiri de pronunţare între acest cuvînt pe de o parte şi un cuvînt ca *a hărţui* pe de alta. Aşezarea în serii diferite a unor asemenea cuvinte a căror pronunţare nu diferă de fapt întotdeauna, operată la început pur subiectiv, din cauza deosebirii de scriere, a dus treptat, pe măsura răspîndirii mijloacelor de difuzare a unui model acustic paralel, prin radio şi şcoală, la micşorarea cazurilor de pronunţare cu [ə], aşa cum erau cunoscute în secolul al XIX-lea, mai ales în aria nordică. Am în vedere aici exclusiv cazurile în care este vorba de [ə] regional în opoziţie cu [ɨ] literar de astăzi. Evident că sistemul vocalic al ariei nordice în opoziţie cu cea sudică merită, din punctul de vedere al oscilaţiei [ə~ɨ] un examen aparte, care nu şi-a găsit încă toate argumentele în lucrarea de faţă.

Procesul acesta de infiltrare a unei deprinderi grafice în generalizarea unei norme de pronunţare a fost extrem de lent şi el nu este încheiat nici astăzi, deşi, începînd din 1953, distincţia grafică dintre [ɨ] şi [ə] este pe deplin clarificată. La sfîrşitul secolului trecut şi în primele decenii ale secolului nostru se observă, mai ales în texte tipărite în aria nordică efortul de adaptare la noul tipar grafic. În aceste condiţii apar ca variante grafice formele absolut paralele *când-când*, *cât-câte*, *cârmuiri-ocârmuire*, *orânduiri-orânduia* (RIAF I, 45—73), *meditând* (CI VI, 333), *lăudând* (CL XVI, 70). În primii ani ai secolului al XX-lea sînt admise ca variante paralele *mânie-mănie*, *mânios-mănios* (POp. DO I). Semnificativ este însă şi faptul că aproximativ în aceeaşi perioadă o revistă tipărită la Budapesta, reproducînd un fragment de Sadoveanu, scria cu ortografie fonetică *mînie*, după cum se pronunţa cuvîntul în sudul Transilvaniei şi Muntenia (L V, 14).

Menţinerea pînă în 1953 a celor două alografe echivalente ⟨î⟩ şi ⟨â⟩, grefată pe o echivalenţă între ⟨â⟩ şi ⟨ă⟩ uzuală între 1860 şi 1881, a încetinit procesul de definitivare a distribuţiei vocalei închise în pronunţarea vorbitorilor cultivaţi. În aceste condiţii nu ni se pare inexplicabil faptul că în îndrumările de dicţiune ale unui manual din anul 1943 ⟨â⟩ şi ⟨î⟩ erau considerate vocale diferite (Sfîrlea Pr., 7). Dacă ţinem seama de faptul că autoarea acestui manual era originară din Moldova, putem presupune că ea nu făcea decît să exprime o caracteristică de pronunţare regională care îi aparţinea şi asupra căreia deosebirea de scriere îi atrăgea în mod

Scanned with OKEN Scanner

deosebit atenţia. Fără a fi întrutotul identice, asemenea false impresii asupra pronunţării pot fi semnalate în lingvistica românească şi în lucrările unor specialişti. Weigand declară ar fi sesizat în dialectele româneşti o serie de vocale laringale corespunzătoare fiecărei vocale din sistem, deci şi lui *a*, *e*, *i*, nu numai lui *o* şi *u*, cum sînt din punct de vedere articulatoric [ə] şi [ɨ], ceea ce a trezit, pe bună dreptate, vii critici (Lombard Pr., 126). Pentru Tiktin, deosebirea grafică *ă* şi *î* nu corespunde fonetismului românesc , întrucît accentuează prea tare diferenţa dintre cele două vocale, el propunînd pe ⟨â⟩ pentru [ə] şi pe ⟨î⟩ pentru [ɨ] (Tiktin CO, 161—165). Amîndoi filologii amintiţi s-au lăsat furaţi în aprecierile lor de imaginea pe care şi-au făcut-o despre pronunţarea unor sunete, datorită tradiţiei grafice cunoscute. Weigand încheie prin observaţia sa, într-un mod cu adevărat neaşteptat, seria filologilor raţionalişti care se autosugestionau să perceapă în limba română atîtea vocale „întunecate", cîte ştiau că se află la originea lor, şi cîte voiau să reproducă în scris : „Pentru Heliade sistemul vocalic românesc avea două serii de vocale închise : *â*, *ê*, *î*, *ô*, *û*, şi *ă*, *ĕ*, *ĭ*, *ŏ*, *ŭ*, (CAS III). El atribuia aceeaşi valoare şi semnelor chirilice : „Astfel făcea şi strămoşii noştri cu litera ѣ ce reprezenta pe *a* şi pe *e* şi pe *o*, pe care o pronunţa pe nas, în asemenea cazuri, ca la ѳѫнтѫнѣ. La dînşii ѫ reprezenta numai pe *a*, iar ѣ pe *a*, *e* şi *o*" (Heliade PO, 4). Pentru aceşti filologi a scrie cu un semn sau altul însemnează implicit o modificare a pronunţării prin apropierea ei de un model preferat : „Vocalile nasali se vor dezguturui cu timpul, cu musica ce trece printr-însele sau prin limba noastră, şi cu comparaţiunea în scriptură ca *lâna* şi *lînă*, *lângŏ* şi *lîngă*, ca la *român* şi *rumîn*, *quând* şi *cînd*, *pâne* şi *pîine*, *câne* şi *cîine*, ca şi la *socru-meu*, *veru-meu*, *sunt* ce mai mult se pronunţă pe nas" (Heliade PO, 12). Istoria unui sunet dezvăluia, pentru aceşti filologi „*natura* lui". Examinînd bine natura acestei vocale (este vorba de [ɨ], n.n., — *Fl. Ş.*) vom avea mai mult ca o dovadă că ea nu este alt decît *i*, *e*, *a*, pronunciate închis" (Costinescu, 566). Din punctul de vedere al problemei care ne interesează, filologii citaţi reprezintă indiciul efectului pe care imaginea grafică poate să-l aibă asupra vorbitorului cultivat obişnuit. Ca filologi este adevărat că ei erau tributari şi unei concepţii pragmatice, care îi obliga la un anumit mod de descriere şi de interpretare a structurii fonetice a limbii, dar în această apreciere se infiltra şi o supunere firească, comună unei mari categorii de vorbitori cultivaţi, faţă de prestigiul imaginii grafice. În aceste condiţii putem să presupunem cum s-a repercutat această supunere în cercul larg al intelectualilor români din cele trei provincii între anii 1860 şi 1953. Prin valorile succesive atribuite lui ⟨â⟩ s-a răspîndit deci într-o arie întinsă o ima-

Scanned with OKEN Scanner

gine grafică proprie unei anumite pronunţări cu [ɨ] a cuvintelor. Susţinută de tendinţa prezentă în sistem de a închide pe [ə] la [ɨ] în anumite condiţii determinate (pînă azi numai parţial cunoscute şi localizate), această imagine a lărgit numărul celor care în aceste condiţii s-au acomodat unei închideri a vocalei, chiar atunci cînd acest fenomen nu le era propriu. Acomodarea a fost mult încetinită din cauza faptului că timp de mai bine de o jumătate de secol lui /ɨ́/ i-au corespuns în alfabetul nostru două grafeme ≪a+≫ şi ≪i+≫. Aşa se explică oscilaţiile întîlnite astăzi încă în pronunţarea scenică şi în cea literară uzuală. Nu poate fi întîmplător faptul că acestea vizează pe [ɨ] numai în poziţie medială unde în aceeaşi perioadă de timp a fost notat grafic, prin acelaşi grafem ≪a+≫, şi [ə] ce e drept cu un alt alograf ⟨ă⟩, dar cu un alograf care a fost utilizat pînă la sfîrşitul secolului trecut ca echivalent cu ⟨â⟩.

3.1.2. Oscilaţia [a] ~ [ə] apare mai ales în cazul cînd aceste vocale se află în poziţie neaccentuată în interiorul cuvîntului. Nu lipsesc însă nici cazurile de oscilaţie între aceste două vocale atunci cînd se află în poziţie accentuată, iar, rar, chiar la iniţială. Din lista de cuvinte obţinute prin execerptarea corpusului de texte sînt de remarcat următoarele situaţii în care apar forme paralele cu [a] şi [ə] sau forme cu [ə] în situaţii în care uzul literar actual preferă pe [a]: *acăret* (Pumnul Gr., 75), *accelărător*, *acordător* (Alexi), *acumulăto-riu* (Pontbriant), *aldamaseriu* — алдъмашарю (LB), *adap-adăp* (Pop DO I), *arpăcaş* (Manoliu DO 1899), *băcşiş* (Pumnul Gr., 75), *băgaǧu* (Pumnul Gr., 75), *băgagiu* (Puşcariu Amt., 115), *bagaj* (RO 1904), *baieri-băieri* (Pop DO I), *balaur-bălaur* (Ort. 1904), *bălaur* (Puşcariu Amt., 115), *bălsam* (Puşcariu Amt., 115), *balsam* (LB; RO 1904), *Bănat* (FTR II, 109; Pop DO I), *Banat* (TR XXV, 84), *bănchiet* (Pumnul Gr., 75), *bărbării* (C I, 1/85), *basin-băsin* (Ort. 1904), *cădril* (Pumnul Gr., 76), *călorifer* (Pontbriant), *căpcană* (Manliu DO 1899), *căpital* (Pumnul Gr., 71; Puşcariu Amt., 117; Lib. 1/1), *commăndante* (Antonescu, 26), *cărăcudă* (RL, 27), *cătolicismului* (Din Mold. I, 52), *cităţii* „citate" (Ath. R I, 622), *compărînd* (C I, 1/7), *considerăţiuni* (Din Mold. II, 46).

În acest eşantion, care ilustrează numai cuvintele cuprinse în literele A—C din materialul pe care s-a bazat cercetarea de faţă, avem o imagine a modului în care se prezenta oscilaţia în a doua jumătate a secolului trecut. Se constată prezenţa unor cuvinte din fondul vechi al limbii, alături de neologisme, forme paralele cu litere latine şi cu litere chirilice, forme flexionare alături de forme în care argumentul unei oscilaţii provocate de flexiune nu poate fi invocat. Am dat această înşirare neselectivă tocmai pentru ca înainte de a

Scanned with OKEN Scanner

discuta cazul acestei alternanţe din punctul de vedere al problemei care ne interesează aici să putem sugera caracterul acut al fenomenului în epoca de care ne ocupăm. Examinînd cum este pusă problema acestei oscilaţii în lucrările de specialitate vom întîlni unele contradicţii, care nu lipsesc nici din lucrările normative. Se impune deci în primul rînd examinarea acestor aspecte din care se pot desprinde cîteva concluzii utile.

Normele ortoepice ale secolului al XIX-lea pornesc, în această problemă, de la o regulă foarte simplă şi comodă, a cărei formulare este desigur impusă de necesităţile aplicării principiului etimologic în ortografie. Se porneşte de la principiul că [a] apare numai accentuat, iar [ə] neaccentuat sau accentuat în forme flexionare (Cipariu 1841, 3; Pumnul Gr., 45—46). Se adaugă la acestea observaţia că [ə] nu apare niciodată în poziţie iniţială, iar în poziţie finală este totdeauna neaccentuat. Pentru corecta citire a ortografiei etimologice, Marienescu propune un tipar ritmic prin care demonstrează prezenţa lui [a] medial exclusiv în poziţie accentuată: —∪ *mamă*, ∪—∪*adapă*, *mătasă*, ∪∪—∪ *adăpată*, *strămutată* etc. (FTR II, 55). Observînd cazurile de apariţie a lui [ə] în poziţie accentuată, în condiţii de alternanţă morfologică, Lambrior consideră, în gramatica sa, formele *fragi* şi *vaci* cu [a] nealternant mai corecte decît *lăzi* (p. 34), iar Tiktin recomandă, conform aceluiaşi principiu pluralele: *pasări*, *sabii*, *vrabii*, *corabii*, *metanii* etc. (Tiktin GLR, 50).

În ultimele decenii ale secolului al XIX-lea se insistă, în repetate rînduri, asupra păstrării lui [a] neaccentuat.

Heliade discută această tendinţă normativă fără a face diferenţă între cuvinte vechi şi noi, citînd forme paralele *făcundu* sau *facĕndu*, alături de *facil*, *factură* sau *făptură* (Heliade PO, 12), în Moldova şi Transilvania se insistă însă asupra ideii că acest [a] apare numai în neologisme: „Nu pronunţăm în neologisme pe *a* [ne] accentuat ca *ă*, acolo unde după legile foneticei am avé într-adevăr un *ă*, *naţiune* nu *năţiune*, *natal*, nu *nătal*, *maghiar*, nu *măghiar*, *traduce*, nu *trăduce*, *ocupaţie*, nu *ocupăţie* (Dumbravă OR, 26; vezi Lambrior GR, 47). Preferinţa pentru [a] în locul lui [ə] în cuvinte noi apare în imaginea grafică a acestor cuvinte începînd cu sfîrşitul secolului al XVIII-lea. O afirmare explicită, ca normă ortoepică, nu am găsit însă decît cu aproape un secol mai tîrziu în jurul anului 1870—1880.

Nu este deci de mirare că această oscilaţie caracterizează atît de pregnant textele scrise în această perioadă. Rezultatele ei apar în lucrări normative pînă aproape de zilele noastre. În 1930 sînt remarcate ca forme paralel *pătrat-patrat* (Scriban, 50). Variantele de pronunţare a acestei perechi de cuvinte sînt vii şi astăzi, deşi cele mai importante

Scanned with OKEN Scanner

lucrări normative n-au, începînd din 1904, decît varianta cu [ə] (Pop DO I ; Pușcariu-Naum ÎO, 10). Pe de altă parte există în normă cazuri în care de la preferința pentru varianta cu [a], s-a trecut foarte aproape de zilele noastre la [ə]. În 1932, erau recomandate, pe lîngă *balaur*, *Banat*, *catran* etc., și formele *maslină*, *Nastase* (Pușcariu-Naum ÎO, 16), asupra cărora s-a revenit (ÎO 1965). În schimb, neologisme ca *latină*, *gramatică*, *cadavru* sînt, începînd cu anul 1904, consecvent recomandate cu [a],

În ceea ce privește pe [ə] accentuat din flexiunea verbală, apare, tot în această perioadă, preferința expresă pentru [a], dar nu absolut cu aceeași distribuție ca astăzi. Tiktin recomandă cu [a] pe *acaț* și cu [ə] pe *prăd*, iar pentru verbul *a scăpa* se contrazice de la o pagină la alta, așa încît putem presupune că îi erau cel puțin la fel de familiare *scăp* ca și *scap* (Tiktin CO, 177—178). În 1904, *adap* și *adăp* erau variante puse de lucrările normative pe același plan, iar din 1932 *adăp* este pînă astăzi singura admisă (Pop DO I ; Pușcariu-Naum ÎO, 16). În secolul al XIX-lea există gramatici care recomandă încă pe [ə] accentuat ca sufix de perfect simplu : *lucrăi*, *îmblăi*, *rugăi*, *cercăi* (Pumnul Gr., 132). Forma este atît de răspîndită, încît în 1932 se recomandă explicit *aflai* nu *aflăi* (Pușcariu-Naum ÎO, 16). În sfîrșit, deși între 1881 și 1932 se consideră *-ește* ca variantă literară a terminației de persoana a 3-a prezent indicativ, la verbele de conjugarea a IV-a cu radicalul în *-r* (*hotărî*, de ex.) cel puțin pentru o parte dintre cei care elaborează lucrări normative (Tiktin CO, 178), altele acceptînd pe *-ește* și pe *-ăște* (Pop DO I), pronunțarea uzuală literară munteană dă preferință variantei în [ə], pe care Alf Lombard o remarca chiar la lectura unui text scris cu *-ăște*, în anul 1930 (Lombard Pr., 156). Întrucît norma actuală a adoptat varianta în [ə] se poate spune că, în acest caz, uzul și procesul analogic care l-a condiționat a fost mai puternic decît imaginea grafică.

În ceea ce privește locul ocupat de scrierea româno-chirilică în consemnarea acestei oscilații în fonetismul românesc, sînt necesare cîteva precizări : a) în limba română scrisă a secolului al XVI-lea ea este considerată fie o manifestare a influenței unor modele grafice slave, fie o inovație regională, în cazurile în care [ə] este înlocuit prin [a] în poziție protonică (DILR II, 52—54 ; ILR, 214 ; 170—171) ; în opoziția morfologică apariția lui *ă* este considerată o inovație posterioară secolului al XV-lea (ILR, 164), sau dimpotrivă o încadrare într-un sistem nominal preroman (Nandriș Ph., 9) ; b) pentru secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea păstrarea lui [a] neaccentuat se consideră o formă de repudiere a lui [ə], în cuvintele noi, „împotriva regulilor mai vechi ale pronunțării românești”,

Scanned with OKEN Scanner

iar folosirea lui [ə] în aceste cazuri este declarată românizare (Ivănescu-Leonte N, 11) şi chiar românizare forţată (Ursu TS, 119), sau adaptare cultă la sistemul fonetic popular al limbii române (Seche N, 687); c) se admite faptul că „în general scriitorii noştri din generaţia de la 1848 au repudiat astfel de forme şi au folosit şi în alte cazuri (referitoare la celelalte vocale) procedeele care s-au păstrat pînă astăzi" (Ivănescu-Leonte N, 11). Am concentrat în aceste precizări esenţialele contradicţii care se constată în lucrările de specialitate cu privire la această particularitate a fonetismului românesc de a transforma pe [a] latin neaccentuat, şi în general orice [a] neaccentuat în [ə]. Contradicţiile izvorăsc din modul inconstant şi derutant în care se prezintă fenomenul în sine (Nandriş Ph., 13—14), iar studierea lui s-a făcut relativ puţin sistematic şi incoerent. Numai aşa se poate înţelege de ce fenomenul este considerat actual (Dimitrescu FI, 58) sau încheiat de mult (Graur a›ă, 264), sau, în fine, oprit în evoluţia lui (Nandriş Ph., 13—14). În realitate norma de pronunţare care în secolul al XIX-lea pune pe primul plan în termeni expliciţi pe [a] în defavoarea lui [ə] îşi are rădăcinile nu în încheierea fenomenului de trecere a lui [a] neaccentuat la [ə], fenomen pe care variante uzuale ca: *atăca*, *inămic*, *înăinte* (Iordan Gr. gr., 17) îl demonstrează ca viu, ci într-un ideal eufonic purist, în care evitarea vocalei închise era dorită, în primul rînd.

În momentul trecerii de la scrierea chirilică la cea latină apare preferinţa pentru ‹a+*na*› în locul lui ъ chiar şi în sisteme ortografice care adoptă semnele diacritice pentru a marca opoziţia [a/ə], cum sînt sistemele lui Maior şi Heliade: ѧлдѣмѣшѣрiѕ — *aldamaseriu* (LB), *grъmatika* (CAS IV, 3). Listele de cuvinte realizate după 1860, cu ortografie româno-latină bazată pe principiul fonetic cuprind forme neologice cu [ə] în locul oricărui [a] neaccentuat: *băsma*, *bărou*, *tărabă*, *căpital*, *băsin*, *băgagiu*, *băcşiş*, *bălsam*, *bănchiet* (Pumnul Gr., 31, 63, 66, 71; Puşcariu Amt.). Pentru momentul în care Pumnul le semnalează ca norme de pronunţare ele nu reprezentau variante neliterare. Este adevărat că, în această perioadă, datorită echivalenţei ‹a› = ‹ă› care rezultă din sistemele ortografice aplicate în Transilvania mai ales, în raport cu cele din Principate, imaginea pe care o avem despre prezenţa lui [a] în cuvinte este alterată de imaginea grafică. Dar aşa cum ni se pare astăzi că toate textele scrise în această perioadă conţin un [a] în cuvinte ca ‹latina› ‹gramatica› cînd în realitate ele trebuie citite *lătină*, *grămătică*, aşa a determinat această imagine grafică şi o modificare de optică a vorbitorilor secolului al XIX-lea. S-a creat astfel convingerea că un [a] este mai literar decît [ə], sunet derivat. La aceasta a contribuit, în primul rînd, concepţia puristă, anterioară oficiali-

zării scrierii româno-latine, dar strîns legată, ca mijloc practic de realizare, de acest sistem de scriere.

Odată cu oficializarea alfabetului latin, prin sincretismul grafic ≪a+≫ = [a] ~ [ə], variantele în [a] ale cuvintelor mai recente în limbă capătă preponderenţă asupra celor în [ə]. Particularitatea fonetică proprie Bucovinei şi Moldovei de transformare a oricărui [ə] proton (mai ales urmat de un nucleu silabic [a]) într-un [a] nu este atinsă de această tendinţă de „literarizare", întrucît cuvintele respective circulau în forma [ə] cu o mare frecvenţă. Oscilaţiile de tipul *barbat* ~ *bărbat*, care, chiar la scriitorii moldoveni, nu reprezentau în mod obligatoriu variante de pronunţare, ele putînd fi şi reflexul unei deprinderi grafice, de a nota pe [ə] prin ⟨a⟩, nu sînt admise în limba literară. La sfîrşitul secolului, Tiktin precizează la că [ə] trebuie păstrat în pronunţare, chiar cînd urmează [a], întrucît aşa cere „tradiţiunea literară" şi pronunţarea muntenească: *bălan*, *bălaur*, *bărbat*, *măgar*, *mălai*, *păcat*, *păhar*, *ţăran*, *văcar*, *măcar*. Ca excepţii lingvistul ieşean menţionează pe *bazar*, *canat*, *gramatică*, *extrada*, *trada*, la care „pronunţarea cu *a* este generală" *cănat* şi *băzar* fiind „falsificări lingvistice" (Tiktin CO, 181). Efortul de a înlătura această pronunţare regională se prelungeşte pînă în jurul anilor 1930—1940 cînd „deşi rostirea dialectală cu *a* o găsim la mulţi scriitori moldoveni, chiar şi la Eminescu şi Sadoveanu", se recomandă: *bărbat*, *călare*, *cămară*, *cărare*, *măcar*, *măgar*, *mălaiu*, *mătase*, *năravi*, *păcat*, *sărac* (Puşcaşiu-Naum ÎO, 15—16).

Faţă de aceste indicaţii normative apare o reacţie în dublu sens: a) se stabilizează în uz forme cu [ə] la cuvinte vechi şi [ə] la majoritatea împrumuturilor lexicale, şi b) se adoptă, pentru unele cuvinte împrumutate sau vechi care cunosc în secolul al XIX-lea o variantă în [a], ca variantă normativă cea în [ə]: *trada*(Constinescu) ~ *trăda*, *sagetâtor* (Costinescu) ~ *săgetător*.

În ceea ce priveşte flexiunea verbală, preferinţa pentru varianta [á] în locul lui [ə], este în mare măsură legată de echivalenţa grafematică proprie scrierii româno-latine [a+] = ≪a—≫ ≪a+≫. Cu ajutorul acestei echivalenţe se generalizează în zonele cu [ə] formele flexionare cu [a], care sînt preferate ca „muntenisme" sau ca forme mai apropiate de idealul arhaic sau de etimon pe de o parte şi care prezintă o variaţie de radical mai simplă şi mai economică pe de altă parte: *las*, *scap*, *înhaţ*, *adap*, *sar*.

Formele *înhăţa*, *scăpa* în raport cu *reclama* demonstrează limitele preferinţei pentru [a] în raport cu [ə] în normarea ortoepică din secolul al XIX-lea: *înhaţa* simţit ca moldovenesc ca şi *scapa*,

Scanned with OKEN Scanner

lasa, adapa se opune păstrării lui [a], în timp ce un neologism ca *reclama* este acceptat în ciuda modificărilor de accent din flexiune, iar *reclăma* este considerat neliterar şi respins.

3.1.3. [e ~ ə] este cea mai caracteristică oscilaţie vocalică din secolul al XIX-lea. Ea este marcată în primul rînd prin anumite forme grafice. Explicaţia acestei oscilaţii trebuie căutată în faptul că, în limba română, [ə] provine, într-un număr foarte mare de cazuri, dintr-un [e] latin.

Aplicarea alfabetului latin s-a făcut întotdeauna prin reactualizarea etimonului *e*, ceea ce a dat naştere, la început exclusiv grafic, la forme cu *-e-*, în condiţii în care vocala palatală fusese velarizată. S-a născut astfel sincretismul grafic absolut ≪e— ≫ = [e] ~ [ə].

Pe de altă parte [e], în limba literară şi în anumite graiuri din nord-estul Munteniei sau din zone mai întinse, apare, datorită unui proces de asimilare, în cuvinte care au etimologic un [a]: *pereche, perete, blestema, femeie* (*păreche* < *paricla *părete* < parietem, *blăstămа* < *blastimare, *fămeie* < familia). Pentru cuvintele din această categorie explicaţia acestei oscilaţii, în scris, reflectă în primul rînd acomodarea la o normă de pronunţare considerată mai cultivată, acomodare care a fost simţitor uşurată de aplicarea normelor ortografice etimologizante ale secolului al XIX-lea.

Urmărind evoluţia normelor ortoepice legate de această oscilaţie constatăm modul cum, de la o pronunţare caracterizată prin velarizarea lui *e* în foarte multe condiţii, norma ortoepică a secolului al XIX-lea creează un model eufonic în care, în cadrul acestei oscilaţii, [e] devine sunetul literar în opoziţie cu [ə], considerat neliterar.

La 1840, în Muntenia se consideră că [e] din *de* şi *pe* se datoreşte unei confuzii provocate de străinii care nu ştiu să deosebească pe ъ de ѧ (Golescu Gr., 199). Aproximativ în aceeaşi perioadă Seulescu consideră că moldovenii preferă pe *e* în locul lui [ə], citînd cuvinte ca *pe, ospeţ* (Seulescu G, 62). Fără a exprima nici o preferinţă ortoepică, Cipariu observă cazurile de „mutare" a lui *e* în *ă*, după consoanele aspre şi citează: *săc, zău, ţăs, văz, măr, păr* (Cipariu 1841, 5—6,8).

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, norma ortoepică a limbii române literare se caracterizează printr-o accentuată preferinţă pentru *e* în locul lui *ă*. Tendinţa aceasta se întîlneşte mai ales în aria dialectală nordică, zonă puternic velarizantă, în condiţii fonetice ca cele menţionate de Cipariu. În această zonă, opoziţia [e] ~[ə]

era echivalentă cu opoziţia literar ~ popular. Se continuă astfel, în această zonă, linia iniţiată de Seulescu, chiar dacă apar şi filologi obiectivi care, ca Cipariu în Transilvania, descriu faptele fonetice ale românei din acea perioadă fără a exagera preferinţele regionale şi a denatura, prin aceasta, realitatea.

Gramatica lui Lambrior consemnează transformări ale lui *e* latin în *a*, prin cuvinte ca *sară*, şi în *ă*, precedat de labiale sau de *s* şi *r*, prin cuvinte ca *săc*, *prăd*, *mărg*, *săcure*. Cu excepţia lui *mărg*, la celelalte fonetisme nu se face nici o menţiune cu privire la caracterul lor regional (Lambrior GR, 37). Cam în acelaşi timp, Nădejde critică pe Vlahuţă şi pe Delavrancea că prefac „de o mulţime de ori pe *e* în *ă*, după *s*, *ş*, *ţ*, *z*, *j*, *r*, lucru ce nu s-ar fi cuvenit în limba literară: *izbutisără*, *răzători*, *săraci*, *răspunse*, *răsună*, *rămîi*, *rău*, *săptămîni* (Nădejde LL, 566). În Bucovina, se recomandau formele *ţeran*, *ţerină* şi *ţerm* (Onciu ÎO, 74). În Transilvania erau considerate forme literare paralele: *blăstăm* şi *blestem*, *cumpăt* şi *cumpet*, *freamăt* şi *freamet*, *îndărăpt* şi *înderăpt*, *răşină* şi *reşină*. Dar „după sibilantele *s*, *ş*, *ţ*, *ḑ*, *z*, *j*, unde pronunţarea vulgară preface pe *e* în *ĕ*, se admite în scriere ca şi în pronunţarea corectă *e* curat. Ex.: *semn*, *şed*, *ţes*, *ḑeu*, *zestre*, *jertfă*, *înse*; asemenea şi terminaţiunea *esc* şi *ez*: *vorbesc*, *răpesc*, *uresc*, *întrupez*, *întabulez*" (Dumbravă OR, 23).

Preferinţa pentru *e* nu era condiţionată însă numai într-o anumită arie dialectală, ea era în primul rînd un efect al conştiinţei etimologice. Heliade exprimă foarte clar acest punct de vedere prin condamnarea unor „cacografii" ca *măr* sau *tău*, *său*, pe care el le corectează în forma *mer*, *teu*, *seu* (Heliade PO, 8), afirmînd în legătură cu formele *teu*, *seu*, ca şi *reu* (citate de data aceasta alături de *vorbesc*, *se*, *Dumnezeu*) că „la asemenea cazuri se corrige şi pronunţia" (Heliade PO, 11).

În 1904, regulile Academiei dădeau preferinţă alternanţei *a* ~ *e* în locul alternanţei *a* ~ ə în flexiunea substantivului *ţară* ~ *ţeri* (RO 1904, 21). Pînă foarte aproape de zilele noastre verbele *acoperi* şi *suferi* erau recomandate la pers. 1 şi 6 cu formele *acoper*, *sufer*, chiar dacă pronunţarea cu *ă* era recunoscută ca uzuală (Lambrior VN, 150; RO 1932).

Configuraţia actuală a sistemului fonetic al limbii române cuprinde un număr apreciabil de variante de tip *ă* ~ *e* în radical: beşică-*băşică*, *băutură*-beutură, *băut*-beut, dăsagă-*desagă*, jăg-*jeg*, jălanie-*jelanie*, jăratic-*jeratic*, lăpăda-*lepăda*, *mătanie*-metanie, *năgară*-negară, năcaz-*necaz*, năcăji-*necăji*, nărod-*nerod*, păreche-*pereche*, părete-*perete*, răsfira-*resfira*, *răsfrînge*-resfrînge, răpede-*repede*, răteză-*reteza*, săc-*sec*, săcui-*secui*, sămăna-*semăna*, său-*seu*, *şăgalnic*-

șegalnic, șădință-*ședință*, șăs-*șes*, țăpos-*țepos*, vărgea-*vergea*, zămos-*zemos*, zăr-*zer*. *

Din 31 perechi de variante, 7 prezintă varianta în -ə ca normă a limbii literare actuale și 24 pe cea cu -*e*-. Din această statistică care se bazează pe lista de cuvinte cuprinsă în Îndreptarul ortografic ediția 1965 se poate constata un prim aspect al preferinței actuale pentru **e**. Aceasta nu este însă absolut concludentă întrucît actualele norme ortografice și ortoepice acordă prioritate lui [ə] în detrimentul lui [e] în situațiile în care apare [ə] ca desinență de singular feminin la substantive terminate în -*ș*, -*j* de tipul *ușă*, *grijă*.

Este adevărat, că, și în aceste condiții, actualele norme ortografice fac o excepție de la acest principiu morfologic recomandînd forma în -*e* a sufixului -*ețe* la toate tipurile de cuvinte, fără libertatea din perioada 1904—1953 cînd, la cuvintele din fondul vechi al limbii, era admisă atît varianta cu -*e* cît și cea cu -*ă*, iar la neologisme se recomanda -*ă* (Pușcariu-Naum ÎO, 17).

Se poate afirma că, în ceea ce privește norma limbii literare moderne, pentru oscilația [ə ~ e] a existat o accentuată tendință de înlocuire a variantelor cu *ă* prin cele cu *e*. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea curba de evoluție a acestei tendințe este în continuă creștere. Momentul maxim este cuprins între anii 1840 și 1900. La începutul secolului al XX-lea se reinstalează un oarecare echilibru care readuce în drepturi anumite variante în -*ă*- ca *sărman*, *sămînță*, *mătănii*, *țărm* etc. Totuși modelul literar tip în cazul acestei alternanțe rămîne -*e*-.

Căutînd să deducem locul pe care l-a ocupat în acest proces norma ortografică, ne oprim la ipoteza că [e] a devenit o vocală de tip literar în opoziție cu [ə] (considerată, în cadrul acestei opoziții, neliterară) datorită normei ortografice etimologizante și ulterior datorită celei academice maioresciene, deci datorită scrisului. Obiecția care s-ar putea face acestei explicații ar fi că asemenea oscilații au existat și înainte de introducerea alfabetului latin pentru scrierea limbii române, ceea ce este foarte exact. Densusianu și, după el, Rosetti și Nandriș citează pentru secolul al XVI-lea forme alternante : *galbăn-galben*, *mă-me*, *umer-umăr* etc.

La aceasta se poate răspunde însă că, în timp ce oscilațiile extrase din texte de limbă română veche pot să fie fapte legate de anumite inovații ale sistemului fonetic din acea perioadă (Vasiliu FD, 58, 130, 132), oscilațiile pe care le-am amintit privesc norma limbii române literare, deci o structură fonologică și un sistem fonetic convențional. Asupra acestei norme convenționale așa cum a fost

* Cuvîntul subliniat reprezintă varianta literară actuală.

înregistrată ea în lucrări normative de tipul îndreptarelor și al manualelor de ortografie și-a exercitat influența ortografia româno-latină. Un exemplu destul de clar al modului în care imaginea grafică a cuvintelor românești scrise în alfabetul latin a putut determina preferința pentru [e] în detrimentul lui [ə] la cuvintele din vechiul fond, îl reprezintă Dicționarul de la Buda cu formele sale paralele în alfabet latin și în alfabet chirilic. În afara situațiilor în care unui ⟨ъ⟩ îi corespunde un ⟨ě⟩ conform ortografiei lui Maior, există un număr apreciabil de cazuri în care această echivalență grafică dispare și este înlocuită, cu alta caracteristică sistemului ortografic promovat de Micu și Șincai: *Belgradu* — бълтрад, *belé* — бълѣ, *buchisez* — бꙋкизъз, *cățel* — къцъл, *desmețescu* — десмецъск, *desșelu* — десшъл, *diresetură* — диресътꙋръ, *eftinetate* — ѐфтинътате, (*alună de*) *pămentu* — (алꙋнъ де) пъмънт. Această necorespondență, izvorîtă din cauze multiple, nu trebuie considerată ca o manifestare pe de-a-ntregul conștientă a preferinței normative a autorilor, ci mai degrabă rezultatul nesiguranței începuturilor de transpunere a limbii române în alfabetul latin. Nesiguranța era desigur rezolvată întotdeauna cu ajutorul cunoaștințelor sau numai cu intuiția etimologică prin care adeseori un [ə] devenea [e]. Că la mijloc este vorba însă și de o confuzie grafică, ne-o dovedește faptul că apare și o influență inversă în care unui ⟨ǎ⟩ sau ⟨ě⟩ îi corespunde un ⟨є⟩: *cr̆aiçariu* — креицарю̆, *cur̆elariu* — кꙋреларю̆, *iazěru* — ꙗзер, *nep̆ir̆lescu* — непѫрлеск. Acest ultim aspect ne amintește, în primul rînd, faptul că oscilația [e ~ ə] apare și în scrierea româno-chirilică, din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea mai ales. În al doilea rînd, ne atrage atenția asupra modului în care, în trecerea de la un sistem grafic la altul, s-au reprodus forme tradiționale în [ə] sau forme grafice inovatoare în [e], fără ca pronunțarea autorului textului să fi determinat alegerea uneia sau alteia din cele două forme. În sfîrșit ca o ultimă constatare, la începutul secolului al XIX-lea ⟨e⟩ = [ə] avea toate condițiile create pentru a deveni o normă grafică uzuală.

Această normă a avut cîteva rezultate esențiale: a) crearea unei rostiri literare pedante, în cea de a doua jumătate a secolului al XIX-lea, cînd influența grafiei etimologizante asupra pronunțării intelectualilor a fost destul de puternică, și b) modificarea structurii fonetice a anumitor neologisme și încadrarea lor mai ușoară în sistemul morfematic românesc.

În ce privește primul aspect atitudinea cercetătorilor limbii române literare față de acest fenomen a fost în general aceea de a-l considera un proces firesc de muntenizare. Sînt amintite astfel

Scanned with OKEN Scanner

variante ca *răpede — repede* la Negruzzi (SLRL, 46) sau *înţălege — înţelege* şi *zăce — zece* la Alecsandri ca dovezi că „. . . după jumătatea veacului trecut, scriitorii moldoveni mergeau cu paşi repezi către unificarea definitivă a limbii române literare" (Seche, Munt., 161—164). La Gr. Alexandrescu apar frecvent, mai ales în 1863 forme cu [e] în opoziţie cu altele cu [ə] folosite în perioada anterioară. Este vorba atît de alternanţe vocalice astăzi inactive (*paseri*) sau literare (*şerpi*), cît şi de forme morfologice „hipercorecte" (*hotăresc*, *uresc* (FGA, 287, 288). Preferinţa acestui scriitor pentru [se] în locul lui [sə], şi chiar folosirea lui *se* conjuncţie, sau a lui *deşert* în locul lui *deşărt* este explicată prin influenţa sistemului latinist, asupra scriitorului, influenţă exercitată după anul 1863 (SLRL, 81). Fără să ne adresăm vreunui izvor documentar, un simplu argument de logică ne arată că, dacă preferinţa pentru [e] în defavoarea lui [ə] la un scriitor muntean îşi are rădăcinile în oficializarea scrierii româno-latine, în acelaşi mod trebuie interpretată şi manifestarea preferinţei de acelaşi tip la scriitorii moldoveni. Ca un argument la această interpretare se poate adăuga şi faptul că în indicaţiile normative ale unui recunoscut „moldovenizant" cum este Seulescu se acordă preferinţă pentru variantele în [e] ale unor cuvinte ca *numeru*, *restorn*, *resboiu*, *vorbesc*, *iubesc*, evident din raţiuni etimologice (Zugun HS, 196), ceea ce ne poate permite să privim măcar parţial în altă lumină teza „muntenizării" limbii literare în secolul al XIX-lea.

Evident că această preferinţă manifestată, în primul rînd, în scris, a format în a doua jumătate a secolului al XIX-lea o normă ortoepică academică sau pedantă. Reflexe ale ei apar în indicaţiile normative din 1932 cînd se acordă, preferinţă formelor verbale *acoper*, *sufer* (Puşcariu-Naum ÎO, 18) şi în cele din 1965 prin forme ca *şaptesprezece* (Sfîrlea Pr., 53). Aceste norme ortoepice sînt abia în zilele noastre pe cale să se generalizeze, adică să devină uzuale, să iasă din sfera rostirilor pedante. În 1932 pronumele reflexiv se scria ⟨se⟩ şi se pronunţa [sə], cum se pronunţă şi astăzi în stilul familiar, ca şi alte cuvinte ca *niţel* rostit mai ales cu [ə] (Lombard Pr., 157). De altfel, o munteancă plecată de 40 de ani din ţară, deci izolată de influenţa nivelatoare şi unificatoare a pronunţării scenice şi radiofonice, foarte puternică tocmai în această perioadă, pronunţă astăzi consecvent numai [də], [pə]*. Aşa se explică faptul că cel mai recent îndreptar ortoepic consideră încă variantele *dă* şi *pă*, *răpede*, ca fiind neobservate de vorbitori şi insistă asupra înlocuirii lor (DO, p. 10).

* Este vorba de actriţa franceză Jani Holt (Ecaterina Vlădescu-Olt) care a dat un interviu la televiziune în 1969.

Scanned with OKEN Scanner

Se poate accepta în consecinţă ideea că oscilaţia [e ~ ə] s-a impus în limba literară a secolului al XIX-lea în primul rînd pe baza unui model grafic, care a creat o preferinţă pentru [e], în defavoarea lui [ə]. Această preferinţă a fost dusă la exagerare în jurul anilor 1860—1881, cînd a funcţionat în sistemele normative alograful ⟨e—⟩ pentru [e] şi [ə]. Odată cu dispariţia acestui sincretism grafic a apărut o oarecare reacţie împotriva acestui [e] academic şi pedant, astfel că în pronunţarea literară şi-au recăpătat locul variante ca *băşică*, *şăgalnic* altele în schimb, ca *sărbare*, *săcară*, *să* pronume, *dă*, *pă* nu au mai fost acceptate, în momentul de faţă ele fiind simţite ca regionale sau populare.

Deşi, din punct de vedere istoric, velarizarea lui [e] este explicată prin contextul fonetic în care apare şi în legătură cu particularităţile de comportament ale consoanelor diferenţiate pe regiuni, în sistemul fonetic literar actual nu mai există aproape nici o interdicţie consonantică pentru [e] sau [ă]. Regula ortoepică şi ortografică actuală „se scrie şi se pronunţă *e* nu *ă* după literele *ş*, *j* în rădăcina cuvîntului" (ÎO 1965, § 9) este infirmată chiar de indicele de cuvinte prin *şăgalnic** iar de uzul lingvistic, prin *jăratic*. Unica excepţie o formează seria consoanelor palatale [ḱ] [ǵ] [č] [ǧ] şi [i̯] care nu acceptă decît pe [e] şi [u̯] care nu poate fi urmat decît de [ə]. Această distincţie reprezintă însă o inovaţie normativă destul de tîrzie, întrucît în secolul al XIX-lea existau destul de numeroase dovezi că după [i̯] putea să urmeze şi chiar se recomanda să urmeze un [ə].

În ceea ce priveşte adaptarea neologismelor, preferinţele eufonice ale secolului al XIX-lea au determinat o interdicţie a vocalei [ə] pe care numeroase îndreptare o vor promova cu asiduitate. Fenomenul nu s-a petrecut însă spontan, ci printr-un îndelungat proces, în care norma de pronunţare cu *e* s-a impus mai ales în acele cazuri în care deprinderile de pronunţare nu erau prea adînc înrădăcinate. Astfel se explică faptul că această interdicţie s-a constituit definitiv numai în legătură cu neologismele. Atitudinea remarcată la Heliade care pînă la 1840 avea „probabil obiceiul de a reda pe *-e-* latin şi italian, precedat de labială sau numai de labiala *v*, prin *ă* în neologisme — sau poate numai în unele neologisme — pe care le-a introdus în limbă" (Ivănescu-Leonte N, 12—13), nu este decît reflexul acestui proces în faza lui incipientă, cînd tendinţa de evitare a vocalelor velare nu ajunsese să se impună ca o condiţie în adaptarea neologismelor. Că aşa stau lucrurile ne-o dovedeşte şi faptul că pînă spre sfîrşitul secolului al XIX-lea sînt citate cazurile în care pronunţarea neologismelor trebuie să evite trecerea lui *e* la *ă* : *retortă*

* La acest cuvînt pot fi aduăgate *deşănţat* şi *jărăgai*, pe care ni le-a semnalat studenta Maria Oancea de la Facultatea de filologie şi istorie din Craiova.

nu *rătortă*, *recunosc* nu *răcunosc*, *secundă* nu *săcundă* (Dumbravă OR, 23, 26). Este sigur că această preferinţă, care a determinat procesul adaptării neologismelor în forma pe care o cunoaştem astăzi, a fost în a doua jumătate a secolului atît de puternică încît a antrenat — după cum s-a văzut — cuvinte din întregul vocabular activ. Pumnul observa că " românii au început a scrie cu *e* în loc de *ă*, chiar cu litere chirilice : *numer*, *mesură*, *secure*, *redăcină* (Voci, 224).

3.1.4. Sînt numeroase observaţiile referitoare la raporturile dintre [i] şi [ɨ]. Văcărescu menţionează că *î* se amestecă cu *i*, cum rezultă din dubletele *dîn* ~ *din*, *pîntece* ~ *pintece* (Văcărescu Gr. II, 113). Aproximativ la fel exemplifică această confuzie Golescu, adăugînd lui *din* ~ *dîn*, dubletul *şi* ~ *şî* şi punînd pronunţarea cu *i* tot pe seama străinilor (Golescu Gr., 199). Cipariu insistă asupra rostirii ca [ɨ] a lui ⟨i⟩ după *r* în silaba iniţială : *rîu*, *rîdu* (Cipariu G, 158). El consideră de asemenea că *i* în loc de *î* în *singe* şi *fringe* este un viciu (Cipariu G, 166). Peste două decenii, în Moldova, Nădejde va condamna pe Delavrancea pentru forma *rîsul* în loc de *risul* şi pe Vlahuţă pentru obiceiul, de care „ar fi uşor să se dezbare" de a preface aproape sistematic pe *i* în *î* după *r*" (Nădejde LL, 556, 560). Răspunzînd indirect lui Nădejde, Tiktin consideră că uzul trebuie să decidă în cazul unui fonetism ca *riu* şi *rîu*, întrucît „chiar dacă părerea emisă de şcoala etimologică că o formă e cu atît mai bună cu cît e mai primitivă n-ar fi cu totul lipsită de temei, aceasta totuşi n-ar fi încă nici un motiv pentru a se putea pretinde că formele uzitate prin cercurile culte să fie înlocuite prin arhaismele păstrate ici-colo în graiul popular" (Tiktin CO, 26). Dublete în [ɨ ~ i] vor fi atît de numeroase şi de răspîndite, încît în 1941 se va simţi încă nevoia consemnării rostirii şi scrierii cu *i* nu cu *î* după *s*, *z*, *ţ*, *ş*, *j*, *st*, *r* : *singur*, *auzi*, *zice*, *ascuţit*, *băşică*, *mojic*, *sting*, *stric*, *strig* şi mai ales a excepţiilor de la această regulă : *sîn*, *sînge*, *zîmbet*, *zîmbre*, *zînă*, *atîta*, *căpăţînă*, *ţînţar*, *frînghie*, *sprînceană*, *trîmbiţă* (Puşcariu-Naum ÎO, 20—21). Aşa se explică şi faptul că Scriban îl defineşte pe *î* ca „un sunet de mijloc între *i* şi *u* cu care se confundă în dubletele *strîc* ~ *stric* şi *sîmbure* ~ *sumbure* (Scriban, 50—51).

Oscilaţia [i] ~ [ɨ] se manifestă în limba română literară a secolului al XIX-lea paralel cu [e] ~ [ə]. Ea se grefează pe o tradiţie grafică româno-chirilică, coincide cu o particularitate de pronunţare regională, creează un model eufonic, deci ortoepic, cunoaşte o curbă ascendentă a pronunţării pedante cu [i] în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, în mare parte şi datorită etimologismului, şi se rezolvă cu o totală interdicţie pentru [ɨ] în adaptarea neologismelor.

În ceea ce priveşte tradiţia scrierii româno-chirilice sînt de amintit doi factori : a) caracteristica textelor de redacţie sîrbă de a confunda pe ы cu и (Bărbulescu F, 49) şi faptul că influenţa sîrbească literară a fost puternică în textele coresiene, în cele tipărite la Sibiu, şi în cele scrise la Bistriţa şi în Moldova (Bărbulescu F, 57); b) caracteristica textelor tipărite cu litere chirilice în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea şi în prima jumătate a secolului al XIX-lea de a adopta forme grafice etimologice sub influenţa teoriilor reprezentanţilor Şcolii ardelene, ceea ce explică forme ca *risul* şi *ridea* în texte moldoveneşti din jurul anului 1840 (DL , 4).

Variante de pronunţare cu [i] se cunosc în secolul al XIX-lea în Banat : *riu*, *briu*, *griu* (Weigand Jb. 3, 211) şi în regiunea Mureşului şi a Crişului ; *rind*, *rid*, *briu*, *griu* ; apar însă şi variante ca [i̯] în aceeaşi regiune (Weigand Jb. 4, 257). Pentru secolul al XX-lea această variantă de pronunţare a fost atestată în Haţeg, într-un număr foarte mare de situaţii şi în condiţii în care cu greu s-ar putea presupune că este vorba de un fonetism arhaic conservat întrucît alături de *uri*, *riu*, *omorit* sînt atestate, ce e drept mai rar, şi forme ca *lingă*, *bătrînă*, *tirg*, *atita*, *vind*, precum şi forme cu [i̯] : *sfînt'e*, *sfîntsît* şi *skrîntit* (Şandru, 126).

Fără să se raporteze la tradiţia grafiei chirilice şi fără să cunoască amploarea fenomenului în vorbirea regională, primele sisteme ortografice etimologice, pornind exclusiv de la etimon, au creat o echivalenţă grafematică ⟪i+⟫ = [i] ~ [i̯], care a fost preluată în perioada 1860—1881, în scrierea uzuală în toate provinciile româneşti. În prima jumătate a secolului al XIX-lea apar forme ca : *amăriciune* — амъръчюне, *amărit* — амърът, *aprenditoriu* — апрънзъторю (LB). După cum observă Pumnul la mijlocul secolului al XIX-lea, „chiar şi cu buchi se scrie *i* şi se zice ѫ" (Voci, 248). Răspîndită prin scris, tendinţa de „literarizare" prin [i] a cunoscut o mare dezvoltare în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Susţinută de scrierea etimologică, norma de pronunţare a fost impusă în primul rînd de moldoveni. Săulescu afirmase de pe la 1833 că moldovenii preferă pe *i* în locul lui *î*, în cuvinte ca *timp* şi *pămintean* (Seulescu G, 62). Acestei norme literare moldoveneşti i se asociază, cu o jumătate de secol mai tîrziu, Nădejde. Formele recomandate de cei doi cărturari concentrează variante de pronunţare literară actuală ca *sosind*, *zile* (Zugun HS, 196), precum şi variante de pronunţare literară învechită, proprie secolului al XIX-lea, considerate astăzi „pedante" : *sin*, *şinge*, *zimbet*, *zimbre*, *zină*, *căpăţină*, *sprinceană* (Nădejde LL, 560).

Crearea acestui model ortoepic a caracterizat în general pe intelectualii din aria dialectală nordică, întrucît în această zonă velari-

Scanned with OKEN Scanner

zarea lui [i] după anumite consoane dentale era caracteristică. Procesul fiind însă incipient, norma ortoepică nu a reuşit niciodată să depăşească faza oscilaţiei, pe care o atestă tipăriturile în această perioadă. Pînă în primele decenii ale secolului al XX-lea intelectualii au pronunţat cuvintele *rîs*, *zîmbet*, *zînă* cu [i], sau cu [î] varianta cu [i] fiind considerată, cel puţin de către unii dintre ei, ca *mai* literară. Ca dovadă ne stau la dispoziţie mărturii ale unor îndreptare ortografice care admiteau în aria dialectală nordică forme de pronunţare paralelă : *tîmp* şi *timp*, *tînăr* şi *tinăr*, *înger* şi *inger*, *surîd* şi *surid*, *sfîrşî* şi *sfîrşi* (Dumbravă OR, 25—26). Mărturii indirecte apar în publicistica vremii, în care unii filologi îşi exprimă preferinţele pentru o variantă de pronunţare sau alta. N. Mihelţeanu, din Răşinari, preferă pe [i] în locul [ɨ] după *z* şi *ţ* (Am. şc. V, 112). Apariţia formelor *riu*, *sin*, ca variante de pronunţare la Eminescu (Istrate L, 7) nu ar avea în aceste condiţii nevoie de o confirmare prin rime, cu atît mai mult cu cît interpretarea lor, din acest punct de vedere, este discutabilă. În fapt, aceste forme nu fac decît să plaseze pe scriitor în norma literară a epocii sale. Dacă ne gîndim la Conachi, care utiliza în manuscrise consecvent variante grafice cu [ɨ] iar în textele tipărite este cunoscut prin variante cu *i* (Rosetti-Cazacu RL, 488), şi comparăm această situaţie cu aceea pe care o întîlnim la Eminescu, de exemplu, care utiliza pe *i* atît în manuscrise cît şi în textele tipărite, avem o imagine schematică a liniei de evoluţie parcurse de norma ortoepică în secolul al XIX-lea. În acest context, trebuie interpretate oscilaţiile *sîngur-singur* la Negruzzi (SLRL, 46) *mojicie-mojîcie*, *ridică-rîdică* la Alexandrescu (SLRL, 82), sau forme ca *arzindele-i* (Din Mold. I, 44), *aţiţă* (RL, 4[1]), *audit* (A III, 990), din publicistica moldovenească de la mijlocul secolului al XIX-lea.

De aceea o variantă ca *luminărică*, la Ghica în 1887, nu trebuie considerată exclusiv etimologie populară (Hristea Et., 522) ; ea poate fi o acomodare la normă, în acea perioadă în care [i] era considerat literar în opoziţie cu [î], în orice condiţii. Reflexe ale acestei norme pedante apar pînă în zilele noastre, astfel încît putem să ne întrebăm dacă *luminare*, atestat „izolat şi întîmplător" în pronunţarea scenică şi explicat ca un hiperurbanism, „confirmare a nejustificatei repulsii faţă de sunetul *î*" (Sfîrlea Pr., 57), nu poate fi încadrat în aceeaşi categorie de fapte.

O poziţie faţă de curentul de literarizare prin [i] adoptă la sfîrşitul secolului al XIX-lea Tiktin. El acceptă variantele *strica* şi *striga*, dar se opune formelor *riu*, *omori*, *sin*, pe care le consideră falsificări (Tiktin CO, 181). Începînd din 1904, se observă un regres al lui [i] în lucrările normative. La acea dată *zînă* era literar, spre

Scanned with OKEN Scanner

deosebire de *zimbet*, considerat pretenţios (RO 1904). În 1932, *zînă* trece alături de *zîmbet* în norma ortoepică.

În afara normei ortoepice pendante din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, echivalenţa grafematică ≪i+≫ = [î] ~ [i] a dat naştere, în actualul sistem fonetic literar românesc unor situaţii derutante: *stric-strîng*, *sting-stîlp*, *sprînceană-sprinten*, *aburi-urî* etc., care nu pot fi explicate decît diacronic. Totodată, ea a prelungit ezitarea vorbitorilor cultivaţi în utilizarea celor două elemente vocalice în cazul cuvintelor formate cu *in-/în-*, sau a unor verbe terminate în *-ri/-rî*: *introducere-întroducere*, *intreprindere-întreprindere*, *dogori-dogorî*.

3.1.5. Mai puţin caracteristice pentru demonstrarea modului în care un principiu ortografic a sprijinit răspîndirea şi generalizarea unei norme ortoepice, dar totuşi instructive pentru anumite detalii pe care le dezvăluie, sînt oscilaţiile [ə] ~ [o], [ɨ] ~ [u], [e] ~ [i] şi [o] ~ [u].

1° pentru [o] ~ [ə] este caracteristică tendinţa de a acorda preferinţă lui [o] în detrimentul lui [ə], pe de o parte în scris, din false considerente etimologice, pe de altă parte şi în pronunţare. Lexiconul de la Buda notează pe ъ cu *o* atunci cînd crede că la bază se află o astfel de vocală originară: *acotare*. акътаре derivat din it. *cotale*, sau cînd, în conformitate cu o particularitate de pronunţare maghiară, presupune la baza cuvîntului un [o]: *alquotuesc* — алкътоєск, *alergou* — алєргъо. Pentru Heliade *lăcuiesc* şi *rătund* sînt „cacografii" (Heliade PO, 8). Norma ortoepică va adopta aceste două cuvinte în varianta cu [o] subscriind la o falsă etimologie (< lat. *rotundus* şi < lat. *locus*), sau — eventual — în ceea ce-l priveşte pe a *locui*, recreînd cuvîntul de la *loc* cu sufixul *-uí*, ceea ce însă în cazul variantei *locaş* nu se mai poate presupune. Alexandrescu adoptă varianta *locaş* în 1863 (SLRL, 82) probabil tot ca o acomodare la norma ortoepică în care unei vocale derivate [ə] sau [ɨ] îi era preferată o vocală „originară".

Interesantă în acest sens este şi poziţia lui Cipariu care, după 1860, recomandă variante de pronunţare cunoscute pentru acea perioadă în aria sudică (cf. Golescu Gr.), variante în care de asemenea [o] este preferat lui [ə]: *doao* nu *doaă*, *noao* nu *noaă*, *luo* nu *luă*, *luundu* nu *luîndu* (Cipariu Pr. II, 360).

2°. Oscilaţia [u] ~ [ɨ] poate fi raportată la grafie numai în măsura în care ştim că a funcţionat sincretismul grafic ≪u—≫ = = [u] ~ [ɨ]. S-a creat astfel modelul pentru o interpretare mecanică a oricărui ⟨u+*n*⟩ ca fiind forma primară, deci mai prestigioasă a lui [ɨ]: *aduncat* — адънкат (LB), *adunca* (Am. şc. III, 17). Dintre formele paralele care circulă în secolul al XIX-lea atestate fiind ca variante de pronunţare: *curînd* şi *curund*, *împluş* şi *umplu* ((Dum-

bravă OR, 25), aria nordică își arată parțial preferința pentru [ɨ] în cazuri izolate : *îmblu* (*umblu*) (Onciu ÎO, 8). Treptat se încadrează în norma de pronunțare cu [u] un număr din ce în ce mai mare de cuvinte. La 1932 se recomandă încă expres această pronunțare pentru cuvinte ca *porunci*, *gutui*, *umfla*, *umbla*, *umplea*, *undrea* (Pușcariu-Naum ÎO, 24). Cu excepția ultimului, toate celelalte se fixează, în această formă, în limba literară actuală. *Undrea* este însă astăzi acceptat în norma literară în forma *andrea*.

3°. Între [e] și [i] există o oscilație pe care o atestă cele mai vechi texte. Variante ca *fecior-ficior*, *nece-nice-nici* pot fi semnalate, paralel, în același text, în limba română veche (ILR, 211). În secolul al XIX-lea cazurile de oscilație între [e] și [i] se înmulțesc, permițînd organizarea în serii. Există astfel o oscilație a segmentelor inițiale *des-/dis-* sau finale *-ec/-ic*, *-ență/-ință*, precum există și o oscilație [e] ~ [i] care apare la cuvintele noi. Publicistica vremii semnalează ezitările existente, *iepurele* nu *iepurile*, dar *națiunile* nu *națiunele* (Am. șc. III, 21).

În momentul de față oscilația *des-/dis-*, ca și *-ec/-ic* apare încă și în cea mai îngrijită pronunțare, cea scenică (Sfîrlea Pr., 52).

Oscilația [e] ~ [i] în sufixul *-ență/-ință* a fost rezolvată în prima jumătate a secolului al XX-lea, cînd, în ciuda îndrumărilor normative ale filologilor, varianta *-ență* s-a încetățenit la neologisme, mai ales datorită paralelismului cu *-ent*. Între 1830—1880 între *-ență* și *-ință* există o concurență, care se caracterizează prin faptul că apare la același cuvînt : *dependință* și *dependență* (Ivănescu-Leonte N, 17). La mijlocul secolului al XIX-lea varianta *-ență* era o variantă pedantă, pentru unii vorbitori o pură variantă grafică, pe care o citeau fie *-ință*, fie *-ință*, așa cum *den* se citea fie *din*, fie *dîn*. Tiktin, care este principalul exponent al luptei împotriva pedantismului lingvistic, la sfîrșitul secolului al XIX-lea, va încerca înlăturarea acestei variante, propunînd forme ca *absință*, *competință*, *esință*, *prezință*, *concurință*, *corespondință*, *sentință*, *tendință* și *consecință* (Tiktin O, 16). Totuși varianta pedantă se va generaliza în limba română literară contemporană, după ce va înlătura o efemeră formă paralelă, modelată după fonetismul francez, *-ansă*. Generalizarea sufixului *-ență* se explică prin răspîndirea unui alt sufix paralel, *-ent*, sufix care a fost și el la origine o pură variantă grafică a sufixului de origine franceză adaptat *-înt* care circula paralel cu sufixul italian corespunzător *-inte*. Sufixele *-ent* și *-ență* s-au susținut reciproc, astfel încît varianta adaptată, nepedantă, nu s-a generalizat în româna modernă decît în cazurile în care nu s-a creat sau nu s-a încetățenit un corespondent adjectival paralel al substantivului, deci în cazul unor cuvinte ca *tendință* sau *sentință*. În orice

Scanned with OKEN Scanner

caz rezolvarea oscilaţiei pentru acest sufix înclină din punctul de vedere al limbii literare actuale, în favoarea lui [e]. O asemenea preferinţă pentru [e] apare şi în cazul segmentului final *-ecţie* la neologisme, segment în care oscilaţia [e] ~ [i] înclină, de asemenea, în favoarea lui *e*, într-o proporţie de 46 :3 (Hristea Et., 517). Nu este deci de mirare că începînd cu sfîrşitul secolului al XIX-lea apar în pronunţarea semidocţilor forme de hiperurbanism care se caracterizează tocmai prin înlocuirea lui *i* cu *e*. Prin cuvinte ca *teribel*, *devorţa*. Caragiale oferă mostre ale limbajului incult din această perioadă (SLRL, 412). În aceeaşi categorie se încadrează „hiperurbanisme" actuale ca *atitudene*, *destins*, *elexir*, *posibel* (Iordan, Gr. gr., 26; Nandriş Ph., 226—228). S-a creat deci în secolul al XIX-lea un model pe baza căruia, în opoziţia dintre *e* şi *i*, prima vocală a fost considerată mai „literară". La crearea acestui model a contribuit în primul rînd particularitatea de pronunţare regională în care un *e* neaccentuat era transformat în *i*, particularitate pe care în secolul trecut o atestă relativ frecvent textele culte. La Negruzzi apar astfel variantele *picioarele* şi *picioarile* (SLRL, 47). În al doilea rînd, modelul a fost sprijinit de scrierea etimologică care crease o oarecare confuzie între *e* şi *i* pe baza alografului ⟨e+*n*⟩. În LB, apare *aducere amente* — адꙋѵере аминте, iar ortografia lui Şincai şi Mincu a iniţiat răspîndirea formei *bene* pentru *bine* (Ionaşcu SO, 100).

Rezultatul acestui model îl reprezintă faptul că, în cadrul normelor actuale, din 22 de cuvinte cuprinse în materialul excerptat pentru lucrarea de faţă la litera A, 12 apar astăzi cu varianta literară în *e* (*ademeni*, *alegorie*, *aleluia*, *alineat*, *anahoret*, *anale*, *aparent*, *aparentă*, *apoplexie*, *apotecar*, *areal*, *asemenea*, şi 8 în *i* (*acatist*, *aciră*, *adică*, *albinet*, *alifie*, *amnistie*, *argintărie*, *asigura*)*. În prima jumătate a secolului nostru preferinţa pentru *e* în norma literară era şi mai accentuată, întrucît segmentele finale *-ec*/*-ic*, erau adoptate în spiritul normativ al secolului anterior, în forma *-ec*: *duminecă*, *întunerec*, *mînecă*, *pîntece*, *petec*, *piersecă*, *purece*, *împiedec*, *încalec* (Puşcariu-Naum ÎO, 18). Astăzi sînt recomandate cu *-ec*, numai trei cuvinte din cele enumerate mai sus: *mînecă*, *pîntece* şi *încăleca* (ÎO 1965).

4°. Vocalele labiale apar alternativ în variantele de pronunţare ale aceluiaşi cuvînt: *român-rumân*, *dormi-durmi*, *adăoga-adăuga*, *înconjura-încunjura*, *fascicolă-fasciculă*. Dacă pentru limba română

---

* Chiar dacă pentru unele dintre aceste cuvinte poate fi adus în discuţie modelul grecesc, pentru altele, eventual, ar exista alte explicaţii, privite din perspectiva de ansamblu a oscilaţiei [e] ~ [i] în norma literară a secolului al XIX-lea, cred că ele pot forma şi argumentul pentru modul în care s-a întărit un anumit model eufonic avînd, printre alte surse, şi grafia.

Scanned with OKEN Scanner

actuală numai cîteva dintre perechile alternante citate mai sus reprezintă forme acceptabile în pronunţarea cultivată, în secolul al XIX-lea toate perechile amintite se aflau din acest punct de vedere, pe acelaşi plan. În liniile ei generale oscilaţia [o] ~ [u] se aseamănă cu oscilaţia dintre vocalele palatale. Deosebirea esenţială constă însă în faptul că, în cazul vocalelor labiale, norma de pronunţare a secolului al XIX-lea realizează un echilibru între cazurile de apariţie a fiecăreia dintre cele două vocale. Astfel din aceeaşi serie de material excerptat, preferinţa normei actuale se îndreaptă spre varianta în *u* la 10 cuvinte (*abunda*, *abur*, *adăuga*, *afurisi*, *agud*, *ajumi*, *aluat*, *aguridă*, *anafură*, *aplauda*) şi spre varianta în *o* la 9 (*adaos*, *adormi*, *aghiotant*, *ajutora*, *altoi*, *amor*, *amorţi*, *arbore*, *articol*. Cu toate că anumite exemple de pronunţare incultă a neologismelor, aşa cum este ea atestată tot de Caragiale, demonstrează o înclinaţie subiectivă pentru *o* în locul lui *u* : *coraj*, *fonçtie*, *poblic* (SLRL, 412), totuşi modelul pronunţării literare actuale în cadrul acestei oscilaţii vocalice nu-l constituie *o*. În ciuda opoziţiei popular — literar intrată în conştiinţa vorbitorilor români actuali prin perechile *român-rumân* sau *dormi-durmi*, limitele utilizării vocalei *u* s-au menţinut destul de largi, în primul rînd datorită faptului că, pe baza unui procedeu de preluare şi adaptare a unei grafii franceze [ü] a fost frecvent transpus în pronunţarea românească ca [u], ceea ce a întărit poziţia în sistem a acestuia din urmă.

Aşa se explică faptul că, deşi această oscilaţie prezenta din punctul de vedere al ortografiei etimologice premisele creării unui model de pronunţare literară cu preferinţă pentru *o*, totuşi configuraţia actuală a sistemului fonetic literar pune cele două vocale pe acelaşi plan. Uzul şovăie şi astăzi mai ales în legătură cu segmentele finale ale neologismelor *-ol(ă)/-ul(ă)*. Pe de altă parte sînt numeroase cazurile de alternanţă [*o*] ~ [*u*] în cadrul derivaţiei unor neologisme : *articol-articula*, *acţiune-acţiona*. În raport cu pronunţarea literară de acum patru decenii actuala pronunţare literară a evoluat în sensul stabilizării unor forme şi a înlocuirii altora. Astfel în 1932 erau încă declarate oscilante formele verbului *adăuga* : *adaog-adaug*, şi ale substantivului *repaos-repaus* (Puşcariu-Naum ÎO, 24), care astăzi par a se fi stabilizat în forma cu *u*. În acelaşi timp însă *unicele* forme recomandate acum patruzeci de ani : *batjocuri*, *cutropi* şi *încunjura* apar astăzi în lucrările normative cu altă *unică* variantă : *batjocori*, *cotropi* şi *înconjura*. Actualele variante normative se explică prin procese de analogie şi asimilare, primele două ilustrînd înclinaţia pronunţării româneşti pentru armonia vocalică. Evoluţia pe care a suferit-o oscilaţia vocalelor labiale în ortoepia românească modernă demonstrează, de altfel, limitele în care o normă grafică

Scanned with OKEN Scanner

etimologizantă poate acţiona în direcţia creării unui model eufonic. Este evident că aceste limite sînt determinate de procesele interne ale sistemului lingvistic. Oscilaţia vocalelor palatale s-a rezolvat în favoarea lui [e], numai în măsura în care nu a existat un alt factor fonetic care să întărească poziţia în sistem a celeilalte vocale palatale. Întrucît această condiţie a fost creată de relaţia [ü] — [u], pentru vocala labială închisă, aceasta şi-a păstrat poziţia, nefiind decît într-o mult mai slabă măsură înlocuită prin *o*.

3.1.6. Aspectul cel mai puternic marcat de scriere în ceea ce priveşte pronunţarea literară românească este cel al grupurilor de sunete în componenţa cărora intră fie consoanele fricative iod sau digamma, fie semivocalele [e̯] sau [o̯]. În acelaşi timp, în cazul acestor grupuri de sunete, tradiţia scrierii româneşti face cu totul imposibil de urmărit stadiul pronunţării vocalelor labiale şi a celor palatale în poziţie iniţială, situaţia în care este de presupus că toate aceste tipuri de vocale româneşti au fost cîndva pronunţate cu o fricativă protetică palatală sau labială. Pe de altă parte, este cunoscută tendinţa limbii a române de a reduce grupurile de sunete (Graur-Rosetti Ph., *10*, *9*, 11, 25). Pentru a deduce locul pe care l-a ocupat norma ortografică în evoluţia pronunţării grupurilor de sunete româneşti, am recurs la cele cîteva caracteristici esenţiale ale acestei norme. Probabil un examen suplimentar ar scoate la iveală aspecte nesesizate. În expunerea de faţă m-am orientat după ceea ce apărea cu deosebită evidenţă de la prima vedere. Este vorba de cîteva caracteristici esenţiale ale scrierii româno-latine care pot fi puse în legătură cu pronunţarea ulterioară a grupurilor de sunete de tipul diftongilor :

1) notarea vocalelor iniţiale fără elementul protetic ;

2) marcarea diftongilor rezultaţi din metafonie prin vocala originară accentuată ;

3) crearea unui segment grafic final identic cu grupul vocalic *-iu*, cu scopul de a marca formele flexionare verbale şi nominale ;

4) evitarea distincţiei grafice dintre hiat şi diftong. Aceste caracteristici ale normei de scriere românească au determinat un anumit mod de pronunţare a grupurilor de sunete cu caracter de diftong sau de hiat.

1°. Este o idee în general acceptată că toate vocalele româneşti, cu excepţia celor centrale, sînt rostite la început de cuvînt sau de silabă, cu un sprijin labial sau palatal ; [u̯om, u̯urs, i̯este, i̯inimă]. Această particularitate caracterizează pronunţarea românească populară, necultivată, dar ea nu se face observată în mod consecvent

Scanned with OKEN Scanner

pentru toată seria vocalelor amintite, deoarece se pare că acest sprijin nu este la fel de perceptibil înaintea fiecărui tip de vocală. Astfel [i̯] înaintea lui [i—] este mai puțin perceptibil decît înaintea lui [e-] (DOp., 8), iar [u̯] înaintea lui [u—], mai puțin decît înaintea lui [o—]. Așa se explică, probabil, faptul că în îndrumările ortoepice există o preocupare mult mai redusă pentru pronunțarea literară a vocalelor închise inițiale — [u—] și [i—] — decît a celor cu deschidere medie — [o—] și [e—]. Primul dicționar ortoepic românesc discută numai pe [i—], [e—] și [o—], ignorînd cu totul situația lui [u—] (DOp., 8—9). De asemenea, studiile referitoare la sistemul fenomenelor limbii române discută existența unui segment inițial [u̯o], [i̯i] sau [i̯e], fără să-l amintească pe [u̯u], în aceleași condiții (Graur — Rosetti Ph., 9; Petrovici FIR, 34, 36—37). Dar oricare ar fi situația, este cert că, în stadiul actual de pronunțare românească, opoziția dintre literar și neliterar este tranșant marcată prin rostirea pură „independentă" a acestor vocale inițiale și rostirea lor cu sprijin labial sau palatal. S-a făcut observația practică de a utiliza această particularitate pe scenă ca „mijloc de nuanțare a expresiei" (Sfîrlea Pr., 56). Se poate pune întrebarea cum se explică această situație în pronunțarea contemporană și eventual care sînt căile prin care s-a ajuns la ea. Pentru a răspunde la această întrebare nu ni se oferă decît anumite posibilități de a face analogii și deducții, deci elemente de raționament și nu fapte concrete apte spre a fi examinate. Astfel avem la dispoziție constatarea de mult făcută că [e] și [i] tind, în limba română literară, să devină „foneme autonome" deoarece limba literară conține foarte mulți termeni internaționali de origine latină, greacă sau franceză, așa-numitele neologisme, termeni care încep cu vocalele *e* sau *i* neprecedate de iod (de exemplu *emanație, epocă, evoluție... institut, ipoteză...*)... și deoarece „în limba literară, între consoanele palatalizate și vocalele *e* sau *i* următoare nu se rostește, ca în majoritatea graiurilor regionale, un scurt element vocalic palatal, mai închis decît *e* sau *i* următori" (Petrovici FLR, 36—37). Deci pronunțarea acestor vocale la inițială fără sprijin palatal este o inovație a românei moderne, care poate fi pusă în legătură cu norma generală literară de a evita elementul fricativ palatal înainte de *e* și *i* chiar și după consoane palatalizate. Fără a determina vreo modificare a statutului fonetic al vocalei *o*, pronunțarea literară română modernă a realizat și în cazul ei aceeași inovație, astfel încît deși încă „în graiurile regionale și în pronunțarea literară a unora, orice *o* inițial este precedat de digamma: *u̯om, u̯os, u̯oi* etc. „(Petrovici FLR, 34), norma actuală condamnă această pronunțare în exprimarea solemnă (DOp., 8—9). Fără să găsim o mențiune expresă

în lucrările normative, putem deduce că situaţia este aceeaşi şi în cazul vocalei labiale închise [u]. Cea mai îngrijită pronunţare literară românească se caracterizează deci prin „articularea independentă a tuturor vocalelor. . . Nu apare nici un element de sprijin, indiferent dacă cuvîntul se află la începutul frazei sau în interiorul ei" (Sfîrlea Pr., 56). Faptul că scena a impus această pronunţare este explicat, pentru vocalele iniţiale, prin reacţia „împotriva unor forme ca *yinimă*, *wom*, considerate vulgare" (Sfîrlea Pr., 56). Avem deci o constatare ortoepică şi două explicaţii strîns legate între ele : introducerea unor elemente neologice cu [e—] şi [i—] şi interpretarea ca fiind vulgare a unor forme cu [ii—], de exemplu *yinimă*, sau cu [u̯o—], de exemplu *u̯os*. Este vorba deci de o inovaţie de pronunţare bazată pe modelul cuvintelor împrumutate. Primul izvor al acestei norme ortoepice l-a reprezentat pronunţarea oamenilor cultivaţi care cunoşteau sistemul de pronunţare din limba de origine. Generalizarea normei şi transformarea ei într-o particularitate a rostirii literare uzuale s-a efectuat în a doua jumătate a secolului al XIX-lea şi mai ales în primele decenii ale secolului XX, şi pe calea scrisului. Condiţia favorizantă a fost creată de tratamentul grafic pe care l-a avut în istoria scrierii româno-latine notarea preiotării (vezi **2.1.2. — 2.1.3.**). Prin sistemele ortografice oficiale din Principate [i̯] trebuia deosebit de [i], în timp ce în sistemul ortografic ciparian, aplicat aproximativ în acelaşi timp, această distincţie nu era marcată decît distributiv. În scrierea uzuală s-a creat astfel între anii 1858—1904 o echivalenţă grafematică ⟨i⟩ = [i] [i̯], pe de o parte, şi ⟨e—⟩ = [e] [i̯e], pe de altă parte. Faptul că echivalenţa realizată prin ⟨e—⟩ apare mai ales în sisteme din aria dialectală nordică trebuie pus în legătură cu o eventuală preiotare mai pronunţată în această arie dialectală decît în aria sudică, astfel încît aici conştiinţa opoziţiei dintre [e—] şi [i̯e—] ca o opoziţie dintre literar şi neliterar a fost mai puternică, evident şi din considerente etimologice, în unele cazuri. Prestigiul lui ≪e+≫ în locul lui ≪i+≫ a fost susţinut şi de modele grafice ca *epa* [apă] (ELDR, 82), adoptat în a doua jumătate a secolului al XIX-lea şi de Heliade *eapâ* (Heliade O II, 259). Acest model ar putea să explice grafii ca *etegan* — ѣтеган sau *éderă* — ѣдеръ, *ésle* — ѣсле sau *érba* — ѣрба în LB (cf. însă *herba* ELDR, 82; *earbâ* Heliade O II, 260). ⟨#e—⟩ cu valoarea lui [i̯a] sau [i̯] a existat în scriereauzuală din toate provinciile româneşti pînă la sfîrşitul secolului al XIX-lea, de exemplu adverbul *iar*(ă) apare frecvent scris *eară* (CL 1892, 206) sau *ér* (Costinescu, passim). Acest prestigiu grafic a lui ⟨e—⟩ cu valoarea [i̯] [i̯e] sau [i̯a] în locul lui ⟨i⟩ sau ⟨î⟩ este susţinut deci de norme ale scrierii etimologice, dar el se grefează pe o deprindere din epoca scrierii chirilice în care ⟨ѣ⟩ apare la iniţială

Scanned with OKEN Scanner

cu valoarea [i̯e]. În aceste condiţii, grafii ca ерї , în 1839, nu fac decît să marcheze trecerea spre grafii ca *erĭ* în 1866 la Bucureşti, într-o perioadă în care ortografia oficială cerea notarea prin ⟨ĭ⟩ a iodului, dar uzanţa crease un model mai agreat: ⟨#e—⟩ cu valoarea [i̯e—] sau chiar cu valoarea [i̯a—] (vezi Foaie săpt., 5; Ath. R I, 5; cf. *heri* ELDR, 78). Semnificativă pentru modul în care s-a petrecut, în a doua jumătate a secolului trecut, întărirea poziţiei lui ⟨e—⟩ cu valoare [i̯e—] este atitudinea lui Tiktin amintită în treacăt în capitolul anterior. Tiktin cere să se scrie *e*, în locul lui *ĭe*, în cuvinte moştenite ca *eŭ*, *epure*, *ert*, *este*, *pae*, *cue*, *băeţi*, *voesc*, *încuem*, admiţînd ca excepţie străinismele în care „ĭ este un sunet organic: *ĭerarh*, *ĭezuit*, *proĭect*, *caĭet*, *banchĭer*". În schimb după [k] sau [g] el cere să se scrie tot *e*: *chem*, *gheţus*, cuvinte care se pronunţau deci uzual de către o parte — cel puţin, dintre intelectualii români în forma [kiem] şi [gietsuʃ] (Tiktin CO, 173; vezi şi Tiktin MO, 39). Deşi adept al principiului fonetic, Tiktin se lasă influenţat de un model normativ în care ⟨#e—⟩ este preferat lui ⟨i—⟩, întrucît prestigiul imaginii grafice îl impusese deja. Rezultatul direct şi clar al acestui fenomen se poate observa în modul în care se menţin în îndreptarele actuale cazuri ale acestui model: de exemplu *erbivor* şi *ierbar* cele două forme normative actuale, dintre care numai a doua corespunde uzului comun, prima fiind o adaptare a neologismului după acest tipar eufonic (ÎO 1965). Rezultatul mai general îl constituie însă faptul că după modelul acestei preferinţe pentru o vocală pură în locul uneia precedate de sprijin fricativ anterior se naşte, prin analogie, sentimentul că aceasta este pronunţarea mai frumoasă şi în cazul celorlalte vocale. Primele care se acomodează idealului eufonic sînt evident [u—] şi [i—], întrucît la acestea sprijinul labial sau palatal este mai puţin perceptibil. Pentru [o—] şi mai ales pentru [e—] procesul este în curs de desfăşurare. În orice caz, în configuraţia actuală a pronunţării literare, cazurile de apariţie a grupurilor vocalice de tipul diftongilor cu element semivocalic iniţial sînt mult mai puţin numeroase decît presupunem că trebuie să fi fost în primele decenii ale aplicării scrierii româno-latine. Se poate spune că oscilaţia [e] ~ [i̯e] a avut în procesul de normare a limbii române literare un rol dublu. Cu ajutorul sincretismului grafic ≪e—≫ = [e—] şi [i̯e—] s-a creat modelul pentru pronunţarea pură, independentă a tuturor vocalelor româneşti în poziţie iniţială. Chiar dacă rolul modelului grafic a fost secundar el nu poate fi însă neglijat. Al doilea rol jucat de această oscilaţie apare însă în modul în care se caracterizează astăzi în pronunţarea îngrijită grupurile de tip *a—e*, *e—e*, *i—e*, *o—e* şi *u—e*. După descrierea procesului prin care trebuie să fi trecut pronunţarea literară în a doua jumătate a

secolului al XIX-lea, devine mai evident felul în care s-a ajuns la situaţia descrisă cu privire la pronunţarea scenică (vezi p. 138). În momentul de faţă pronunţarea literară comună se caracterizează printr-o tendinţă de creare a unui pseudohiat, care, după exemplele semnalate, pare să caracterizeze mai ales grupurile în care al doilea element este *e*; *boer*, *vuet*, *bae* (Sfîrlea Pr., 59). În ceea ce priveşte grupul *i—e*, întrucît cercetările recente insistă asupra faptului că acest grup nu permite în limba română realizarea hiatului, nu putem decît să aşteptăm confirmarea acestei constatări prin înregistrări mecanice. Pînă atunci consemnăm, cu toată rezerva, impresia pe care o avem despre pronunţarea uzuală, în care şi în acest grup tendinţa pronunţării îngrijite este aceea de a crea un pseudohiat, cel puţin în cazul unor cuvinte mai noi şi mai rare cum este *hieratic*. În asemenea cazuri pronunţarea cu iod intervocalic clar şi distinct pare să fie evitată de majoritatea vorbitorilor atunci cînd îşi supraveghează pronunţarea, chiar dacă în cuvinte vechi apar rostiri cu [i̯] distinct [mii̯el].

2° Izvoarele documentare care ne-au stat la dispoziţie atestă, într-un mod indirect, condiţiile în care, în cadrul oscilaţiei [e] ~[i̯e], se întăreşte în norma de pronunţare modernă poziţia lui [e], atît la început de cuvînt cît şi în mijlocul cuvîntului:

1) pentru situaţia la *început de cuvînt* avem, pe de o parte confirmată tendinţa de a se evita notarea diftongilor şi a triftongilor. Grafia ⟨estu⟩ pentru [i̯est] este justificată în publicistica vremii prin faptul că astfel femininul nu pare scris cu diftong *ieasta* ci numai *easta*, eventual *esta* (Am. şc. III, 121). În prima jumătate a secolului al XX-lea există confirmarea că în pronunţarea intelectualilor din capitală apare tendinţa de pronunţare a lui [i̯e—] ca [e], ce e drept mai rar şi mai ales în anumite condiţii de fonetică sintactică: [este] sau [unde era] (Lombard Pr., 156).

2) *în mijlocul cuvîntului* se deosebesc două cazuri:

a) *după vocală*, situaţia în care în fond [e] se află tot în poziţie iniţială. În consecinţă observaţia făcută cu privire la tendinţa de evitare în grafie a unor grupuri vocalice prea lungi se aplică în mod evident şi aici, chiar dacă exemplul dat analizează numai sunetul în poziţie iniţială absolută.

Un intelectual din Bucureşti anchetat în prima jumătate a secolului nostru pronunţă în această situaţie uneori [e] alteori [ie]: *aleie*, *ideie*, *giuvaier*, dar *needitat*, iar în cuvinte ca *Viena*, [i] este

foarte redus (Lombard Pr., 156). Să ne reamintim acum constatările făcute cu privire la pronunţarea scenică actuală în care situaţia a evoluat în direcţia evitării lui [i̯] în grupul [ee], pronunţîndu-se acum *ale-e*, *femee* (Sfîrlea Pr., 60), adică sub forma unui diftong egal, precum şi crearea pseudohiatului în grupul *a—e*, *o—o* şi *u—e*, în cuvinte vechi (Sfîrlea Pr., 57; cf. şi Petrovici FLR, 34). Avînd la îndemînă cele două atestări documentare ale pronunţării literare româneşti aşa cum a fost înregistrată ea la interval de patru decenii, putem să o considerăm ca o consecinţă a unei tendinţe inovatoare, ale cărei surse trebuie căutate în influenţa neologică a secolului al XIX-lea şi în tratamentul grafic al vocalei *e* în poziţie iniţială. Rolul grafiei s-a menţinut în această direcţie şi în cursul secolului al XX-lea, întrucît normarea scrierii cu ⟨i⟩ a lui [i̯] înainte de [e] în grupurile vocalice cu *a*, *ă*, *î*, *o*, *u*, *e*, era reglementată după principii externe, astfel încît respectarea normei scrise nu se putea realiza cu mijloacele de care dispune vorbitorul cultivat obişnuit. Astfel se cerea, în 1932, notarea grupurilor *a—e*, *e—e*, *u—e* şi *o—o* fără *i* în cuvintele noi şi în cele pătrunse în limbă prin biserică, deci se scria *Nicolae*, *aer*, *giuvaer*, *alee*, *feerie*, *statue*, *duel*, *coeziune* (Puşcariu-Naum ÎO, 29—30). După cum se vede, grupul *i—e* nici nu este pomenit, ceea ce făcea ca în acest grup [i̯] să nu fie niciodată notat. Mai mult decît atît prezenţa lui [i̯] la început de silabă în grupurile *î—i*, *o—i*, *u—i* nici nu era luată în considerare, iar normarea scrierii acestor grupuri în cazul verbelor de conjugarea a IV-a şi I se baza pe principiul morfologic, orientat însă după o falsă analiză a radicalului. Se recomanda să se scrie *mîrîe*, *fîlfîe*, *sue*, pe motiv că radicalul verbului nu se termină în *i*. În aceste condiţii apăreau grafii paralele contradictorii: *mîrîe—mîngîie* (radical terminat în *i*, cf. *mîngîia*), *îndoiesc—— alcătuesc* (la primul verb se lua în consideraţie ca radical *doi*), *tămîiea—situez* (cf. *tămîie*) (Puşcariu-Naum ÎO, 68). Norma a fost valabilă în scrierea românească pînă în 1954, cînd analiza derutantă descrisă mai sus a fost înlocuită cu o normă, care, deşi pentru vorbitor la fel de greu sesizabilă, este cel puţin consecventă: vechimea cuvîntului în limbă. În aceste condiţii se scrie: *alcătuiesc*, *pîrîie*, *suie*. Se păstrează însă scrierea *situez*, *situează* din două motive, fiindcă cuvîntul este un neologism (în neologisme se recomandă şi pronunţarea grupului *u—e* în hiat) şi fiindcă se consideră utilă păstrarea nealterată a imaginii grafice a elementelor componente ale structurii morfologice a cuvîntului. În momentul de faţă modelul eufonic literar în aceste grupuri de cuvinte este pe cale de a se fixa. Este considerată mai frumoasă pronunţarea: *mîrî[i̯]e* şi chiar *mîrîe*. În pronunţarea scenică, după cum s-a observat, „diftongul [i̯e] apare, în vor-

birea majorităţii actorilor, ca o vocală simplă, mai ales dacă urmează după un *a*, *e*, *o* şi *u* : *bătae*, *nevoe*, *scîntee*. . . Începe să dispară *i* intervocalic şi după *ă*, *î* (*băeţi*, *tămîe*, *trăesc*, *zgîeşte*)" (Sfîrlea Pr., 68).

b) *după consoană* situaţia oscilaţiei [e] ~ [i̯e] este caracterizată în lucrări descriptive sau normative prin următoarele situaţii :

— în secolul al XIX-lea se disting două tipuri generale de pronunţare a consoanelor urmate de vocale palatale, un tip de pronunţare în care vocala palatală este precedată de un element fricativ palatal şi alt tip în care prezenţa acestui element nu este sesizată de ureche. Lipsind mijloacele necesare determinării unei clare repartiţii regionale a acestor două tipuri de pronunţare, putem presupune că ea corespundea în secolul al XIX-lea în linii mari celei de astăzi, cînd „în limba literară, ca în graiul muntean (Muntenia, Oltenia, sudul Ardealului şi Dobrogea) palatalizarea consoanelor înaintea lui *e* sau *i* nu este sesizată de ureche" (Petrovici FLR, 37) şi cînd apare „un *e* fără timbru omofon după consoană" de tipul *niv*^{i}*el*, *t*^{i}*er*^{i}*en*, mai ales la vorbitorii instruiţi din aria dialectală nordică (Moldova, Transilvania şi Banat) (DOp., 9) ;

— preferinţele ortoepice ale vorbitorilor cultivaţi în secolul trecut, se arată influenţate de această stare de fapt. Mai ales moldovenii sînt aceia care adoptă după modelul grafic etimologizant pronunţări astăzi, în mod neadecvat, interpretate ca populare —, de ex. *ferb*, *fer*, *peri*, * *verme*, împotriva cărora se declară Nădejde, considerîndu-le forme false de tipul „parascoveniilor deşanţate" ale latinizanţilor (Nădejde LL, 555—556). Existenţa acestei tendinţe de pronunţare este consemnată pînă în zilele noastre, cu precizarea că ea aparţine mai ales moldovenilor : „Il y a des gens qui prononcent *fearbă*, *peaţă* au lieu de *fiarbă*, *piaţă*. Mais ils prononcent également *férbe*, *peţi* pour *fierbe*, *pieţi*, sous l'influence du préjuge linguistique qui veut que le groupe *ie* soit évité (on y voit à tort un groupe d'origine slave)" (Graur *i̯a—e̯a*, 169). Asemenea consemnări sînt însoţite de indicaţii normative, din care rezultă că această pronunţare este neliterară (Puşcariu-Naum, ÎO, 28 ; Pop, 13 ; Petrovici FLR, 34). În legătură cu pronunţarea scenică s-a făcut constatarea pe de o parte că „marea majoritate a actorilor pronunţă *byet*, *fyer*, *myere*" şi, pe de altă parte, că „sînt extrem de rare. . . pe scenă forme ca *perduţi*, *perit*. . ." iar „formele *ab*^{e}*a*, *am*^{e}*ază*, *b*^{e}*ată* (în loc de *byată*. . . au devenit destul de frecvente în ultimul timp" (Sfîrlea Pr., 67). După cum am aflat ulterior, asemenea rostiri au fost înregistrate mai ales la actori originari din Moldova.

* Presupunînd că în paradigma verbului se generalizase, în secolul al XIX-lea, radical invariabil *pier-*.

Scanned with OKEN Scanner

Rezultatele preferinţei manifestate în secolul al X-IXlea pentru [e] în cadrul oscilaţiei [e] ~ [i̯e] după consoană constau pe de o parte în faptul că apar forme hipercorecte, numite „pronunţări vulgare" *plutoner*, *pioner*. Răspîndirea lor nu se mai delimitează în arii geografice, ea caracterizînd vorbirea populară generală, ceea ce reprezintă un indiciu al faptului că în această preferinţă normativă a intervenit şi imaginea grafică, care a creat modelul literar [e] în loc de [i̯e]. Ca şi în alte cazuri falsa literarizare prin [e] din cadrul acestei oscilaţii a acţionat în pronunţare numai în limitele permise de caracteristicile articulatorii româneşti, astfel încît înlocuirea grupului [i̯e] prin [e] după consoană a fost inoperantă în interiorul unui grup consonantic format din [r], care determină în pronunţarea românească o diereză şi nu permite reducerea diftongului, de aceea nu sînt semnalate forme hipercorecte la cuvintele *furier*, *armurier*, *carieră*, *aventurier* (Graur Dift., 52). În aceeaşi serie de fapte poate fi înregistrată şi reducerea diftongului [i̯e] după consoanele palatale [k'] [g'] în cuvinte ca *chem*, *ghem*, a căror pronunţare cu [i̯e] este atestată pentru secolul al XIX-lea în toate regiunile : *chemat* — кїемат, *chemare* — кїемаре, *chemătoriu* — кїемѣторю, *chem* — кїем (LB), *kiemată* (RL, 11[1]), *chiem* (Am. şc., IV, 99), *chĭemări* (Ath. RI, 13). *chiamatu* (Am. şc. V, 7). *chiemare* (Heliade O II, 270), *chieme* (Manliu DO 1899). În exemplele citate sînt caracteristice formele paralele din LB, care demonstrează modul în care, în trecerea la scrierea româno-latină, se maschează în scris pronunţarea cu diftong în segmentul iniţial al cuvîntului. Putem presupune că situaţia se accentuează şi se generalizează spre sfîrşitul secolului, cînd ortografia academică din 1881 recomandă scrierea *ghem* (MCL XVI, 70). În aceste condiţii nu este de mirare că, în jurul anului 1930, un intelectual din Bucureşti nu mai pronunţa acest grup consonantic cu iod : „Ce n'est pas *k*(*g*)+*j* (ou *i̯*), mais une fusion de ces deux sons ; cette différence apparaît par la comparaison du roum. *chem*, *ghiaţă* avec l'ital. *chiedo*, *ghiaccio* ou le franç. *inquiétude*" (Lombard Pr., 112). În actualele norme ortografice putem considera această pronunţare literară consolidată.

În ceea ce priveşte rezolvarea oscilaţiei [e] ~ [i̯e] după consoane, normele actuale păstrează ca urmă a preferinţei pentru [e] din secolul al XIX-lea forma *ferăstrău* în locul lui *fierăstrău*, care este mult mai răspîndit (Hristea Et., 516).

Privind oscilaţia [e] ~ [i̯e] în ansamblu, cred că pot fi precizate următoarele fapte :

a) s-a remarcat influenţa imaginii grafice în rezolvarea acestei oscilaţii în limba română literară actuală numai în condiţiile în care

apare la inițială de cuvînt, de ex.: *el*, *este* pronunțate ca atare (Vasiliu, 88—99; Sfîrlea, Pr., 45);

b) întrucît nu este contestată de nimeni influența grafiei actuale în cazul unor pronunțări ca [el] sau [este], putem să presupunem că aceeași influență trebuie să o fi exercitat, asupra vorbitorilor cultivați din secolul al XIX-lea și din prima jumătate a secolului al XX-lea, norma grafică pe baza căreia deveniseră uzuale grupurile de litere *a—e*, *e—e*, *o—e*, *u—e* sau forme ca *fer*, *ferb*;

c) în îndrumările normative această influență a determinat o atitudine constantă în notarea grupului format din consoană palatală + iod + [e] prin *che* și *ghe*, ceea ce a consfințit o tendință de pronunțare care nu era deloc uzuală în secolul al XIX-lea. În această serie de fapte poate fi încadrată și forma de adaptare a unui cuvînt ca *bancher*; de asemenea, influența s-a păstrat, ca o normă mai mult convențională, într-un cuvînt ca *ferăstrău*;

d) în pronunțarea literară uzuală oscilația a determinat, cu ajutorul imaginii grafice sub care s-a manifestat ea în scrierea cu litere latine, apariția unui pseudohiat în cazul grupurilor vocalice *a—e*, *e—e* și *u—e*, precum și tendința foarte pronunțată a rostirii scenice de apăstra pe [e] pur în poziție inițială în cuvintele autohtone (Sfîrlea Pr., 56), tendință care nu face decît să consfințească și anumite hiperurbanisme ca [erna] și [eri] consemnate în lucrări de istorie a limbii române (Nandriș Ph., 228) dar neexplicate în modul în care s-a încercat mai sus;

e) în sfîrșit ar mai fi de adăugat faptul că pronunțarea [i̯e-] a neologismelor caracterizează modul de românizare operat de Pumnul în jurul anilor 1860 în aceeași măsură ca trecerea lui *a* neaccentuat la *ă*, cu singura deosebire că fenomenul nu este marcat grafic. Faptul că în sistemul ortografic s-a evitat grupul [i̯e-], chiar și cînd se aplica principiul fonetic, trebuie explicat prin puternica tradiție chirilică existentă în această privință. Aceasta n-a făcut decît să întărească poziția în sistemul normativ și, în pronunțare a unei vocale [e-] rostite „independent", vocală pe care limba română n-a cunoscut-o, probabil, decît grafic, pînă în secolul al XIX-lea.

Grupul de sunete [i̯e] intră în secolul al XIX-lea în relație cu [ə] în două cazuri distincte, legate mai ales de terminația cuvintelor. Vom avea prilejul în aceste condiții să urmărim o oscilație [i̯e] ~ [i̯ə] în poziție finală.

a) În a doua jumătate a secolului al XIX-lea apare în sistemele ortografice etimologice un segment final ⟨iâ⟩ ⟨iô⟩ sau ⟨iă⟩ corespunzător lui ⟨ie⟩ sau ⟨e⟩ din scrierea românească actuală. În această formă apar scrise cuvinte din fondul vechi și împrumuturi recente: *femeiâ*, *òiâ*, *judecâtoriâ*, *miscâtoriâ* (Costinescu), *betiă*, *vechiă*, *foaiă*,

Scanned with OKEN Scanner

părăchiă (FTR II, 175—174), *expoziţiŏ* (Heliade PO, 9). Procedeul grafic se bazează pe un etimologism latinizant, dar şi pe o concepţie raţionalistă în normarea structurii gramaticale a cuvintelor. Se încerca astfel înglobarea mecanică a tuturor substantivelor şi adjectivelor feminine într-o serie unică cu desinenţa [ə]. Analizînd grupul substantivelor feminine terminate în *-ie* la singular, un colaborator al revistei „Amicul şcoalei" precizează cauzele aplicării acestui procedeu grafic: „. . . mulţi gramatişti le pun şi pe aceste [substantive în *e* după *i* plin] în *â* : *aria* în favoarea numărului plural unde zic *arie* în loc de *arii*, *ariele* în loc de *ariile*. . . la fel şi cu *i* înmoiat înainte : *odaie*. Aceste încă de unii se scriu cu *â* (Am. şc. III, 20).

Într-o perioadă relativ limitată de timp, procedeul grafic a corespuns şi unei pronunţări literare, care se afla în concurenţă cu pronunţarea uzuală cu [e] după [i]. La anumiţi intelectuali de origine bănăţeană, olteană sau chiar munteană această pronunţare corespundea deprinderilor normale de rostire a acestui sunet. În rostirea populară dacoromână grupul [i̯ə] şi variantă mai deschisă [iĕ] are o răspîndire mult mai mare decît se crede. În acest sens sînt concludente formele substantivului *vierme* la sg. şi pl. obţinute ca răspuns la întrebarea 1193 din ALR I. În cîteva puncte izolate din Oltenia şi Muntenia s-a pronunţat [vi̯ărmʲ], iar în alte nenumărate puncte cuprinzînd centrul Transilvaniei şi întreaga arie dialectală sudică (inclusiv Banatul), precum şi sudul Moldovei s-a pronunţat [-iĕ-] fie la singular, fie la plural, fie la ambele forme. Aşa se explică faptul că Marienescu — după cum am arătat în capitolul anterior — insistă atît de mult asupra faptului că acest ⟨ă⟩ după ⟨i⟩ trebuie rostit [ə]. La Pumnul, originar dintr-o zonă dialectală aparţinînd ariei sudice, recomandările de pronunţare cu [ə] a unor cuvinte ca *cusutoarioe*, *spoeloetoarice* (Pumnul Gr., 19) se explică deci poate nu numai prin concepţia sa regularizatoare, pe care desigur uneori o pune mai presus de propriile sale deprinderi de pronunţare, ci şi prin obişnuinţa de a pronunţa segmentul [i̯ə]. Atitudinea sa dovedeşte că această deprindere de pronunţare era mai bine reprezentată în a doua jumătate a secolului al XIX-lea decît se crede în general. Faptul că fenomenul a fost răspîndit în uzul epocii ne este dovedit şi de precizările care pledează pentru existenţa unui [e] după [i̯] în locul lui [ə] : „ѣ după *i* se răspunde *e* : *m* ѧ *nie* (Seulescu G, 63) ; în citat se face referire la corespondenţa grafică şi de pronunţare ѣ = *e*. Asemenea precizări se înmulţesc spre sfîrşitul secolului XIX-lea, cînd îndreptare din aria nordică fac recomandări din care se poate deduce nevoia de a corecta şi pronunţarea în această privinţă : „Vechiul *ă* final, dacă stă după *i*, se preface în *e*. Acest *e* (derivat din *ă*) se rosteşte şi se scrie corect cu *e*. Ex. : *ortografiă*—

ortografie, mîndriă—mîndrie (Îmbunătăţire admisă şi de Enciclopedia română)" (Dumbravă OR, 21). Îndreptarele din zona sudică insistă mai ales asupra aspectului grafic : „Vorbele cari se pronunţă la fine cu *-ie* şi *-tóre* se vor scrie aşa cum se pronunţă şi niciodată *-iă* şi *-toriă* : *autografie, filosofie, florărie, să vie, să fie; muncitóre, roditóre, privighetóre*" (Sperantia TO, 32—33).

Diftongul [i̯ə] nu corespundea gustului eufonic al epocii. Sbiera precizează în 1867, în Academie, că ⟨oe⟩ după ⟨i⟩ trebuie citit *e* (ASA, 82). Precizarea venea să liniştească oarecum spiritele şi aşa dezgustate de ⟨oe⟩ = [ə] şi ⟨î⟩ = [ɨ] din scrierile bucovinenilor. Era o mică trădare la mijloc, dealtfel nu singura, din partea fidelului discipol al lui Pumnul. Tendinţa de a introduce în pronunţarea literară diftongul [i̯ə] a eşuat destul de uşor în aceste condiţii, în ciuda frecvenţei cu care apare, în scrierea uzuală, pînă în primul deceniu al secolului al XX-lea, segmentul grafic ⟨iă⟩.

Pentru limba română actuală trebuie menţionat faptul că, deşi în descrierea sistemului fonetic şi fonologic, diftongul [i̯ə] este declarat inexistent (Graur-Rosetti, Ph., 10), iar consoanele *č, ǧ, ǰ* sînt considerate ca fiind consoane palatalizate fără corespondente nepalatalizate „după ele nu pot urma variantele *ă, î*, ci numai variantele *e, i* ale fonemelor vocalice ă/e, î/i" (Petrovici FLR, 32), totuşi îndrumările normative se mai văd obligate să atragă atenţia asupra unei rostiri [i̯ə] şi să o corecteze în [i̯e] : *tăiem, fotografiem* nu *tăiăm, fotografiăm* (DOp., 23). Se poate afirma deci că inexistenţa acestui diftong [i̯ə] poate fi probată numai pentru norma literară, şi nu pentru uzul vorbitorilor români cultivaţi sau necultivaţi.

În mod paradoxal însă aceeaşi normă literară creează premisele necesare pentru reînvierea, în condiţii determinate, a unui diftong de tip [i̯ə], prin impunerea formelor flexionare *creăm, agreăm*, ale verbelor *crea, agrea* (ÎO 1965, 7). Pronunţarea uzuală este în permanentă contradicţie cu imaginea grafică. Vorbitorii care îşi supraveghează exprimarea mai puţin rostesc *creiem*, cei care au însă preocuparea de a se acomoda la normă încearcă să adopte tocmai ceea ce aparent diferenţiază norma îngrijită de pronunţarea lor curentă adică pe *ă*, de unde rezultă varianta de pronunţare *cre*^{i}*ăm*, singura posibilă în aceste condiţii în care hiatul nu se poate altfel concretiza. Această variantă de pronunţare determinată exclusiv de grafie nu se diferenţiază prin nimic de *tă*^{i}*ăm*, pe care acelaşi sistem normativ îl combate. Ortografia actuală stimulează astfel, în mod involuntar, o pronunţare „literară", pe care „raţionalişti" ca Pumnul şi Marienescu au încercat zadarnic s-o impună.

Scanned with OKEN Scanner

b) O situaţie specială are în secolul al XIX-lea oscilaţia [i̯e] ~ [ə] în condiţiile în care sunetele se află în finala cuvîntului mai ales după [ts] şi [ʃ].

Această oscilaţie ne interesează mai ales pentru neologismele terminate în [ie] sau [ə], categorie în care intră şi sufixele actuale *-anţă* şi *-enţă* care au înlocuit la sfîrşitul secolului al XIX-lea sufixele *-anţie* şi *-enţie* (Ursu Ad. s., 118). Multe cuvinte formate cu aceste sufixe cunosc două variante în secolul trecut: *vacanţă — vacanţie*, *eminenţă — eminenţie*. În norma literară s-a impus forma *-anţă*/ *-enţă*, mai ales atunci cînd neologismul corespundea sufixului francez *-ance*, *-ence*, în timp ce *-enţie* s-a păstrat mai mult ca un corespondent al francezului *-ention*.

Grafia a determinat, odată cu răspîndirea scrierii româno-latine, o confuzie între cele două tipuri de sufixe, întîrziind procesul de diferenţiere a distribuţiei lor. Pînă la 1881 cele două tipuri de sufixe au în general întreaga serie de cuvinte, mai ales substantive terminate în *-ie* sau *-ă*, sînt relativ greu de deosebit, întrucît erau transpuse grafic în forme ambigue. Segmentele grafice ⟨-antia⟩ ⟨-entia⟩ aveau valoarea [-antsə] [-entsə] pentru vorbitorii obişnuiţi exclusiv cu regula ortografică ⟨ti⟩ = [ts] şi ⟨-ia⟩ = [e] sau [ie], în schimb ele erau echivalente cu [-antsi^{i}e] [-entsi^{i}e], pentru vorbitorii nedeprinşi cu această regulă. Confuzia era amplificată de faptul că exista, în a doua jumătate a secolulului al XIX-lea, o preferinţă pentru [e], în cadrul oscilaţiei [e] ~ [ə], deci un segment grafic cu ⟨-a⟩, chiar dacă reprezenta pe [ə], era adeseori interpretat ca [e]. În acelaşi timp se crease prestigiul grafic al finalei ⟨ia⟩, ceea ce a determinat scrieri inverse ca ⟨dorinţiă⟩ „dorinţă" (Costinescu, Pref.), ⟨ameadioe⟩ „amiază" (Pumnul Gr. II, 60). La această stare de fapt au contribuit grafii ca cele pe care, prin formele lui paralele, le ilustrează LB: *demànétiả* — деминѣцъ, *cảdentiả* — къдинцъ, *ajutorentiả* — ажꙋторинцъ, *albétiả* — албѣцъ. Au contribuit de asemenea şi numeroasele grafii de acelaşi tip, care în a doua jumătate a secolului al XIX-lea apar atît în Moldova şi Transilvania: *credintiă* (Din Mold. I, 1), *corespundintia* (TR, XVI, 208/2), cît şi în Muntenia *facia* (Bucium, 693). Sub impulsul acestor frecvente grafii, a rezultat, pînă la sfîrşitul secolului al XIX-lea, o puternică oscilaţie între [i̯ie] „pronunţare pedantă" şi [ə] pronunţarea comună, uzuală. S-a produs astfel un reviriment al terminaţiei [-ie], chiar şi acolo unde înaintea adoptării oficiale a scrierii cu litere latine această terminaţie fusese înlocuită cu [ə].

Ceea ce a constituit o piedică în generalizarea acestei norme [-ie] în locul lui [ə], în cuvintele în care azi avem [ə], iar la sfîrşitul secolului apărea ⟨ie⟩ a fost în primul rînd sincretismul grafic

Scanned with OKEN Scanner

⟨tia⟩ = [tsə] ~ [tsiie]. Cuvîntul *eminenţă* scris la 1870 ⟨eminenţiă⟩ (Costinescu) apărînd alături de „scrieri inverse" (ca să folosim termenul oarecum consacrat pentru ceea ce s-ar putea numi şi *scriere hipercorectă*) ca ⟨dorintiă⟩ era în mod firesc înglobat în seria cuvintelor în *-ă*, întrucît uniformizarea pronunţării în sens pedant nu mai putea fi aplicată unui cuvînt vechi în limbă cum este *dorinţă*. Acest proces unificator s-a adăugat însă unei puternice conştiinţe etimologice — determinate în acea epocă de o bună cunoaştere a francezei — pe baza căreia s-a realizat distincţia între *-ance/-ence* şi *-tion* în adaptarea fonetică a împrumuturilor din franceză.

Totuşi din pronunţarea pedantă a secolului al XIX-lea [-ie] au rămas pînă astăzi variante literare ale unor cuvinte. Acestea sînt fie forme paralele *specie — speţă*, fie variante literare latinizante, citite după normele secolului al XIX-lea ⟨tia⟩ [tsiie]. În această situaţie se află cuvîntul *maliţie* cunoscut în secolul al XIX-lea şi în forma *malicie*, considerată ca avînd la bază modelul grafic francez *malice* (DLR, s.v.), ceea ce — după cum se poate vedea din examinarea oscilaţiei [č] ~ [ts] nu este absolut obligatoriu. Varianta literară actuală *malitie* este raportată la forma *malitia*. Neadaptarea fonetică a acestui substantiv prin înglobarea lui în seria cu *e* trebuie legată de existenţa în limbă a sufixului slav *-iţă*, bine reprezentat în limbă, care a împiedicat o adaptare de acest fel a unor cuvinte ca *malitie*, *avariţie*.

4°. Diftongul [e̯a] intră în concurenţă în normarea pronunţării literare a secolului al XIX-lea cu [a] [e] şi [i̯a].

Cipariu observă, la 1841, că „în privinţa rostirii acestui diftong este cea mai mare deosebire între români." Ardelenii au [ɛ] la sfîrşit de cuvînt sau cînd urmează în silaba următoare un [e]: *mintea* şi *vedere* se rosteşte cu un *e* francez ca în *cher* şi *faire*. „Mocanii" — termen generic folosit de Cipariu, probabil pentru păstorii ardeleni din ţinutul Făgăraşului — rostesc diftongul ca [ɛ], spune Cipariu — [e̯a] se pronunţă ca ꙗ totdeauna, cu excepţia „Valahiei mari", care înainte de *e* pronunţă fără diftong, în *lege* şi *domneşte* sau ca ꙗ în *miluiaşte*, *şarpe*, *şapte*, *şade*. Cînd în silaba următoare este *ă* apare totdeauna ꙗ, *iarbă* (Cipariu 1841, 5—6). Descrierea făcută de Cipariu delimitează două arii dialectale, aria cu [ɛ . . e] şi aria [e. . .e], prima echivalentă cu nordul teritoriului dacoromân, a doua cu sudul. De asemenea, pe baza acestei descrieri, aria nordică se delimitează de aria sudică şi prin existenţa unei opoziţii în care, în sud, în loc de [ɛ. . .e], în condiţii determinate apare [a. . .e].

Grafia cu litere latine determină, la începutul secolului al XIX-lea şi pînă la începutul secolului nostru, o mascare a acestor diferenţe de pronunţare între cele două arii dialectale. Sub influenţa

Scanned with OKEN Scanner

ortografiei promovate de Şcoala ardeleană sistemele ortografice oficiale din toate provinciile vor adopta pe ⟨é⟩— alograf care prin valorile sale va da naştere unui sincretism caracteristic scrierii româneşti pînă în anul 1904 : ≪e+≫ = [ɛ] [e̯a] [i̯a] [a] (vezi **2.1.2.**). În prima jumătate a secolului al XX-lea, situaţia se modifică, prin înlocuirea lui ≪e+≫ cu ≪e—≫ ceea ce dă naştere unui alt tip de sincretism : ≪e—≫ = [e] [e̯] [i̯e] ale cărui efecte le-am examinat parţial în cazul oscilaţiei [e] ~ [i̯e] şi asupra cărora vom reveni şi cînd vom lua în discuţie hiatul.

În ceea ce priveşte secolul al XIX-lea, analizînd termenii omografiei descrise ⟨é⟩ [ɛ] [a], [e̯a] [i̯a] se poate constata că ea cuprinde toate oscilaţiile amintite în legătură cu [e̯a], pe [ɛ], care nu este decît o variantă a lui [e] în sistemul românesc modern, pe [i̯a] şi pe [a]. La aceasta mai trebuie să adăugăm observaţia că ⟨é⟩ era adeseori înlocuit în uzul grafic prin ⟨e⟩ întrucît tradiţia mai veche a Şcolii ardelene, promovată prin Cipariu, crease o corespondenţă între cele două alografe.

a) În ceea ce priveşte *oscilaţia* [*e̯a ~ a*] sînt de reţinut pentru cercetarea de faţă cîteva recomandări ortoepice. În conformitate cu acestea preferinţa era, pînă aproape de secolul nostru, pentru [e̯a]. Seulescu propune la 1833 : *ţeară*, *veară*, *preadă*, *doveadă*, *sfeadă*, *obeadă*, *seau* în locul variantei cu *a* (Seulescu G, 60—61; cf. şi Zugun HS, 197). Deşi scria încă la acea dată cu litere chirilice, el avea imaginea grafică latinizantă a cuvintelor în mintea sa atunci cînd propunea pronunţarea cu [e̯a] a unora din cuvintele de mai sus, dar era condus şi de raţionamente regularizatoare ca în cazul preferinţei pentru *feacă* şi mai ales pentru *fet — feată* (Seulescu G, 62). Este aceeaşi simbioză raţionalistă şi latinistă pe care am amintit-o atît de des în cursul acestei lucrări. Ea se continuă prin poziţii identice în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, cînd forme ca *pană*, *vară*, *fată*, *masă*, *dovadă*, *cămaşă*, *pară* sînt considerate „pronunţări vulgare", degenerări ale diftongului [e̯a] (FTR II, 172; ATC, 545) sau „curate greşeli" în pronunţare şi deci şi în scriere (Costinescu). Chiar şi la sfîrşitul secolului al XIX-lea, cînd modelul normativ latinizant nu-şi mai exercita funcţiile cu aceeaşi forţă, se menţin, ca variante literare recomandate, unele dintre formele izvorîte din norma grafică etimologică, de exemplu *seau* „sau" : „Peste tot unde pronunţarea vulgară preface pe *é* după sibilante în *a* se scrie şi se pronunţă corect *é* : *şédă*, *séu*, *împărătéscă*, *sémăn*, *sosésc*ă" (Dumbravă OR, 28). Constatările acestea ne îndreptăţesc să considerăm pe [e̯a] în cuvinte în care astăzi, în limba literară, diftongul se află redus la [a] ca pronunţări pedante, rezultate dintr-o tendinţă latinizantă de regularizare a expresiei lingvistice cultivate. Faptul că

Scanned with OKEN Scanner

ea nu a reuşit să se generalizeze se explică prin mai mulţi factori. În primul rînd prin acela că reducerea diftongului la [a] după [ʃ] [ʒ] era o normă muntenească puternică în secolul al XIX-lea, pe care o promovează scriitorii (Ivănescu M) şi o recomandă filologi atenţi la uzul lingvistic nemoldovenesc, cum este Tiktin care recomandă *şapte*, *coşar* (Tiktin CO, 179; cf. şi Sperantia TO, 45). În al doilea rînd prin faptul că pronunţarea nu era atît de răspîndită cum o atestă grafia, întrucît adeseori ⟨é⟩ nu corespundea de fapt lui [e̯a], ci lui [a], iar ⟨é⟩ sau ⟨e⟩ apărea numai în conformitate cu modul în care se aplica în sistemele ortografice ale timpului principiul morfologic, adică pentru „conservarea lui *e* etimologic în rădăcina vorbelor în declinare" (Heliade PO, 12).

Deci situaţia acestei alternanţe apărea grafic în secolul al XIX-lea în felul următor: ⟨fétă⟩ reprezintă două pronunţări distincte, una pedantă [fe̯atə] alta uzuală [fatə]. Cuvintele scrise ca atare pot fi grupate din punctul de vedere al normei literare actuale în două serii. În prima serie pot fi incluse grafiile cu ⟨é⟩ sau cu ⟨e⟩ care au rămas în norma actuală cu pronunţarea [e̯a]. În această categorie exemplele cele mai caracteristice sînt *sémă* (Ath. RI, 4; TR XXV, 3/2; CB VI, VIII; Bucium, 693) *sera* (ELDR, 78) *sér'a* (TR XXV, 4/1). Din a doua categorie fac parte cuvintele care au în norma literară actuală [a]: *péná* — пѣнъ (LB), *péná* (CB, III, 154), *tierra* (ELDR, 77), *ţéră* — цѣръ (LB), *tiéra* (Din Mold. I, 5), *térră* (Laurian G, 5). *tiera* (ATC., 670), *tiéra* (TR XXV, 2/2), *terră* (Ath. R III, 103), *térra* (Bucium, 693) *térră* (Ath., RI, 3) *térră* (Heliade PO, 16), *ţéră* (OAR, 15, Bianu 1899, 18). Există absoluta certitudine că în ambele serii de cuvinte pronunţarea oscila în secolul al XIX-lea între [e̯a] şi [a]. Distribuţia actuală a cuvintelor în norma actuală, adică faptul că avem pe de o parte *scamă* şi *scară*, iar pe de altă parte *pană* şi *ţară* a fost determinată de uzul epocii şi de evoluţia pe care norma ortoepică a înregistrat-o în raport cu acest uz. În cazul cuvîntului *pană*, pe care îl considerăm exemplu tipic pentru situaţia în care [e̯a] apare după consoane labiale sau labiodentale, uzul lingvistic al secolului al XIX-lea a impus pe *a*, întrucît regional formele cu [e̯a] erau extrem de limitate. *Peană* apare în Valea Oltului şi *veadră* în centrul şi vestul Transilvaniei (Iordan *ea/oa*, 44). Generalizarea formelor *seamă* şi *seară* în opoziţie cu *ţară* este aparent paradoxală. Aceste trei cuvinte sînt considerate tipice pentru comportamentul normativ al lui [e̯a] după consoanele dentale fricative sau semioclusive. În locul lui [e̯a] apare [a] după aceste sunete în aria nordică unde este general: *samă*, *sară*, *ţară* ca şi *zamă*, *ţapăn*, *sarbăd* etc. (Cf. şi Graur Dift., 29). În majoritatea cazurilor s-a impus norma echivalentă cu opusul acestei pronunţări nordice, prin pronunţarea

Scanned with OKEN Scanner

cuvintelor cu diftongul [e̯a] : *seară, seamă, ţeapăn* etc. *Ţară* reprezintă o excepţie. Care au fost elementele care au obligat norma lingvistică să impună în uz pe *seară* şi *seamă* şi să-l elimine pe *ţeară*, ţinînd seama de faptul că pînă la sfîrşitul secolului al XIX-lea cele trei cuvinte erau pe acelaşi plan cu varianta în [e̯a] considerată mai literară sau la fel de literară ca şi cea în [a] *ţeară-ţeri* (Onciu ÎO, 50), *ţeară-ţări* (FTR I, 168); dar *ţară-ţeri* (ORT 1904), *seară-seri, seamă* şi *samă* (Pop DO I) [2]. Semnificativ este faptul că *seară* şi *ţeară* sînt formele de pronunţare pe care conform normelor de citire a semnelor grafice le găsim la Micu şi Şincai, aparţinînd zonei nordice unde de fapt se pronunţa *sară* şi *ţară*. Ei tind deci spre o variantă grafică şi de pronunţare care permite reproducerea unui etimon latin. Seulescu consideră pe *ţeară* muntenesc (G, 60) şi, după cum am arătat nu-şi ascunde preferinţa pentru [e̯a] în locul lui [a]. În aceste condiţii este de înţeles că variantele cu [e̯a] vor fi considerate mai literare de către vorbitorii cultivaţi din aria nordică, pentru că aveau modelul propriei pronunţări fără [ea], pe care o considerau neetimologică şi deci vulgară.

Pentru vorbitorii din aria sudică *seară* şi *ţeară* erau probabil forme neutre, pe care grafia nu făcea decît să le întărească în deprinderile de pronunţare. Ceea ce a separat aceste două cuvinte în norma actuală a fost sistemul de alternanţe morfologice în care s-au aflat încadrate. Astfel tratamentul în norma literară a cuvintelor *seară* şi *ţară* a mers paralel cu evoluţia pe care a suferit-o preferinţa ortoepică în raport cu [e] sau [ə], în cadrul acestei oscilaţii. După cum s-a văzut pînă la începutul secolului al XX-lea [e] este preferat în locul lui [ə], iar după 1904 se restabileşte un echilibru între variantele de pronunţare caracterizate prin cele două vocale (vezi **3.0.2.**). În această evoluţie a tendinţelor normative generale sînt antrenate şi forme flexionare ca *seri-sări, ţări-ţeri*. Este de la sine înţeles că pronunţarea cu [e] sau [ə] a acestor forme flexionare ar trebui considerată paralelă cu pronunţarea [e̯a ~ a], dar lucrurile nu stau tocmai aşa. Pronunţarea cu [e] a formelor flexionare de plural şi de singular a fost privită altfel în cazul lui *seară-seri* decît în cazul lui *ţeară-ţeri*. Cauza a reprezentat-o — probabil — omonimia primei forme flexionare cu genitiv-dativul singular de la *sare*, omonimie supărătoare şi pe care vorbitorii o puteau astfel abandona, adoptînd şi păstrînd pronunţarea *seri* — care pînă în primele decenii ale secolului al XX-lea a fost o pronunţare impusă prin scris, la intelectualii din aria nordică.

Forma *ţeri*, deşi se afla în aceeaşi situaţie ca modalitate de a se impune, nu oferea nici un avantaj de natură lingvistică internă, astfel încît odată cu dispariţia fenomenului de literarizare prin [e],

Scanned with OKEN Scanner

după 1904, dispare şi folosirea formei *ţeri* şi se revine la forma *ţări* mult mai bine cunoscută şi mai ales folosită. Datorită poziţiei diferite pe care o aveau în limbă cele două forme flexionare, generalizarea în norma literară a variantei cu [e̯a] s-a petrecut numai în cazul cuvîntului bine susţinut de forma flexionară în [e], deci la cuvîntul *seară*. Că acesta a fost procesul de generalizare al variantei „muntenești" *seară* în norma literară a românei moderne o demonstrează folosirea variantelor fonetice ale cuvîntului de către Eminescu, în manuscrisele căruia nu se întîlneşte niciodată scris *seară* ci numai *sară* sau *séră* ceea ce conform ortografiei academice pînă la 1881 avea tot valoarea [sarə], în schimb găsim frecvent *serii*, chiar şi în versuri care rimează cu *mării* (ms. 2261/316 sau 112). Din analiza formelor existente în manuscrise este sigur că Eminescu a folosit consecvent pe *sară*, dar avea ezitări în folosirea formei *serii* sau *sării*. Văzînd acest exemplu unic ca simptom al unui proces colectiv, avem poate o explicaţie pentru tratamentul diferit suferit de cele două forme „literare" ale secolului al XIX-lea *seară* şi *ţeară*. Este mai mult ca sigur că aceasta nu este unica explicaţie a poziţiei izolate pe care cuvîntul *ţară* o are în evoluţia normei ortoepice, ea este însă singura care se leagă de preocupările lucrării de faţă. Explicaţia nu trebuie înţeleasă însă decît ca model al condiţiilor în care a pătruns în norma literară fie o variantă cu [e̯a] fie o variantă cu [*a*] din oscilaţia bine reprezentată grafic între cele două segmente sonore. Tendinţa impusă de grafie se îndreapta spre [e̯a], dar ea n-a avut efect decît în măsura în care a fost susţinută şi de alţi factori care au acţionat paralel în acel moment, factori de natură lingvistică internă sau externă.

b) Oscilaţiile [ɛ ~ e̯a] sau [e ~ e̯a] — am spus la început că se pot reduce de fapt la oscilaţia [e ~ e̯a] întrucît [ɛ] nu este decît varianta lui [e]. Într-adevăr acesta e statutul fonologic al lui [ɛ] în limba română literară actuală, chiar dacă, pe măsură ce se accentuează procesul de unificare a pronunţării literare această variantă poziţională a vocalei palatale capătă caracterul unei variante regionale. De aceea şi din punctul de vedere al modului cum au fost formulate normele de pronunţare literară, conflictul s-a produs mai mult între [ɛ] şi [e], decît între [e̯a] şi [ɛ], întrucît s-a insistat mai mult asupra necesităţii de a rosti pe /e/ nedeschis în orice condiţii, în timp ce de la un [ɛ] uzual la finala verbelor de conjugarea a II-a s-a trecut aproape pe neobservate la [e̯a], fără a se insista prea mult asupra caracteristicilor de pronunţare. Astfel la cele două tipuri de oscilaţii amintite mai sus [ɛ ~ e̯a] şi [e ~ e̯a], ar trebui de fapt adăugat al treilea tip [ɛ ~ e], a cărui examinare îşi avea locul în partea rezervată vocalelor. El va fi adus în discuţie aici, întrucît

Scanned with OKEN Scanner

se poate considera că, privite din punctul de vedere istoric, cele trei oscilaţii nu fac de fapt decît să transpună în forme variate o tendinţă generală a românei de a reduce diftongii la vocale simple, pe de o parte, şi o tendinţă specifică procesului de unificare literară a limbii, de a evita diferenţele de pronunţare a vocalelor accentuate de cele neaccentuate. În aceste condiţii cele trei oscilaţii pot fi grupate într-o singură oscilaţie caracteristică [e. . .ɛ/e̯a].

Această oscilaţie s-a rezolvat în norma de pronunţare literară în trei moduri diferite :

1° prin adoptarea lui [e] în poziţia *e* acolo unde în aria dialectală nordică avem [ɛ] : [véde] [l ɛ́ğe];

2° prin adoptarea lui [e̯á] în finala verbelor de conjugarea a doua, acolo unde în aria nordică se rosteşte de asemenea [ɛ]; [vedɛ́] [avɛ́];

3° prin crearea unei interdicţii de folosire a lui [e̯a] în neologismele foarte recente.

1° În ceea ce priveşte norma literară [e. . .e] în locul lui [ɛ. . . e], se poate spune că tendinţa de pronunţare a românei s-a aflat şi se află în conflict cu această normă. Din secolul al XIX-lea pînă astăzi se revine mereu asupra unei asemenea particularităţi fie în lucrări cu caracter normativ, fie în studii consacrate analizei obiective a pronunţării româneşti. La sfîrşitul secolului, apare consemnată rostirea cu [ɛ] în poziţia *e*, în Ardeal, unde o semnalează şi Cipariu, dar de data aceasta sînt amintite, ca exemple, pe lîngă cuvinte moştenite : *fete*, *rege* şi neologisme, *vehement*, *referent*. Această observaţie este însoţită însă de constatarea că „unii români educaţi în şcoli străine" rostesc . . . cu un *e* echivalent unui *é* unguresc sau mai binezis, cu *e* curat şi sonor românesc" (Dumbravă OR, 20). Totuşi, pînă astăzi, caracteristica pronunţării literare n-a reuşit să stabilizeze pe deplin variaţia de timbru a mai multor *e* ca nuclee silabice consecutive : „Dintre mai mulţi *e* care urmează unul după altul într-un cuvînt, cei care poartă accentul principal şi secundar sînt mai puţin închişi decît cei neaccentuaţi" (DOp., 9—10). Aceasta pare să fie în esenţă, situaţia şi în ceea ce priveşte pronunţia scenică care „a consacrat o variantă poziţională ę — situată între un *e* obişnuit al limbii literare şi un ę al graiurilor din Ardeal — în cuvinte ca *alertă*, *concert*, *guvern*, *infern*, *sterge*, *verde*". În aceste cuvinte *e* precedă grupul *r* + consoană. O variaţie de timbru „intervine şi în cazul unor cuvinte lungi, în care sunetul *e* apare în mai multe silabe succesive. Aici însă locul variantei deschise e instabil" (Sfîrlea Pr., 57).

2° În ceea ce priveşte verbele de conjugarea a doua, pînă în 1904, finala acestor verbe era, oficial, consecvent scrisă cu ⟨é⟩,

făcîndu-se uneori menţiunea expresă că acest ⟨é⟩ are o valoare deosebită de aceea a diftongului [e̯a].

Astfel se precizează expres despre ⟨é⟩ că se foloseşte acolo unde „se aude diftong şi la sfîrşitul infinitivelor scurte" (Călinescu ROR, 12) sau că „accentul acut se pune pe vocala accentuată din infinitivul scurtat al verbelor de conjugaţiunea a doua. Ex. : *ţiné, şedé*". . . şi că „accentului acut i s-a dat *totodată* şi destinaţiunea de a diftonga vocalele *e* şi *o* (Dumbravă OR, 37 ; sublinierea ne aparţine în ambele citate, — *Fl. Ş*).

Pînă la 1904, în sistemele ortografice oficiale, ⟨é⟩ folosit consecvent cu valoarea [e̯a] era numai la imperfectul verbelor de conjugarea a II-a şi a III-a înlocuit cu ⟨ea⟩, cu scopul evident de a se face deosebire între sufixul de infinitiv al conjugării a II-a scris cu ⟨é⟩ şi sufixul de imperfect scris ⟨ea⟩ (Sperantia TO, 18—19). Această deosebire era necesară în scopuri de regularizare morfologică, întrucît şi la conjugarea a IV-a se proceda la fel scriindu-se *dormi* şi *dormiam* (Bianu 1899).

Diferenţierea celor două forme verbale nu era însă de natură pur grafică, cum s-ar putea crede, dacă se privesc lucrurile din punctul de vedere al situaţiei actuale, cînd după aproape trei sferturi de secol de scriere generală cu ⟨ea⟩, s-a creat impresia de uniformizare a pronunţării. Pentru a doua jumătate a secolului al XIX-lea, pronunarea [ɛ] era tot atît de uzuală la verbele de conjugarea a doua ca şi [e̯a]. Evident ea apărea mai ales la vorbitorii din aria nordică. Aşa se explică faptul că Çirca, amintit în capitolul anterior, nu face deosebire, în îndrumările sale ortoepice, între [e̯a] la substantivele feminine articulate sau la verbele de conjugarea a II-a, şi [e] din radicalul unor substantive, considerînd în toate pe ⟨é⟩ ca „*e* cu sonul lat" (Çirca NO, 14). Este unul dintre puţinele cazuri de atestare a pronunţării [ɛ] în poziţia [e] pe care am găsit-o în îndrumările ortoepice ale secolului al XIX-lea, pronunţare pe care în zilele noastre o observă vorbitorii din aria sudică în deprinderile articulatorice ale vorbitorilor cultivaţi ardeleni (Ionaşcu, 426). Dar în poziţie finală [-e̯a] apare ca [-ɛ] chiar la vorbitorii din aria sudică, de exemplu, subiectul anchetat de Lombard, în a cărui rostire lingvistul suedez notează un [ɛ] în rostirea cuvîntului *bea* : „Quand A.P. dit *bea*, il faut bien écouter pour ne pas entendre tout simplement le fr. *baie* [bɛ] ou une nuance un peu plus ouverte. Et *steaua* ressemble parfois beaucoup à un **steła* polonais" (Lombard Pr., 129). În rostirea scenică actuală această particularitate este înregis-

trată în condiţii mult mai variate, de la rostirea *mᵉà*, *sᵉàră*, *rupᵉa*, la forme intermediare *drᵃaptă*, *părᵃa*, pînă la forme cu consoană simplă + ă : *fica mă?! ya säma!*, *ce-ndrăznălă!* (Sfîrlea Pr., 72).

Se poate trage concluzia că, în timp ce grafia a impus o rostire proprie ariei sudice cu [e̯a] sau [e], pronunţarea literară a oscilat multă vreme între [ɛ], [e] şi [e̯a]. Înregistrată tîrziu, această oscilaţie trebuie să fi existat de fapt întotdeauna în pronunţarea vorbitorilor români cultivaţi. Ea a fost însă rezolvată prin impunerea unei norme grafice ⟨ea⟩ care a sprijinit curentul de literarizare prin [e] şi [e̯a] împotriva lui [ɛ]. Acest curent existent la sfîrşitul secolului al XIX-lea a fost pornit de vorbitorii cultivaţi din aria nordică, care sesizau mai uşor diferenţa aceasta de rostire dintre ei şi intelectualii munteni, întrucît ei aveau un [ɛ] cu caractere distinctive mai precise decît [ä] din rostirea munteană (vezi Tiktin O, 37 ; *vedea* nu *védé* ; Dumbravă OR, 23). Totodată în sprijinul adoptării lui [ea] a venit şi cealaltă tendinţă a secolului al XIX-lea, analizată mai sus (vezi oscilaţia [e ~ i̯e], şi anume preferinţa pentru *ferb-fearbă*, *perd-peardă* deci evitarea lui [i] şi înlocuirea lui cu *e* sau cu *ø*).

Se poate spune că pînă la 1904 scrierea *vedé*, *şedé* corespundea unei tendinţe de pronunţare cu [ɛ] sau [ä]. Tendinţa respectivă coexistă cu rostirea actuală în [e̯á], după cum rezultă şi din amestecul pe care îl înregistrează înainte de 1904 unele îndreptare, în care împotriva regulei „accentul acut se pune pe vocala accentuată de la sfîrşitul cuvintelor de mai multe silabe" se scrie *şedé* şi *credea* (Onciu ÎO, 12). Înlocuirea acestui ⟨é⟩ cu ⟨ea⟩ la 1904, operată automat, prin eliminarea grafemului ⟪e+⟫ a determinat atenuarea acestei tendinţe, fără a o putea opri. Ea se menţine permanent, ca un curent subteran, greu sesizabil. Prin caracterul ei nedefinit vocala simplă din cadrul acestei oscilaţii este inadecvată într-un sistem ortoepic, dar scrierea împiedică trecerea la [e] pur, care ar contrazice şi sistemul normativ al flexiunii verbale.

3° În adaptarea neologismelor, după cum se ştie, [e̯a] este evitat (Iordan ea/oa, 307). Apariţia diftongului [e̯a] este considerată anologică în cuvinte ca *adreasă* şi *obsearvă* (Graur Dift., 29), iar existenţa unor forme paralele derutante ca *fortăreaţă* şi *delicateţă*, înregistrate ambele la Boliac, este pusă pe seama modului diferit al scriitorului de a realiza această adaptare a neologismelor : „Precum se vede, unii au dat sufixului (it. *-ezza* fr. *-èce*, *-esse*, lat.*-itia*) forma *-eţă* şi, atunci cînd s-a impus, *-eaţă*, ca în *fortăreaţă*, care apare desigur în aceeaşi epocă şi la alţi scriitori" (Ivănescu-Leonte N, 17).

De fapt diferenţa de tratament a diftongului în cazul neologismelor nu este tocmai în atît de mare măsură supusă hazardului cum ar părea din citatul dat mai sus. Ocupîndu-se de cauzele nedifton-

gării lui *e* în poziția *ă* la neologisme acad. Iorgu Iordan observă pe bună dreptate că „voința" este aceea care împiedică apariția diftongului la neologisme, înțelegînd prin aceasta că neologismul circulă aproape exclusiv în cercul restrîns al oamenilor care au în minte „prototipul", sau etimonul cuvîntului respectiv (Iordan ea/oa, 90). Apariția analogică a unui diftong la unele neologisme este de fapt o particularitate de pronunțare necultivată. Și totuși există neologisme de tipul lui *fortăreață*, *cavalerească* sau *pitorească*, *boierească* (cf. Iordan ea/oa, 103) care aparțin variantei literare a limbii. Explicația trebuie căutată în primul rînd în circulația mare a cuvintelor respective și în poziția pe care o ocupă în clasa de derivate în care au intrat (cf. explicația dată lui *boierească* în raport cu *contesă*, Iordan ea/oa, 102). Așa, de exemplu, [ea] într-un cuvînt ca *fortăreață* se poate explica și prin faptul că sufixul nu este analizabil, asimilarea cuvîntului la fondul vechi realizîndu-se pe deplin, în timp ce în *delicatețe*, elementele componente ușor sesizabile accentuează caracterul de cuvînt nou și țin trează conștiința etimologică. Dar pe lîngă acești doi factori amintiți trebuie luată în considerare și grafia, care a făcut posibilă oscilația între [e] și [ea] pînă la primele decenii ale secolului al XX-lea, cînd prin dispariția sincretismului, ⟨e— ⟩ = [ea] [e], dispare și izvorul permanentei ezitări în tratamentul neologismelor. Acest factor trebuie luat în considerare cu atît mai mult cu cît este evident că pe calea răspîndirii în scris a unei forme ca *pitorească* (mai ales prin Vlahuță) cuvîntul a primit un tratament special, deosebit de al altor cuvinte din aceeași serie: *grotească*, *humorească* sau *burlească* (deși cuvîntul apare în varianta *burlească* la Negruzzi SLRL, 50). Simptomatică este însă și poziția scriitorului român, care prin forma dată neologismului demonstrează de fapt ceea ce jumătatea a doua a secolului al XIX-lea a arătat și în alte cazuri: gustul pentru „adaptarea" cuvintelor noi în spiritul celor vechi.

e) Ultima pereche de oscilații cuprinzînd diftongul [ea] atrage în discuție pe [ia].

În sistemele ortografice cu litere latine [ia] era adeseori redat prin ⟨ea⟩ sau — după cum am arătat mai sus, uneori numai prin ⟨é⟩, mai ales la inițială, cînd „se pronunță asemenea lui *ia* dar se scrie *e* din cauza formelor de plural *erburi-érbă*" (Costinescu, 367).

Această preferință pentru ⟨é⟩ și ⟨ea⟩ în locul lui [ia] determină o opoziție între [ea] și [ia], în care primul termen este considerat literar, al doilea vulgar, ceea ce se reflectă mai ales în comportamentul diftongului [ia] după labiale într-un cuvînt ca *peatră* ~ *piatră*.

Există îndreptare care vor să impună pe [ea] în pronunțare chiar după orice element fonetic, în cazul sufixului *-esc* la forma

de conjunctiv pers. 3 şi 6, de exemplu, unde pronunţarea cu [i̯a] este considerată vulgară, „*nădăjdueascâ*, *trebueascâ*, nu cu *-ia-*) ca şi pronunţarea *aceia* în loc de *aceea*, *ceealaltă* în loc de *ceialaltă*" (Dumbravă OR, 30).

Creatorii regulei grafice de confundare a lui [e̯a] cu [i̯a], Micu şi Şincai nu aveau în minte nici o normă ortoepică de acest fel. Ei menţionează expres faptul că „*ea* tamen pronuntiatur ut *ia* apud latinos" (ELDR, 8). La un secol de la răspîndirea normei lor de scriere, [e̯a] devine model de literarizare, deşi lingviştii se opun permanent, acestei tendinţe care contrazice tendinţele articulatorice normale. Oscilaţia [e̯a ~ i̯a] a situat şi în trecut şi astăzi pe poziţii diferite preocuparea „corectivă" (= normativă) a limbii şi cea descriptivă. Astfel, în timp ce la sfîrşitul secolului al XIX-lea pronunţarea *trebuiască* era declarată vulgară, Tiktin cerea să se scrie *văruiască* fiindcă aşa se aude (Tiktin O,37). Analizînd sistemul fonologic al limbii române Emil Petrovici afimă categoric că în cuvinte ca *aleea*, *epopeea* etc. ca şi în formele verbale *atenuează*, *creează* „se rosteşte consoana iod. . . urmată de *a* : *ia*" (Petrovici FLR, 29). Ultimele îndreptare ortoepice cer însă să se rostească *aceea* (ÎO 1965) şi *ale[ə]a*, *epope[ə]a* sau chiar *feme[ə]à* (Ciobanu-Sfîrlea, 109). Am mai citat cazul pronunţării scenice în această problemă (vezi **3.0.2.**). Reamintesc constatările făcute asupra ei, întrucît ele dovedesc tocmai tendinţa de dispariţie a acestui [i̯a] şi înlocuirea lui cu un [ə̯à] deci o variantă a lui [e̯a] pe care idealul de pronunţare literară al secolului al XIX-lea l-a susţinut şi a reuşit să-l impună datorită grafiei (ÎO 1965, 11). Ultimele îndrumări ortoepice cer să se facă distincţie în rostirea cuvintelor *chiar* şi *cheamă*. Rolul grafiei în această privinţă ne este demonstrat printr-un exemplu contemporan, care ne oferă indicii asupra modului cum trebuie să fi acţionat asupra vorbitorilor cultivaţi ai secolului trecut imaginea grafică a lui ⟨ea⟩ sau ⟨é⟩ cu valoarea [i̯a]. Se uită că regula de scriere cu ⟨ea⟩ a verbului este izvorîtă exclusiv din considerente morfologice-raţionaliste şi nu fonetice şi că în *chiar* şi *cheamă* segmentul iniţial este din punct de vedere fonetic şi fonologic identic [k'a] = /k'a/.

Exagerata conformare la imaginea grafică din Îndreptarul ortografic oficial — este corectată tacit în culegerea de exerciţii practice recent apărută, exerciţii în care sînt utilizate multe din concluziile asupra pronunţării scenice, printre care şi aceea că între *chiar* şi *cheamă* „vorbirea literară" nu face nici o deosebire (Sfîrlea Pr., 89 şi Ciobanu-Sfîrlea, 112). Ea ne serveşte însă ca argument pentru ceea ce am considerat că, în cazul oscilaţiei [e̯a ~ i̯a], reprezintă aportul grafiei la literarizarea prin [e̯a].

Scanned with OKEN Scanner

Într-un singur caz, în secolul al XIX-lea, pronunţarea literară a fost îndrumată spre [i̯a] şi anume, în cazul formelor verbale de imperfect ale verbului de conjugarea a IV-a amintite în treacăt mai sus. Prima regulă de acest fel am găsit-o formulată în prima jumătate a secolului al XIX-lea „Infinitivul de a treia conjugaţie *a vedé* se distinge de imperfectul *vedea* ca *a dormi* de *dormià*" (CAS I V, X). Deşi avem motive să presupunem că introducerea acestei distincţii avea în vedere numai limba literară scrisă, ea a avut în a doua jumătate a secolului al XIX-lea condiţii să se impună ca pronunţare literară, reînviind modul cum pronunţau „cei vechi" (Tiktin CO, 196). Dealtfel această tendinţă normativă se sprijinea probabil pe relicte ale epocii vechi în care formele de imperfect nu erau uniformizate, întrucît procesul de uniformizare se petrece în secolul al XVIII-lea (Pătruţ Vb., 312—313). Astfel putem să spunem că scrierea *dormià* era, la 1932, mai mult o imagine grafică decît o pronunţare uzuală, spre deosebire de acad. Al. Graur, care o consideră pur grafică (cf. Graur ia/ea, 170). Pronunţarea *dormià*, la imperfect, există şi astăzi regional.

Faptul că această tendinţă de pronunţare cu [i̯a] nu s-a impus îşi are explicaţia pe de o parte în tendinţa mai puternică de unificare a paradigmelor şi în prestigiul pe care l-a avut şi îl are grupul de litere *ea* tocmai în acest secol.

3.1.7. Oscilaţia [o ~ o̯a] ne-am aştepta să prezinte multe aspecte comune cu oscilaţia [e ~ e̯a], ca o consecinţă a faptului că cei doi diftongi au în evoluţia fonetismului românesc o istorie aproape paralelă (Iordan ea/oa, 185—186). Spre deosebire de [e ~ e̯a] conflictul dintre [o] şi [o̯a] se prezintă atît prin amploare cît şi prin rezultate mult mai slab. În primul rînd are mult mai puţine implicaţii decît [e ~ e̯a], iar rezultatul principal este tratamentul la care sînt supuse neologismele în procesul lor de adaptare. Acest tratament este, după cum se ştie, provocat de aceleaşi cauze ca şi la [e ~ e̯a], adică de modelul cult al etimonului, care împiedică crearea diftongului pe cale analogică. El a fost în oarecare măsură sprijinit de norma grafică întrucît a acţionat, şi în cazul lui [o̯a], o echivalenţă ⟨o⟩ = ⟨ó⟩ care ca şi sincretismul ≪o+≫ = [o] ~ [o̯a] a determinat confuzia între [o̯a] şi [o]. Uneori în aceeaşi listă de cuvinte apar alături forme cu ⟨ó⟩ şi ⟨o⟩ a căror valoare fonetică ar trebui să fie aproximativ [óa], eventual [ɔ]: *cióra*, *ciorecu*, *cóba* „cobe", *códa*, *coja*, *cóla*, *colona*, *coróna* etc. (Puşcariu Amt.). Aceasta este situaţia în toate cele trei provincii în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, astfel încît diferenţierea formelor diftongate de cele fără diftong este destul de greu de făcut.

Scanned with OKEN Scanner

Cea mai semnificativă deosebire între cele două tipuri de oscilaţii mi se pare a fi însă aceea că, în timp ce pentru [e ~ e̯a] modelul neologic indica întotdeauna preferinţa pentru vocala simplă, în cazul lui *oa* există o oscilaţie [o ~ o̯a] în care vocala simplă este folosită împotriva etimonului: de ex. *amploaiat-amploiat* (DA); forma cu *-o-* este recomandată împotriva poziţiei din DA, tot de Puşcariu în 1932 (Puşcariu-Naum ÎO). Grafia *amploaiat* a determinat, în acelaşi timp, şi o pronunţare [o — a] în hiat a lui ⟨oa⟩, care iniţial trebuia să redea fonetic grupul de sunete din franceză [ωa] (Fischer Gr. A.). În acelaşi timp există destul de numeroase împrumuturi franceze care întăresc poziţia diftongului prin grupul vocalic *o — a* în cuvinte ca *budoar*, *culoar*, *toaletă*, *trotoar*. În general, în legătură cu această oscilaţie, se poate observa că direcţia corectivă a secolului al XIX-lea nu a fost atît de categoric dirijată înspre menţinerea unei vocale simple în cazul oscilaţiei. Din materialul cercetat rezultă preferinţa tîrzie pentru *-o-* în locul lui *-oa-*, care a provocat, pe de o parte, ezitări între variante ca *analogă* ~ *analoagă*, iar, pe de altă parte, a consacrat ca variante literare forme cu *-o-* redus din [o̯a]: oră (Ivănescu-Leonte N, 12).În aceeaşi situaţie sînt cuvinte, aparţinînd unor familii lexicale din fondul vechi al limbii, de ex. *dezvoltă* şi *fostă*, care circulă paralel cu variante literare mai recent asimilate: *convoacă* (Puşcariu-Naum ÎO, 23). Despre *metodă* se poate afirma că se stabilizează relativ tîrziu în această formă în limba literară. Pînă la începutul secolului nostru varianta *metoadă* este aproape la fel de frecventă ca şi *metodă* (vezi de exempu lucrările lui Tiktin).

Avînd în vedere această situaţie în ansamblu, s-ar putea presupune că de fapt modelul ortoepic cu [o] în loc de [o̯a] a fost creat mai tîrziu şi poate sub influenţa modelului [e] în opoziţie cu [e̯a], care s-a impus mai repede şi mai categoric.

3.1.3. Oscilaţiile legate de diftontul [i̯u]: [i̯u] ~ [Ø] şi [i̯u~iu̯] privesc amîndouă numai terminaţia cuvintelor.

1° O caracteristică a normei, din prima fază a introducerii scrierii româno-latine o reprezintă finala *u*, cu valoarea fonetică mult controversată. Originea formei grafice este multiplă, dar păstrarea, generalizarea şi mai ales efortul de justificare a utilităţii acestei norme se sprijină în esenţă pe acelaşi principiu raţionalist de regularizare mecanică a formei de exprimare. În conformitate cu acest principiu, formele flexionare nominale trebuiau deosebite după gen şi număr prin mărci clare, iar formele verbale, după persoane. Cum se ştia că, într-o fază a românei, masculinul era caracterizat prin *-u* în opoziţie cu *-ă*, în ceea ce priveşte genul, şi în opoziţie cu *-i* în ceea ce priveşte numărul (*bunu* < *bonus* şi *bună* < *bona*; *lupu*

Scanned with OKEN Scanner

< *lupus*, *lupi* < *lupi*), s-a adoptat ca semn grafic al formei flexionare *u*. Acest principiu ortografic îndelung discutat (vezi **2.1.5.**), se menţine în anumite limite, după cum am mai spus, pînă în 1953. Importanţa semnului *-u*, pentru normarea pronunţării literare se poate determina numai dacă îl raportăm la un alt segment grafic final, *-iu*, care a existat paralel cu *-u*. Acest segment reprezenta, pe de o parte o marcă grafică a formelor flexionare, iar pe de altă parte, în neologismele latino-romanice în *-ius/-io* (it.), corespundea unei pronunţări reale cu diftong [-iu̯] sau [-i̯u], mai rar chiar cu hiat [-iu].

Finala grafică ⟨-iu⟩ capătă în secolul al XIX-lea o mare preponderenţă asupra lui ⟨-u⟩: 1. datorită unor reguli de scriere a fricativelor, semioclusivelor şi consoanelor palatale, care toate se servesc de ⟨i⟩ ca semn auxiliar (apar astfel scrise cu ⟨-iu⟩ toate cuvintele cu radicalul terminat în [č] [ğ] [ḱ] [ǵ] [ts] şi [ʃ]: 2. datorită unei particularităţi de rostire regională în care finala radicalului fiind palatală din adausul lui ⟨-u⟩ semn grafic rezultă, de asemenea, ⟨-iu⟩ (*feliu*, *graidiu*, *moriu*, *lucrătoriu*, *argintariu*; 3. datorită unei alte particularităţi regionale, în care toate finalele palatale sînt însoţite de un timbru labial „que l'on interprète tantôt comme une trace de l'ancien *-ŭ* final, tantôt comme une explosion causée par la détente des occlusives finales... Ce dernier son, marqué par *ŭ*, peut jouer un rôle phonologique dans les mots terminé en -y sous leur fome littéraire : *puiŭ/pui*, *suiu/sui*" (Graur-Rosetti Ph., 25).

În aceste condiţii nu este de mirare că din lista de cuvinte cercetate pentru litera A, în publicistica secolului al XIX-lea, proporţia cuvintelor cu segmentul final ⟨-u⟩ în raport cu cele avînd segmentul final ⟨-iu⟩ este de 1 : 3 aproximativ : *abatoriu*, *acariu*, *acoperiu*, *acatiu*, *accesoriu*, *acoperitoriu*, *acrutiu*, *acutiu*, *adagiu*, *adăugitoriu*, *adormitoriu*, *aducătoriu*, *adulmecătoriu*, *adulteriu*, *adunătoriu*, *adversariu*, *agiutoriu*, *ajutoriu*, *aiu silbaticu*, *alaiu*, *alaciu*, *albetiu*, *albenetiu*, *albutiu*, *aldămaseriu*, *alegătoriu*, *altariu*, *altfeliu*, *antimoniu*, *aprinzătoriu*, *ariciu*, *alunariu*, *amăgitoriu*, *annunţiŭ*, *apropiiu*, *arbitriu*, *ardeiu*, *ascutiu*, *astfeliu*, *amutiu*, *auditoriu*, *autoriu* (43)*; *ajutorulu*, *alăturu*, *alăturişu*, *albu*, *albitu*, *aldasu*, *aldămasu*, *alegu*, *aleşu*, *altu*, *amăgitu*, *anişu*, *aprensu*, *astupuşu*, *autoru*, *arbitru*, *agerescu* (17).

După cum se poate vedea şi din lista de mai sus, unde unele cuvinte apar atît cu ⟨-iu⟩ cît şi cu ⟨-u⟩, între cele două segmente

---

* Am inclus în această listă pe *-toriu* şi *-ariu*, întrucît, din punctul de vedere al problemei examinate, delimitarea lor ar contraveni modului în care este privită structura sonoră a cuvîntului de către vorbitorii obişnuiţi.

apare o concurenţă, care se repercutează asupra modului subiectiv de a interpreta aceste segmente finale de către vorbitorii limbii române. Pentru o parte dintre aceştia, ele au în majoritatea cazurilor valoarea [∅] sau valoarea [ĭ]. Pentru o altă parte ele corespund unui apendice labial sau palatal labializat, considerat de către cercetători din punct de vedere fonologic ca o trăsătură distinctivă consonantică (apendice labial sau labio-palatal şi consoană diezată rotunjită cf. Petrovici FLR, 32 ; Sfîrlea Pr., 89—90). Că nu pentru toţi vorbitorii aceste segmente aveau aceeaşi valoare ne-o dovedeşte faptul că uneori se cere înlocuirea unuia cu altul, de exemplu în loc de *boieriu* se cere să se scrie *boieru* (Am. şc. III, 11). De fapt ambele forme corespundeau, pentru cel care făcea propunerea unei variante unice de pronunţare [boi̯er], dar este sigur că pentru alţii forma grafică era echivalentă cu [*boi̯erĭ*], sau chiar cu [*boierŭ*]. Din această stare de lucruri derivă modul pedant în care este pronunţat de către unii numele de familie *Boi̯eríŭ* în care menţinerea finalei atrage automat şi schimbarea accentului, fenomen caracteristic multor nume de familie create pe această cale. Desigur că, în Principate, acest tip de pronunţare a fost susţinut şi de analogia cu genitivele greceşti (cf. *Vasiliu*), care s-a extins apoi şi la nume în care *i* avea pură valoare diacritică (cf. *Cheresteşiu*).

Spre sfîrşitul secolului al XIX-lea, odată cu reacţia împotriva lui ⟨-u⟩, începe şi reacţia împotriva lui ⟨-iu⟩, ambele finale fiind privite ca pedanterii latiniste. Rezultatul acestei reacţii îl reprezintă faptul că sînt eliminate formele în ⟨-iu⟩ ale unor cuvinte vechi (*feliu*, *grajdiu*, *moriu*), precum şi ale multor neologisme în *-ioriu* şi *-ariu*, la a căror eliminare a putut contribui şi modelul francez oferit de cuvinte ca *arbitr* (⟨lat. *arbitrium* şi *arbiter*), *adultère* (⟨lat. *adulterium* şi *adulter*), care ar fi putut provoca o amestecare a finalelor, extinsă în româneşte. Aşa cum pînă la 1881, începînd cu sfîrşitul secolului al XVIII-lea, s-a impus ⟨-u⟩ şi prin el şi ⟨-iu⟩, creînd o modă de pronunţare cu [-íŭ], grefată pe anumite realităţi lingvistice regionale, astfel, după 1904, s-a impus eliminarea lui ⟨u⟩ şi prin el şi a lui ⟨-iu⟩, implicit, a variantelor de pronunţare cu finală consonantică urmată de o articulaţie labio-palatală. În ambele cazuri scrierea a precedat norma ortoepică şi a contrazis măcar în parte uzul lingvistic. Pentru perioada în care s-a impus ⟨-u⟩ şi ⟨-iu⟩ sînt ilustrative unele exemple din LB : *acaçiu* — акацꙋ, *acrutiu* — акрꙋцꙋ, *acutiu* — акꙋцꙋ, *albetiu* — алвецꙋ, *alăturu* — алътꙋрꙋ, *albu* — алв. Pentru perioada de după 1904 semnificativ ni se pare faptul că în jurul anului 1938, în analiza sistemului fonologic al limbii române este inclus ca exemplu de grup consonantic final muiat cuvîntul *grajdi*, varianta regională pe care norma ortoepică şi grafia oficială

o eliminase dintre formele admise înainte cu mai bine de un sfert de secol (cf. Graur—Rosetti Ph., 24 şi Pop DO I). Aceasta dovedeşte cît de puternic se păstrase în uz o asemenea variantă, pe care n-am găsit-o consemnată în nici un sistem normativ, cu excepţia gramaticii lui Toader Şcoleriu de la 1789, dar care a avut o destul de mare răspîndire în scrierea uzuală a secolului al XIX-lea (la Eminescu de exemplu). Eliminarea ei s-a făcut paralel cu eliminarea altor variante de acelaşi tip *altariu* (Puşcariu Amt., 130; cf. Pop DO I *altar)*, *feliu* (Puşcariu Amt., 13; cf. Pop DO I *fel*), uzul a păstrat-o însă pînă în zilele noastre, poate şi datorită sferei mai restrînse de circulaţie. Aşa se explică faptul că şi după 1940 se menţionează încă în îndreptare necesitatea de a se evita variantele în ⟨-iu⟩ ale unor cuvinte ca *ceriu*, *feliu*, *grajdiu*, *moriu* (Pușcariu—Naum ÎO, 30).

În procesul de eliminare al lui ⟨-iu⟩ din norma de scriere s-au ivit şi alte neconcordanţe între uz şi directivele mai mult sau mai puţin oficiale. Între acestea se numără tendinţa de eliminare a lui [u] şi din neologismele terminate în *-giu* sau *-ciu*. În prima jumătate a secolului al XX-lea uzul literar se stabilizase la [-u]. Există lucrări care recomandă variante *edifici*, *giulgi*, *helgi* (Lombard Pr., 165). În momentul de faţă uzul literar preferă pe [-u] şi chiar pe [-iu], în aceste cazuri, variante ca *servici*, *edifici* fiind simţite ca inculte. Se menţin oscilaţii acceptabile în cazul cîtorva cuvinte terminate în *-ariu* : de exemplu *salariu/salar*, deşi norma preferă pe *-iu*.

În cazul oscilaţiei [-i̯u ~ Ø] se pare deci că actualul stadiu al pronunţării literare academice este şi rezultatul unei reacţii faţă de o modă grafică reprezentată prin ⟨-u⟩ şi ⟨-iu⟩.

Procesul poate fi descris în mod schematic astfel

	Pronunţare		scriere	
	A	B	A	B
1860	învăţători seminariu	învăţător seminariu	învăţătoriu seminariu	
1904	învăţători/-iu seminari/-iu	învăţător/-iu seminar/-iu	învăţător seminar	
1932	învăţător seminar/-iu		învăţător seminar	
1953	învăţător seminar		învăţător seminar	

Evident că la 1860 exista în scris şi varianta *învăţător*, tot aşa cum, probabil, exista şi o variantă de pronunţare *învăţătoriu*. În schema

Scanned with OKEN Scanner

propusă le-am ignorat întrucît am vrut să pun accentul pe direcţia de evoluţie a relaţiei dintre sistemul ortografic şi cel ortoepic şi să arăt cum lipsa de concordanţă a fost, cel puţin, parţial, motorul modificărilor.

Evident părăsirea variantei literare în ⟨-iu⟩ nu s-a petrecut la toate cuvintele. Din cauze care ţin de istoria fiecărui cuvînt în parte şi probabil şi de jocul întîmplării uneori, cuvinte cum sînt *comentariu* şi *salariu* se păstrează ca atare în pronunţarea literară. Semnificativ este faptul că, în timp ce *salariu* a existat permanent în această formă în indicaţiile normative, *comentariu* a fost reintrodus în 1953, după ce atît în 1904 cît şi în 1932, era recomandat în forma *comentar*. Fenomenul corespunde simţului meu strict subiectiv de vorbitor al limbii române. Din cauze pe care nu le-am putut determina *comentariu* mi se pare ca şi *salariu* mai literar decît *comentar* şi *salar*, ceea ce nu se întîmplă în cazul variantei *seminar*.

Deci rolul grafiei în legătură cu oscilaţia [-i̯u ~ Ø] poate fi văzut astfel : 1. ⟨-iu⟩ a sintetizat în varianta literară a secolului al XIX-lea tendinţe regionale şi tendinţe neologice, provocînd datorită acestei sinteze, la origine pur grafică, o reacţie de eliminare globală a acestei finale, la începutul secolului al XX-lea ; 2. întrucît prin anumite procedee de scriere ⟨-u⟩ se adaugă adeseori unui grafem compus cu *i* s-au născut nenumărate terminaţii *-iu* care au accentuat impresia de pedanterie provocată de această normă a secolului trecut ; astfel reacţia împotriva lui ⟨-u⟩ mut a atras în centru atenţiei, în mod nediferenţiat, şi pe ⟨-iu⟩ cu valoare de diftong. De ce nu s-a petrecut acest fenomen al eliminării lui *-iu* la toate cuvintele este însă o problemă care ţine de istoria fiecărui cuvînt în parte.

2° În ceea ce priveşte oscilaţia [i̯u ~ i̯u] putem să considerăm că ea se datoreşte de asemenea grafiei. Forma originară a terminaţiei la neologisme a fost [-i̯u], introdusă în limba română după modelul cuvintelor latine în *-ius* şi a celor italiene în *-io* (Ivănescu-Leonte N, 19 şi Tiktin CO, 185). Tendinţa limbii române a fost întotdeauna aceea de a modifica acest diftong descendent într-unul ascendent, după cum o demonstrează istoria derivatelor româneşti vechi în *-toriu*, care se păstrează regional în două variante *-torĭ* şi *-tor*.

Oscilaţiile consemnate în secolul al XIX-lea (cf. TCO, 185 unde sînt date ca pronunţări cu i plenison *memoriŭ*, *promontoriu* etc. spre deosebire de *ajutorĭu*, *alegătorĭu*) ca şi cele din secolul al XX-lea (cf. Lombard Pr., 165 unde se înregistrează [tiu̯] şi [nu tu̯ul]) ne fac să acceptăm ideea unei treceri permanente de la tipul de pronunţare [-i̯u] la [-i̯u]. Exemplele cu [-iu̯] din Dicţionarul Pop, înregistrate

iuw. 117629

Scanned with OKEN Scanner

cu surpriză de Alf Lombard (*auspiciu*, *luciu*), chiar dacă pentru secolul al XX-lea reprezintă variante literare de coloratură transilvăneană, creată după model latin, ne obligă să privim norma de pronunţare a secolului trecut prin această perspectivă. Acceptăm astfel ideea unei pronunţări originare unitare, aproximativ în jurul anului 1848, [-iu̯] (Ivănescu-Leonte N, 19), care cedează treptat, datorită confuziei provocate de identitatea grafică, spre [-i̯u].

3.1.9. În ceea ce priveşte *raportul dintre hiat şi diftong*, în pronunţarea literară, pornim de la constatarea că sistemul fonetic românesc literar are ca trăsătură distinctivă, în raport cu cel popular, tocmai acceptarea şi promovarea hiatului. Aceasta în primul rînd datorită faptului că hiatul caracterizează structura fonetică a multor neologisme pătrunse în limbă în momentul modernizării ei. Am arătat mai sus, la **3.1.6.**, că sistemul de scriere româno-latină a determinat o tendinţă de pronunţare literară a vocalelor „independente", cu timbru precis definit. Aceasta creează un fel de hiat în cuvinte vechi mai ales în grupurile formate din *vocală* + *e*. În acelaşi timp însă, normele ortografice, mai ales cele după 1904, prin eliminarea alografului ⟨ĭ⟩ împiedică realizarea acestei trăsături distinctive a pronunţării literare îngrijite, acceptînd numeroase echivalenţe grafematice. Toate grupurile de alografe ale vocalelor au în sistemul nostru ortografic actual şi valoare de diftongi şi valoare de hiat, şi chiar de vocală simplă. Cele mai semnificative cazuri sînt în această privinţă grupurile *ea*, *uu*, *ia*, *io*; ⟨ea⟩ = [e̯a] [ea] şi [a] (vezi **2.1.2.**); (ex. *teatru*, *real*, *cocean*); ⟨uu⟩ = [uu̯] [uu] *continuu* (verb), *continuu* (adj.) (vezi **2.1.5.**); ⟨ia⟩ = [i̯a], [ia], (ex. *piatră*, *pian*) ⟨io⟩ = [o] [io] [i̯o] (ex. *lucios*, *oficios*, *voios*) (vezi **2.1.3.**).

Este firesc ca în aceste condiţii să se înregistreze chiar şi în pronunţarea scenică o tendinţă accentuată de reducere a hiatului şi ca majoritatea vorbitorilor — inclusiv actorii —să pronunţe *garsonyeră*, *obyectivism* (Sfîrlea Pr., 63—64). Privite din punct de vedere etimologic, cele două cuvinte cu variantele de pronunţare citate nu sînt în aceeaşi situaţie, întrucît *garsonyeră* prezintă un fenomen de sinereză (cf. fr. *garçonnière*), iar *obyectivism* (cf. lat. *objectum*) este o pronunţare „etimologică". Cred însă că cele două forme pot fi puse pe acelaşi plan, pornind de la constatarea că, începînd cu anul 1909, norma literară, determinată de uzul lingvistic, a dat preferinţă variantei de pronunţare *obiect*, rezultată prin diereză, ca o reacţie — poate — împotriva tendinţei de reducere a lui [i̯e] la [e] (cf. *obect*, pronunţare frecventă şi azi). În aceste condiţii se poate susţine că, din punctul de vedere al normei şi — eventual — al uzului, actualele variante de pronunţare se încadrează în aceeaşi tendinţă de re-

Scanned with OKEN Scanner

ducere a hiatului la diftong şi că *obyectivism* este o pronunţare, astăzi, numai „accidental" etimologică. În ceea ce priveşte cuvintele vechi, este poate firesc ca sistemul normativ academic să accepte tendinţa de reducere a hiatului considerînd literară numai varianta bisilabică *viaţă* (ÎO 1965 ; cf. Cazacu Op., 362, care atrage atenţia asupra consecinţei care decurge din această normă: rostirea monosilabică a formei de genitiv-dativ nearticulat şi implicit a pluralului ; pentru a evita probabil oscilaţia în ceea ce priveşte numărul de silabe în flexiunea acestui cuvînt, se dă, ca indicaţie normativă forma de plural genitiv-dativ articulat : *vie-ţii* ; vezi pentru comparaţie *vicaţă* în Pop DO I şi Puşcariu-Naum ÎO).

După cum observă pe bună dreptate Puşcariu, această reducere a hiatului a existat ca o tendinţă activă la noi în diferite timpuri (Puşcariu LR II, 55). Rostiri nestabilizate au existat probabil din acest punct de vedere întodeauna, iar în situaţia actuală se continuă, cu sprijinul grafiei, ezitările provocate în pronunţarea literară de cauze diferite, printre care, desigur, un loc important ocupă modelul străin de pronunţare. Ortografia actuală este sub acest aspect păstrătoarea unei tradiţii şi ar fi evident greu să renunţe la anumite forme grafice bine fixate. Supărător este însă faptul că preocuparea de a norma pronunţarea în această privinţă este atît de redusă încît nici lucrările oficiale nu atrag atenţia decît sporadic şi întîmplător asupra tuturor cazurilor de confuzie posibile. În *Dicţionarul ortoepic* se discută numai diftongii (DOp., 12—13), iar *Îndreptarul ortografic, ortoepic şi de punctuaţie* discută numai 8 din cei 23 de diftongi cîţi numără româna literară contemporană şi nouă din cele 29 de grupuri vocalice în hiat cîte se pot găsi la un examen sistematic şi atent (ÎO 1965, 9—13). Se continuă şi aici o „tradiţie" academică mai veche asupra căreia Adamescu atrăgea atenţia, în termeni critici foarte categorici, la 1930, subliniind caracterul inoperant al regulilor ortografice care vor să impună distincţii între cuvintele vechi şi neologisme (Adamescu Ort., 21) şi avertizînd Academia asupra „inconvenientelor" pe care şi le asumă păstrînd notarea echivocă a hiatului (Adamescu Ort., 8). Pînă astăzi nu s-a realizat însă din acest punct de vedere nici un progres. În aceste condiţii, nu este de mirare că „. . .în cursurile actuale de dicţiune. . . exemplele prin care se ilustrează diverse combinaţii de sunete, în cadrul exerciţiilor tehnice" fiind „alese după aspectul lor pur grafic : apar de-a valma cuvinte ca *George*, *geotopie*" (Sfîrlea Pr., 64). Faptul că recentul studiu al pronunţării scenice analizează acest aspect mai detaliat, iar culgerea de exerciţii practice de ortografie şi ortoepie elaborată de Fulvia Ciobanu şi Lidia Sfîrlea sistematizează problemele pentru cititorul interesat reprezintă începutul promiţător al

unei mai judicioase preocupări pentru normarea pronunțării românești literare.

Influența formei scrise asupra reducerii hiatului a fost recent semnalată ca o particularitate a românei literare moderne de acad. Al. Graur, care citează exemplele *tea-tru*, *o-cean* din sistemul ortoepic actual (Graur TLR, 49).

3.1.10. Cea mai semnificativă oscilație consonantică — din punctul de vedere al problemei care ne interesează aici — este oscilația [č ~ ts]. Explicația apariției acestei oscilații a fost formulată în mai multe rînduri ca o consecință a procesului de îmbogățire lexicală a limbii române cu cuvinte care pătrund prin filieră diferită, determinînd astfel circulația aceluiași cuvînt în variante fonetice simțitor deosebite. În cazul de față, fonetismul [ts] caracterizează variantele mai vechi în limbă. Înlocuirea lui [ts] cu [č] a fost uneori considerată ca o dovadă a intrării cuvîntului în limbă prin altă filieră. Susținîndu-se la început pentru variantele de pronunțare cu [ts] influența germană, rusă sau neogreacă (Ursu TȘ, 120), s-a precizat ulterior că această variantă poate fi explicată și la un cuvînt care a pătruns în limbă prin filieră latino-romanică, fără să se arate însă foarte clar în ce mod s-a creat diferența de pronunțare a aceluiași cuvînt (Ursu En., 110). În orice caz, s-a stabilit, pe baza unui bogat material faptic că, pînă în prima jumătate a secolului al XIX-lea, deci pînă în jurul anului 1840, a fost predominantă la neologisme pronunțarea cu [ts] și că oscilația [č ~ ts] (*a-țid ~ acid*, *țen-tru ~ centru*, *țirculație ~ circulație*) marchează etape distincte în istoria unor cuvinte (Ursu N, 247).

Privind variantele în discuție din punctul de vedere normativ actual, s-au făcut aprecieri asupra lipsei de cultură sau a radicalismului latinist al celor care întrebuințau la mijlocul secolului al XIX-lea o variantă sau alta. S-a afirmat astfel că variante ca *soțietate* sau *prințipuri* ilustrează „epoca primelor împrumuturi occidentale, pe care le-am primit prin intermediul limbilor rusă și, mult mai rar, germană sau poloneză. Ele au continuat să circule, o bucată de vreme, în vorbirea indivizilor puțin instruiți, după ce cuvintele respective au fost împrumutate direct din limbile romanice apusene sub un aspect nou (cu *c*(*e*) în loc de *ț*) adaptate la normele fonetice românești" (SLRL, 409). În schimb despre variantele *socie*, *menciona*, *oficerul stării civile*, considerate ca aparținînd stilului birocratic se afirmă că sînt „produse ale latinismului" care au circulat în scris mult fără să se impună și care au același „izvor ideologic" ca și variantele în [ts], adică nesocotirea uzului în formularea normei lingvistice (SLRL, II/411).

Scanned with OKEN Scanner

Analiza normelor scrierii româno-latine dezvăluie un aspect pînă astăzi neluat în consideraţie în legătură cu această particularitate a pronunţării literare a secolului al XIX-lea. În aceste norme, după cum s-a văzut, exista o triplă echivalenţă grafematică ≪ti— ≫ ≪ci— ≫ ≪c+ ≫ = [č] [ts] şi un sincretism grafic totodată, pentru ambele valori [č] şi [ts] (vezi **2.2.**).

Reflexul cel mai caracteristic al acestei echivalenţe îl reprezintă formele scrise *fatia* (TR XVI, 206/4) şi *facia* (TR XVI, 208/2). Concurenţa între aceste două variante grafice, la care se adaugă şi *façia*, este observată şi consemnată în publicistica vremii (cf. Am. şc. III, 66). Cauzele evidente ale acestei echivalenţe sînt pe de o parte etimologismul (cf. Cipariu 1841, 7) şi pe de altă parte acomodarea la pronunţarea uzuală în conformitate cu principiul fonetic al scrierii. Echivalenţa amintită n-a putut provoca în cazul unui cuvînt vechi cum este *faţă* nici o modificare de pronunţare, ea a determinat însă o mare oscilaţie de forme grafice în cazul cuvintelor noi, determinînd în a doua jumătate a secolului al XIX-lea o nouă distribuţie a lui [ts] şi [č] în varianta literară a neologismelor. S-a creat astfel în interiorul aceleiaşi familii de cuvinte o alternanţă fonologică [ts] [č] care poate fi ilustrată prin exemple ca *anunţa — anunciator* (*annonciateur*, cf. DN), *comerţ — comercial*, *faţă — facial*, *preţ — aprecia*, *soţ — social*. Tendinţa generală a normei literare de pronunţare în a doua jumătate a secolului al XIX-lea a fost aceea de înlocuire a lui [ts] prin [č]; grafia cuprinde variante numeroase care atestă această tendinţă: *anonciare* (Puşcariu Amt., 113), *anuncia* (TR XXV, 4/1), *ambiciuna* (Din Mold. I, 53), *pronuncie* (Heliade O II, 221). Procedeul grafic n-a avut însă un efect radical tocmai datorită echivalenţei grafematice caracteristice în această epocă. Intervenind într-un moment în care preferinţa în pronunţarea neologismelor se orienta spre [č] în locul lui [ts] scrierea cu litere latine a permis totuşi menţinerea variantei cu [ts] întrucît aceeaşi formă grafică putea să fie interpretată, după uzul lingvistic, fie cu [ts] fie cu [č]. „Modernizarea" cuvintelor în varianta cu [č] a fost operantă numai în cazurile în care microsistemul lexical şi relativ restrînsa circulaţie a cuvîntului permiteau generalizarea acestei forme şi includerea ei în sistemul normativ general. Procesul este încă astăzi în curs de desfăşurare, după cum ne-o dovedeşte împrumutul tehnic *anunciator* (citat mai sus), precum şi faptul că renunţarea la variantele normative cu *t* s-a făcut treptat printr-un proces de adaptare mult mai îndelungată decît se crede. Pînă în 1932 erau „literare" variantele *apreţia* (cu întreaga familie) şi *viţiu* de asemenea (Puşcariu-Naum ÎO, s.v.).

Scanned with OKEN Scanner

Analizînd deci procesul de adaptare a neologismelor din punctul de vedere al oscilaţiei [ts]~[č] raportată la oscilaţia grafică ≪ti≫ ~ ~≪ci≫ se impun cîteva precizări şi completări la aprecierile generale făcute pînă acum cu privire la acest fenomen : a) scrierea cu ⟨ci⟩ are o sursă latino-română exclusiv grafică ; b) scrierea cu ⟨ti⟩ are ca sursă pronunţarea, care la origine, pentru cuvintele din fondul latino-romanic, trebuie privită ca o pronunţare de tradiţie germanică sau slavă, fără ca pătrunderea fiecărui cuvînt în parte, pronunţat aşa, să fie în mod obligatoriu considerat ca pătrunzînd în limbă prin această filieră. Cu alte cuvinte, grupul de litere *ci* avea valoarea fonetică [tsi] pentru mulţi intelectuali români, chiar în cuvinte latine. Se poate menţiona faptul că la cărturari români de formaţie intelectuală slavă sau germană, cuvintele latine apar transcrise fonetic cu ⟨ц⟩, de exemplu Miron Costin transcrie în *De neamul moldovenilor* pe *scis romanice* prin *ştis romaniţe* (cf. Bulgăr Scr., 40) iar la Budai-Deleanu apar, în *Ţiganiada*, explicaţii însoţite de transcrieri fonetice de acelaşi tip : *civitas* (*ţivitas*) sau *cives* (*ţives*) (Bulgăr Scr., 64) ; c) pentru intelectualii din Ardeal digraful ≪ci—≫ era echivalent cu ≪ti—≫ şi datorită unei tradiţii grafice maghiare ; d) pe măsură ce substratul etimologic al normei cu ≪ci—≫ îşi pierde din acuitate, în ciuda numărului mare de variante grafice de acest fel, cuvintele vechi precum şi neologismele de mai mare circulaţie şi deci cu oarecare vechime în limbă se stabilizează la varianta în [ts] în timp ce celelalte adoptă inovaţia şi se stabilizează la forme în [č] variante create exclusiv pe baza modelului grafic etimologizant şi etimologic. Prin modelul grafic etimologizant şi etimologic trebuie să se înţeleagă faptul că trecerea de la norma de pronunţare cu [ts] la cea cu [č] s-a produs numai după ce prin filologii Şcolii ardelene s-a stabilit o relaţie etimologică între *c*+*e*, *i* latin [č] italian şi românesc. Această relaţie, care intră în conştiinţa publică odată cu sfîrşitul secolului al XVIII-lea, determină treptat orientarea spre pronunţarea italienizantă a neologismelor, citite pînă atunci după model oriental sau germanic. În momentul cînd, prin alfabetul latin, tendinţa de pronunţare este sprijinită de o normă de scriere, se adaptează la acest tipar toate cuvintele scrise în latină sau franceză cu *c*+*i*,*e*. Dintre acestea îşi menţin această imagine grafică şi dobîndesc şi o pronunţare adecvată numai acele neologisme care nu întîmpină din acest punct de vedere piedici în structura internă a limbii sau în uzul bine consolidat. Nu există în secolul trecut nici un scriitor care să folosească cuvintele numai în variantele cunoscute astăzi. Fiecare în parte ilustrează prin unele cuvinte epoca veche şi prin altele pe cea modernă. Heliade, unul dintre cei care, după modelul grafic impus de Maior, contribuie

Scanned with OKEN Scanner

în mod substanţial la răspîndirea formelor în [č], în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, foloseşte formele : *princip*, *civiliza*, *cancelarie*, dar şi *pronuncie* (HP II, 221) şi, de asemenea, *soţietate* (SLRL, 20). Despre nici un cuvînt nu se poate spune că ilustrează exclusiv acomodarea la norma grafică, dar în ansamblu, procesul trecerii de la o normă preponderent orientată spre pronunţarea cuvintelor noi cu [ts] la una în care [č] are un rol echivalent este determinat *nu* de modul cum se pronunţau aceste cuvinte în italiană, ci de modul cum se scriau aceste cuvinte în latină şi franceză. Este probabil adevărat că un cuvînt ca actualul *cifră* a pătruns în varianta *ţifră* din rusă şi greacă (ne întrebăm de ce nu şi din germană), dar nu este la fel de simplu procesul prin care un astfel de cuvînt s-a „modificat, după pronunţarea italiană, în *cifră*"(Ivănescu-Leonte N, 9). Pentru a-l înţelege în toată complexitatea lui trebuie să se ţină seama de faptul că oscilaţia *ţifră* ~ *cifră* apare înainte de oficializarea scrierii cu litere latine dar după ce se crease sistem alfabetic integral aplicat la limba noastră, deci după ce se crease digraful ≪ci— ≫ cu valoarea [č]. Odată cu oficializarea scrierii româno-latine imaginea grafică devine ambiguă în utilizarea digrafului la acest cuvînt. Este de presupus că se scria *cifră* şi se pronunţa [tsifrə)] tot aşa cum se scria *cedulă* şi se pronunţă [tsədul] (cf. Puşcariu Amt., 118, vezi şi *cerusa* [tseruzə]; 109). Pînă în prima jumătate a secolului al XX-lea varianta literară a cuvîntului era, pentru o parte dintre vorbitorii români, cu [ts], mai ales pentru cei din Muntenia. Imaginea grafică era însă unitară. Atunci cînd, după 1904, scrierea uzuală nu mai conţine echivalenţa ≪ci— ≫ ≪ti— ≫ cele două tipuri de semne grafice specializîndu-se pentru valorile [č], respectiv [ts], această imagine devine monovalentă, iar varianta în [č] fiind simţită ca modernă şi mai literară se impune în limitele admise de structura internă a limbii.

3.1.11. Oscilaţia [s ~ ʃ] apare şi ea mai ales în procesul de adaptare a neologismelor, efectele ei prelungindu-se pînă astăzi prin variante paralele ca *stofă* ~ *ştofă*, *spicher* ~ *şpicher*, *stand* ~ *ştand*, *sprint* ~ *şprint* etc. Ocupîndu-se de această trăsătură caracteristică a uzului literar actual, acad. Al. Graur explică diferenţele de pronunţare prin o „falsă germanizare" (vezi RL_2, 1969, nr. 7, p. 14). Rezultatul acestei false germanizări îl constituie, în primul rînd, pronunţarea cu [ʃ] a tuturor cuvintelor străine considerate germane, fără să se ţină seama de faptul că pronunţarea cuvintelor în limba de origine este cu [s], de exemplu *Stockholm*. În al doilea rînd însă, există şi conştiinţa că acest [ʃ] este periferic, ceea ce face ca unele cuvinte germane cu [ʃ] să fie adoptate în română după varianta grafică cu [sp], de exemplu, *spalier* (< *Spalier*).

Scanned with OKEN Scanner

În secolul al XIX-lea fenomenul s-a petrecut mai ales în pronunţarea literară a intelectualilor ardeleni. Ei au reuşit să impună în pronunţarea literară variante cu [ʃ] la cuvinte pe care uzul le cunoştea în această perioadă şi cu [s]: *scola* sau *posta*. În ambele cazuri varianta cu [ʃ] trebuie explicată prin raportare la alte limbi decît germană. Maghiara prin *iskola* şi rusa prin *pošča* au contribuit la stabilizarea variantei cu [ʃ] în limba română literară de astăzi. Cînd asemenea modele de sprijin nu au existat, varianta de pronunţare care s-a impus a fost cea cu [s], întrucît aceasta era conformă cu modelul grafic, în cazul unui cuvînt ca *student*, de exemplu. În stilul administrativ, mai puţin receptiv la modelul normativ, deşi norma a încercat pînă în 1953 să-l păstreze pe *stampilă* (după model francez grafic în ceea ce priveşte grupul *st* şi terminaţia *-ilă*), prin acomodare la uz s-a acceptat *ştampilă*, care nu este decît produsul unei „false germanizări" în normă.

Scrierea cu litere latine a sprijinit variantele cu [s] ale neologismelor întrucît în unele cazuri ⟪s+⟫ era utilizat pentru a nota pe [ʃ]. Este vorba de alografe ale lui ⟪s+⟫, bazate în mare măsură pe procedeul german de notare a lui [ʃ] prin ⟨s [+t]⟩ ⟨s [+p]⟩ ⟨s [+c]⟩. Ilustrative sînt în acest sens cîteva exemple din LB care s-ar putea evident înmulţi: *asteptare* — аштептаре, *basca* — башка. Procedeul apare în scrierea uzuală a secolului al XIX-lea: *acestia* (Laurian G, 9), *asteptările* (Am. şc. V, 1), *artistii* (A I, V), *artistilor* (A II, 295). Impresia unei preferinţe normative pentru [s] în locul lui [ʃ] se accentuează şi mai mult prin faptul că alograful ⟨ş⟩ coexistă în această perioadă, începînd chiar din LB unde apar cuvinte scrise astfel: *arişte* „arest" *reştanţie* — решганцие (cf. рестанцїа, Iorgovici gl., 68) sau *amuş* — амш. În această perioadă este evident că pentru ardeleni ⟨s⟩ ca alograf al lui ⟪s—⟫ era echivalent şi cu [ʃ] şi datorită normei grafice maghiare, ceea ce se observă în LB din variantele grafice ale cuvintelor de origine maghiară *ambitusu* — амбитш, *aldasu* — алдаш, *aldamasu* — алдамаш, *aldamaseriu* — алдамашер. Este astfel nesigur, pentru valoarea sa fonetică, *apesti* pe care DA îl ilustrează pentru varianta cu [s] din LB. Lui ⟪s—⟫ i se asociază în sprijinirea normei de pronunţare care evoluează spre [s] în locul lui [ʃ] şi alograful ⟨s+*i*⟩ reprezentînd grafemul ⟪s+⟫ (vezi 2.2.) şi pe care îl întîlnim de asemenea ilustrat în LB: *asie* — аше, *aquelasi* — ачелаш, precum şi alograful ⟨sc+*e*⟩ al unui grafem compus ⟪sc+⟫ cu valoarea [t] care se menţine mult în sistemul normativ românesc.

S-a creat astfel în secolul trecut o normă de „literarizare" prin [s] pe care o ilustrează şi faptul că se încerca evitarea alternanţei morfologice [s] ~ [ʃ] pentru marcarea pluralului unor cuvinte vechi

Scanned with OKEN Scanner

ca *nostri* sau *albastri*, procedeu care are efect mai ales asupra cuvintelor recent intrate în limbă, în care se evită cu mai mare consecvenţă această alternanţă : *ministru — ministri*. La sfîrşitul secolului, se depun insistenţe pentru respectarea alternanţei, întrucît evitarea ei este simţită ca pedantă (Tiktin GLR, 67). Se insistă chiar asupra existenţei acestei alternanţe în graiuri şi asupra necesităţii respectării ei ca atare (Lambrior Gr., 50).

Sistemul ortografic actual păstrează din tendinţa secolului al XIX-lea pentru promovarea lui [s] în locul lui [ʃ] în afara variantelor de pronunţare de tipul *stand* sau *standard* (ÎO 1965), pe care urmăreşte să le stabilizeze în această formă, şi grupul ⟨s [+k'/č]⟩ „se scrie şi se pronunţă *s* nu *ş*, în cuvintele : *deschis*, *scenă*, *schimba* (nu *deşchis*, *şcenă*, *şchimba*)" (ÎO 1965, 16). Dintre acestea, variantele cu ⟨s [+k']⟩ s-au stabilizat în vorbirea literară uzuală, chiar dacă apar cazuri izolate de pronunţare cu [ʃ] printre intelectualii români din aria dialectală sudică. În schimb, ⟨s [+č]⟩ rămîne încă o variantă de pronunţarea pretenţioasă. Cuvinte ca *scenă*, *sceptic* sau *adolescent* se pronunţau, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, chiar cînd erau scrise cu ⟨s⟩ sau ⟨c⟩ chirilic, şi se mai pronunţă şi astăzi în mod curent cu [ʃ] (Lombard Pr., 110, 164 ; Sfîrlea Pr., 93). Indicaţia normativă actuală ilustrează modul în care sistemul academic încearcă să realizeze acomodarea pronunţării la o deprindere grafică tradiţională.

3.1.12. Urmărind felul în care vorbitorul ales pentru anchetă, intelectual din Bucureşti, pronunţă consoana fricativă dentală sonoră, Alf Lombard făcea observaţia că în anumite grupuri de consoane „sonoritatea este incompletă", de exemplu în *-sg-*, *-sm-*, *-sv-*, *-sd-*, *-sn-*, *-sl-* .... În acelaşi timp lingvistul suedez constata că unele cuvinte ca : *acuza*, *cauză*, *explozie*, *extaz*, *uzitat* apar din ce în ce mai des cu *z* în scriere şi în pronunţare. În general, remarcînd oscilaţia [s ~ z], el ţinea să-şi precizeze impresiile : „*z* est surtout la prononciation du langage spontané et *s* celle du langage qui s'observe" (Lombard Pr., 163). În cadrul aceleiaşi anchete Lombard observă anumite paradoxuri ale pronunţării cultivate : inconsecvenţe ca *deshăma* şi *dezhăma*, *desarma* şi *dezonora*, păstrarea lui *s* în prefixul *des-* înainte de consoană sonoră, dar pronunţarea lui *z* înainte de [ǵ] [n] şi în fine, nesonorizarea lui *s* înainte de sonante, în *basm* sau *-ism*.

Asemenea oscilaţii au caracterizat pronunţarea literară a secolului al XIX-lea şi o caracterizează şi pe cea actuală. Diferenţele sînt mai mult de natură cantitativă şi de detaliu. Adepţii consecvenţi ai principiului fonetic în ortografie şi-au manifestat această poziţie

mai ales prin notarea consecventă a lui *z*, în condiţiile în care pronunţarea uzuală, necontrolată era *z*. Cazul lui Frollo amintit la începutul acestei părţi a lucrării constituie o rară excepţie. Spre deosebire de el, Tiktin scria cu consecvenţă *-izm*, *conciză*, *caraghioază* (cf. tc. *karagöz*) deci cu *z* etimologic (Tiktin O, passim), procedeu aplicat în scrierea uzuală a secolului trecut şi la începutul secolului nostru de reviste ca „Luceafărul" de la Budapesta sau „Contemporanul" de la Iaşi.

Uzul, totdeauna foarte oscilant, şi conştiinţa etimologică au făcut ca începînd de la 1881 şi pînă astăzi niciodată să nu se realizeze o scriere cu distribuţia lui *s* şi *z* în conformitate absolută cu variantele de pronunţare literară cele mai larg răspîndite. Dealtfel în sistemele normative preocuparea pentru uzul literar a fost, la acest capitol, lăsată pe plan secundar, pînă în 1953. În majoritatea cazurilor stabilirea variantei normative a avut în vedere etimonul. Astfel, în 1932 se recomandă: *cauză*, *iluzie*, *poezie*, *sinteză*, dar *asistent*, *aterisa*, *basin*, *vitesă*, *funisor*, *filosofie* (Puşcariu-Naum ÎO, 36). Există desigur şi o nemărturisită preferinţă pentru *s*, probabil pe baza tradiţiei grafice româno-latine deja create: „chiar dacă pronunţarea variază între *s* şi *z* se scrie *-s*: *cismă*, *glesnă*, *trăsni*" (Pușcariu-Naum ÎO, 34).

Existenţa acestei oscilaţii a fost pusă pentru prima dată în legătură cu sistemul grafic de Sextil Puşcariu, care, în jurul anului 1929, face următoarea observaţie: „Din cauza scrierii (lui *s*, nota noastră, —*Fl.Ş.*) şi cînd e rostit *z*, au putut să se iveacă la noi nu numai scrieri absurde ca *frances*, *orisont*, *basar*, dar şi rostiri greşite ca *autobuz*, *viteză*, *dizertaţie*" (DR VI, 941). La scurt timp după aceasta, Al. Graur formulează pe baza tendinţei pe care o observă în pronunţarea literară de a păstra pe *s* în condiţii fonetice „anormale", de exemplu înainte de consoane sonore, „legea efortului maxim", ca o caracteristică a pronunţării literare pretenţioase (BL I, 111—112). Domnia-sa subliniază faptul că fenomenul a apărut în limba română literară în primul rînd datorită normelor ortografice care permit păstrarea lui *s* grafic în prefixe ca *des-*, *răs-* etc. înainte de consoane sonore. Imaginea grafică care rezultă din aceste norme, coroborată cu asimilări regionale de tipul lui *zmîntînă*, a creat impresia că fenomenele de asimilare a lui *s* la consoana sonoră următoare constituie dovezi de vorbire neîngrijită, în timp ce efortul pentru realizarea unei pronunţări neasimilate era un „certificat de distincţie" (vezi şi Graur TLR, 50). Restrîngînd explicaţiile numai la neologisme, s-au raportat oscilaţiile de pronunţare între *s* şi *z* la grafia din limbile de origine, astfel încît, în ceea ce priveşte *s* intervocalic, pronunţarea ca şi grafia oscila în secolul al XIX-lea între *s* şi *z* (Ursu TŞ, 121). Pronunţia cu

Scanned with OKEN Scanner

s este atribuită în special influenţei greceşti, iar pronunţia cu *z* influenţei franceze şi italiene, în jurul anilor 1830—1860 situîndu-se momentul trecerii la pronunţia cu *z*, prin întărirea influenţei ultimelor două limbi. Grafia păstrează însă în continuare pre *s* (Ivănescu-Leonte N, 15—16).

La observaţiile făcute pînă acum cu privire la raportul dintre grafie şi oscilaţia de pronunţare [s~z], cercetarea sincretismului grafic ≪s— ≫ = [z] [s], pe care o promovează scrierea româno-latină (vezi **2.1.9.**), adaugă un element nou : libertatea pe care uzul lingvistic a dobîndit-o, în condiţiile acestei echivalenţe, de a crea pronunţări analogice, cu *z*, împotriva modelului francez, care a creat la început tiparul pronunţării cu [z] a lui ⟨v + s + v⟩. Astfel s-a întărit pronunţarea *regiza*, *regizor*, *filozof*, *viteză* etc. prin analogie cu *brodeză*, *coafeză*, *sinteză*, *bazin* după *magazin*. O scriere consecvent fonetică, în care modelul de scriere ar fi fost determinat de pronunţarea etimonului, ar fi împiedicat în oarecare măsură aceste procese analogice. În condiţiile unei norme academice cu etimologism pur grafic, libertatea de creare a analogiilor a fost nelimitată.

Astfel se poate spune că scrierea a influenţat oscilaţia [s]~[z] în două direcţii contrare : a) prin „literarizare" în conformitate cu legea efortului maxim, din care derivă actualele pronunţări hipercorecte întîlnite în pronunţarea scenică : *glesnă* sau *cismă* (Sfîrlea Pr., 92) ; b) prin procese analogice de regularizare, din care derivă o lege aproape consecvent aplicată neologismelor latino-romanice, aceea de transformare a oricărui *s* intervocalic în *z* (vezi şi Graur TLR, 49).

Sistemul ortografic actual se conformează influenţei tradiţionale a grafiei prin încercarea de generalizare a pronunţării *-ism* şi se opune procesului analogic în anumite cazuri izolate cum este cuvîntul *premisă*, care este aproape general în uz în varianta analogică cu *z*.

3.1.13. Semnul grafic *x* îşi capătă relativ tîrziu locul în sistemul alfabetic româno-latin. Tendinţa primelor sisteme ortografice este aceea de a propune înlocuirea lui cu semnele comune corespunzătoare consoanelor pe care le reprezintă *x* în latină şi în limbile romanice. Această opoziţie faţă de *x* se transpune şi în normarea scrierii cu litere chirilice în prima jumătate a secolului al XIX-lea, cînd Seulescu, de exemplu, cere înlăturarea lui ѯ şi înlocuirea lui kc (Seulescu G, 11). În scrierea chirilică el este de altfel adeseori înlocuit printr-un grup de semne grafice, iar în adaptarea neologismelor este, la începutul secolului al XIX-lea, redat prin *s* : *osigen*, *speriinţă*. Fenomenul este explicat ca influenţă italiană şi analogism latinist (Ursu TŞ, 121).

Scanned with OKEN Scanner

Între 1830 şi 1880 se stabilizează în limbă însă un număr mare de neologisme cu *x*. La această stabilizare contribuie numeroasele împrumuturi neologice cu prefixul *ex-* (Ivănescu-Leonte N, 13).

În a doua jumătate a secolului trecut, oscilaţia [ks~s] este foarte bine reprezentată, ceea ce indică nu atît două orientări în adaptarea neologismelor, cît mai mult două moduri deosebite de asimilare a acestor neologisme, unul spontan cu *s*, altul controlat şi orientat după modelul străin, cu *x*. Prin adoptarea grafemului (v. **2.1.11.**) oscilaţia se rezolvă în norma literară în favoarea lui x, dar se creează totodată premisele unor forme hipercorecte cu *x*. Aceasta dovedeşte cît de valabilă a fost oscilaţia în vorbirea uzuală. Sînt cunoscute cazuri ca *excorta*, *excroc*, *extompa* (Nandriş Ph., 228; Graur TLR, 51) iar Hristea semnalează două forme hipercorecte mai puţin obişnuite dar nu mai puţin semnificative: *sex unic* şi *sex opus* (Hristea Et., 527) pentru *sens unic* şi *sens opus*, iar în vorbirea populară actuală *taxá* pentru *tasá* (comunicat de M. Vulpe şi I. Ionică).

3.1.14. În ceea ce priveşte fricativa laringală [h], limba română literară a înregistrat cele mai pronunţate deosebiri tot în neologisme. Această categorie de cuvinte atestă trei feluri de oscilaţii ale consoanei [h]~[Ø], [h]~[ḱ], [h]~[χ]. Dintre acestea, primele două se caracterizează printr-o legătură mai mult sau mai puţin sesizabilă cu sistemul ortografic. Ultima oscilaţie ilustrată prin variantele paralele de tipul *machina* ~ *maşină* — după cum rezultă din materialul cercetat — nu prezintă nici o relaţie constantă de mai lungă sau mai scurtă durată cu sistemul ortografic cu litere latine. Este vorba de împrumutarea cuvîntului prin filieră diferită, neogreacă şi germană, în jurul anului 1800 (cf. Ursu TŞ, 233).

Oscilaţia [h]~[Ø] se manifestă cu pregnanţă în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. *h-* lipseşte la majoritatea neologismelor, probabil sub influenţa franceză, italiană şi eventual neo-greacă (Ursu TŞ, 120). Situaţia se schimbă după anul 1860, odată cu oficializarea generală a scrierii cu alfabet latin, moment în care trece pe primul plan în reproducerea grafică a multor neologisme, în locul pronunţării din limba de origine, imaginea grafică a cuvîntului în limba respectivă, sau în limba de cultură din care s-a împrumutat în mod direct cuvîntul. Acesta este cazul elementelor de origine greacă cu *h-*, care ilustrează oscilaţia discutată aici. Caracteristic este, din acest punct de vedere, tratamentul grafic diferit pe care îl suferă cuvintele de acest fel între ediţia I şi a II-a a „Curierului de ambe sexe", periodul al V-lea, tipărit cu litere latine la 1844 şi 1864. În primele două pagini

Scanned with OKEN Scanner

ale celor două ediţii apar consecvent cu *h-* cuvinte care în ediţia I apar fără această iniţială : *Esiodu~Hesiodu, Elicon~Helicon, Erodot ~Herodot, Istoriei~historiei, Omeru~Homeru.*

Întrucît procedeul nu era legat de o trăsătură arhaică a limbii române nu oferea nici o dovadă de origine latină, preocuparea sistemelor normative etimologizante a fost foarte redusă în această direcţie. Modelul grafic impus în aceste condiţii a fost cel cu *h-*, răspîndit mai ales prin publicaţiile lui Heliade. Pronunţarea însă oscila între copierea modelului grafic şi reproducerea formei sonore a cuvîntului din limbile franceză, mai ales, şi italiană. Tradiţia scrierii cu *h-* era însă atît de puternică încît în ciuda îndrumărilor consecvente ale filologilor atenţi la uzul vorbit, *h-* se menţine în scris şi reuşeşte pe această cale să creeze variante constante de pronunţare. În decurs de trei decenii multe dintre variantele recomandate fără *h* au evoluat exact în direcţia contrară, în primul rînd datorită menţinerii lor în scris ; *omeopat, Omer* (Pop DO I), *oroscop, orticultură, otel, alucina, asard* (Densusianu NO, 213) etc. sînt forme recomandate succesiv în 1904 sau 1932. Susţinătorii unui asemenea sistem de scriere sînt mai ales filologi, care se orientează în aceste recomandări după modelul de pronunţare a cuvintelor respective în franceză sau italiană. Există din acest punct de vedere o coincidenţă de păreri între Hasdeu (cf. *azard* Din Mold. I, 6), Densusianu şi Puşcariu (Puşcariu-Naum ÎO, 32). Scrierea cu *h-*, ca şi pronunţarea fricativei laringale la iniţială este considerată în prima jumătate a secolului al XIX-lea expresia unei vorbiri mai puţin îngrijite. Apar astfel forme grafice : *ulubă* (Pop DO I), *otărît* (Ath. R. I, 12), *otărîte* (Am. şc. III, 73), care pot fi manifestări ale unei tendinţe de pronunţare populară, dar şi ceea ce mi se pare la fel de verosimil, pentru epoca respectivă, — forme grafice hipercorecte. Ceea ce îl menţine pe *h-* în pronunţare este totuşi modelul grafic al limbii franceze datorită căruia iniţiala este păstrată neschimbată şi deci condiţia introducerii ei în rostire este permanent prezentă. Dar menţinerea unei pronunţări cu fricativă laringală este determinată şi de al doilea tip de oscilaţie în care este antrenată consoana *h-* şi anume oscilaţia cu consoana velară [k]. Lupta între forme cu *h-* sau *c-*, scris uneori cu *ch-*, întăreşte poziţia iniţialei consonantice şi în cuvinte în care apare numai ezitarea între *h-* şi ∅. La sfîrşitul secolului al XIX-lea sînt uneori preferate variante cu *h-*, în locul unor variante după model latin cu *c-* : *haritate* nu *caritate*, *hromatică* nu *cromatică* (Costinescu, 508). Fără să se impună, o variantă cum este *haritate*, aceasta a sprijinit iniţiala consonantică a unor cuvinte la iniţiala cărora *h-* avea o poziţie relativ labilă, *hexametru*,

hieroglifă sau *horoscop*, de exemplu, chiar dacă, din punct de vedere etimologic, cele două iniţiale nu pot fi puse pe acelaşi plan. Trebuie să avem aici în vedere faptul că, prin grafie, s-a produs un amestec între fricativa laringală ⟨ h- ⟩ şi cea velară ⟨ ch- ⟩, amestec care a determinat o interferenţă între oscilaţiile [h-] ~ [Ø] şi [h-]~[k-]. Din această interferenţă rezultînd astăzi norma ortoepică — sub raport etimologic contradictorie : *cor* şi *haos* (<cf. gr. *khoros*, lat. *chorus*, gr. *khaos*, lat. *chaos*).

În cazul oscilaţiei [h] ~ [Ø] analizată mai sus, scrierea uzuală a determinat păstrarea în pronunţare a unei iniţiale consonantice *h*, orientîndu-se din acest punct de vedere împotriva normei academice din prima jumătate a secolului nostru, dar conformîndu-se unui model grafic străin, mai ales francez. În cazul oscilaţiei [h] ~ [k], ortografia a avut influenţă nu numai prin uz ci prin principiile de bază ale sistemului ei, asupra unei norme de pronunţare foarte recente : *chirurg*, *chiromanţie*, *chimie*, *orchestră*. Variantele de pronunţare cu [k'] ale acestor cuvinte sînt de dată foarte recentă în limbă, ca variante literare unice, admise ca atare de norma academică. Preferinţa secolului al XIX-lea a fost în cazul acestor cuvinte pentru varianta cu *h-*. Fiind urmat de o vocală palatală acest *h-* era desigur palatal. În condiţiile în care era scris ⟨ch⟩, iniţiala consonantică era adeseori pronunţată foarte aproape de o fricativă velară palatală. De aceea se insistă în această perioadă, asupra faptului că anumite cuvinte trebuie rostite cu h-, de exemplu *himie*, ca şi *mahină* nu *machină* (Costinescu, 508). Caracterul velar al fricativei era atît de puternic în unele cuvinte încît în contexte nepalatale *h* se transforma în pronunţare în [k], de exemplu *almanac* (Maiorescu, cf. DA). Rezultatul oscilaţiei în asemenea contexte nepalatale, în care este vorba, de fapt de o oscilaţie [h] ~ [k] se rezolvă divergent. În favoarea lui *h*, de exemplu *almanah*, *anahoret* (*anacoret* cf. DA). În favoarea lui *k*, de exemplu *anacronism* (cf. *anahronisme* Voci, 164 ; Alec. I 1875, VI, cf. DA), *ancoră* (cf. *anhoră* DA), *Cristos* (*Hristos*, cf. DA). O oscilaţie analogă întîlnim astăzi în cazul termenului special *dicotomie*, utilizat de unii în varianta *dihotomie* (după model grec şi împotriva uzului literar românesc, în care *-h-* este în general evitat, fie prin înlocuirea lui cu o oclusivă, fie prin eliminare totală, cf. *alcool*). În mod cu totul neaşteptat pentru actualele norme de scriere, termenul apare în unele tratate de specialitate scris şi *dichotomie* (Marcus P, passim), ceea ce reînvie în uz un alograf ⟨ch+*a*⟩ al unui grafem ≪ch— ≫ inexistent în sistemul normativ actual.

Scanned with OKEN Scanner

În ceea ce privește oscilația [h] ~ [ḱ], pînă aproape de zilele noastre pronunțarea a fost constant îndrumată spre [h']. Ultimele îndrumări care pot fi interpretate în acest sens apar după 1932 (Pușcariu-Naum ÎO, 39). Păstrîndu-se grafia devenită tradițională cu digraful ≪ch—≫ s-a petrecut prin ⟨ch+*e*⟩ un fenomen de neutralizare între ≪ch+≫ și ≪ch—≫. S-a creat astfel o echivalență ≪ch+≫ ~ ≪ch—≫ =[k']. Aceasta a impus actualele variante de pronunțare cu [k'] ale cuvintelor *chimie*, *chirurg*, *orchestră*. Fenomenul s-a petrecut în prima jumătate a secolului al XX-lea și a fost influențat de faptul că ortografia academică a menținut după 1904 digraful ≪ch—≫ în aceste cuvinte, în ciuda uzului oscilant. În schimb, în alte cuvinte de același fel, scrierea s-a stabilizat, în acel moment, la [h], determinînd o rezolvare a oscilației în favoarea lui *h* : *anarhie*, *arheologie*, *arhiduce*, *arhipelag* (RO 1904).

Scanned with OKEN Scanner

4. Concluzii

După cum spuneam la începutul lucrării, cercetarea de faţă vrea să fie un început şi nu o încheiere. Ajungînd la capătul expunerii faptelor — aşa cum au rezultat ele din sistematizarea materialului cercetat — şi subliniind natura relaţiilor dintre ele, ţin să avertizez pe cititor că nu consider rezultatele cercetării nici definitive, nici atotcuprinzătoare. Obiectul urmărit şi realizat este acela de a privi ortoepia românească modernă dintr-o perspectivă mai puţin obişnuită, dar absolut necesară pentru înţelegerea evoluţiei pe care aceasta a suferit-o începînd cu mijlocul secolului al XIX-lea şi pînă astăzi.

Am analizat în paginile anterioare corespondenţa care se stabileşte în secolul al XIX-lea, odată cu introducerea oficială a scrierii cu litere latine, între anumite echivalenţe grafematice şi tendinţele normei literare de pronunţare. Esenţial în cercetarea de faţă este faptul de a fi putut atrage atenţia cercetărilor asupra paralelismului aproape perfect care se realizează în perioada 1860—1904 între anumite forme grafice rezultate din aplicarea principiului etimologic şi anumite norme ortoepice caracteristice limbii române moderne.

4.1. Din mozaicul de forme oscilante care se observă în textele româneşti scrise în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, am studiat pe acelea care, din materialul cercetat, m-au condus la concluzia că pot fi puse în legătură cu grafia. În aceste condiţii am urmărit linia ascendentă sau descendentă a unor fenomene de „literarizare" în producerea cărora grafia a avut un oarecare rol, primordial sau secundar.

Sincretismele grafice ca şi omonimiile eterografice delimitate în partea a doua a lucrării, raportate la evoluţia suferită de anumite oscilaţii ale sunetelor-tip în lucrările de normare a pronunţării, dez-

Scanned with OKEN Scanner

văluie elementul dinamic pe care s-a sprijinit, în ultimul secol, modelul eufonic al românei literare în faza ei de modernizare.

1° ≪a+≫ = [ə] ~ [ɨ], sincretism grafic care se manifestă relativ stabil în a doua jumătate a secolului al XIX-lea şi care înglobează două tipuri de omonimii eterografice congruente: [ə] = ⟨ă⟩ ~ ⟨â⟩ şi [ɨ] = ⟨ă⟩ ~ ⟨â⟩, contribuie la actuala distribuţie de tip dialectal sudic a vocalelor velare în pronunţarea literară, mărind randamentul funcţional al fonemului [ɨ] şi stabilizînd statutul de sunet-tip al celei mai închise vocale centrale.

2° ≪a+≫ = [a] ~ [ə], sincretism grafic care în a doua jumătate a secolului al XIX-lea se întăreşte printr-o omonimie eterografică paralelă [a] = ≪a+≫ ~ ≪a−≫, contribuie la evitarea fenomenelor analogice de trecere a lui [a] la [ə] în împrumuturile lexicale şi reduce alternanţa [a ~ ə] în flexiunea nominală şi verbală.

3° ≪e−≫ = [ə] ~ [e] ~ [ɛ] ~ [e̯a], sincretism grafic care înglobează omonimiile eterografice [ə] = ⟨ĕ⟩ ~ ⟨ê⟩; [e̯a] = ≪e−≫ ~ ≪e+≫ şi [ɛ] = ≪e−≫ ~ ≪e+≫, contribuie la realizarea actualei distribuţii a vocalei palatale [e] în opoziţie cu [ə] şi a diftongului [e̯a] în opoziţie cu [ɛ], permiţînd în acelaşi tip evitarea tipului analogic de alternanţă [e̯a ~ e] în flexiunea împrumuturilor nominale, recente; se stabilizează pe această cale un sunet-tip [e] în pronunţarea românească modernă.

4° ≪e+≫ = [i̯] ~ [i̯e] ~ [e] reprezintă un sincretism grafic decisiv pentru stabilizarea statutului fonologic al vocalei palatale [e].

5° ≪i+≫ = [i] ~ [ɨ] este sincretismul grafic care îndeplineşte rolul de regulator al poziţiei vocalei palatale închise [i] în pronunţarea literară actuală, creîndu-i prin opoziţie cu [ɨ] un statut de sunet-tip echivalent, sub raportul modelului eufonic, cu [e].

6° Omonimia eterografică [i] = ≪e+≫ ~ ≪i+≫ ar putea fi considerată eventual, după un examen mai detaliat al faptelor, unul din factorii ierarhiei existente între cele două sunete-tip [e] şi [i] în actuala variantă a pronunţării literare româneşti; ierarhie care transformă pe [e] în factor de hipercorectitudine.

7° Acelaşi rol se poate atribui şi omonimiei [u] = ≪o−≫ ≪u−≫, cu atît mai mult cu cît aceasta este secundată şi de un sincretism grafic paralel ≪o−≫ = [o] ~ [u].

8° Sincretismul ≪o+≫ = [o] ~ [o̯a] acţionează paralel cu ≪e−≫ = [e] ~ [e̯a], atît pentru distribuţia actuală a alternanţei o̯a/o în flexiunea verbală şi nominală, cît şi pentru stabilizarea lui [o̯] cu statut de sunet-tip în sistemul ortoepic românesc modern.

9° Sincretismul grafic ≪i+≫ = [i] ~ [ɨ] funcţionează concomitent cu ≪u+≫ = [u] ~ [u̯] determinînd actuala distribuţie a finalei [-i̯u] în sistemul ortoepic.

Scanned with OKEN Scanner

10° Sincretismul grafic ≪c+≫ = [č] ~ [ts] funcţionează paralel cu ≪ti—≫ = [č] ~ [ts] şi cu neutralizarea grafematică ⟨c+e⟩ ≪c—≫ / ≪c+≫ în determinarea actualei configuraţii a distribuţiei africatei palatale [č] în opoziţie cu cea a africatei dentale [ts], contribuind la crearea unei alternanţe de sunete-tip [č ~ ts] în delimitarea cronologiei împrumuturilor lexicale şi acordînd lui [č] o poziţie ierarhic superioară.

11° Sincretismul grafic ≪s—≫ = [s] ~ [z] creează pentru [s] statutul de sunet-tip ierarhic superior lui [z] în varianta literară a limbii române moderne. Nefiind susţinut de rostirea populară acest sincretism a permis şi o reacţie contrară sunetului-tip [s], lăsînd cale liberă fenomenelor analogice şi transformărilor fonetice condiţionate.

12° Neutralizarea graf matică ⟨s [+t]⟩ ≪s—≫ / ≪s+≫ contribuie la crearea unei tendinţe de răspîndire a lui [ʃ] în pronunţarea literară actuală. Acţiunea este însă împiedicată de poziţia puternică a lui [s] ca sunet-tip în sistemul ortoepic actual.

13° Includerea tîrzie a grafemelor marcate ≪x—≫ şi ≪x+≫ în sistemul alfabetic româno-latin însoţită de omonimia eterografică [ks] = ≪s—≫ ≪x+≫ ca şi de sincretismele grafice ≪x—≫ = [ks] ~ [gz] şi ≪x+≫ = [ks] ~ [gz] contribuie la actuala lipsă de stabilitate a statutului ortoepic al segmentului fonic [eks-]. Totuşi scrisul a contribuit şi el în oarecare măsură la generalizarea lui [ks] în opoziţie cu [s] şi [gz] în cadrul oscilaţiilor [ks ~ s] [ks ~ gz] din pronunţarea română modernă. Prin scris s-a stabilizat astfel o particularitate contrară tendinţei populare româneşti de a simplifica grupul consonantic [ks] şi [gz].

14° Caracterul polivalent al grafemului ≪h—≫ a lăsat o mare libertate de acţiune uzului lingvistic, care se menţine oscilant în ceea ce priveşte aspirata iniţială. În sistemul ortoepic modelul etimologic pe de o parte grafic, pe de altă parte pur acustic a dat naştere de asemenea unor tendinţe divergente.

15° Unele sincretisme grafice cum este ≪u—≫ = [i] ~ [u] au avut efecte izolate, după cîte s-a putut constata din cercetarea de faţă. Ele au determinat anumite forme caracteristice ale unor unităţi lexicale. S-ar putea explica astfel mai amplu evoluţia formelor flexionare ale verbului *a fi* (*sunt* mai ales).

Scanned with OKEN Scanner

16° Neutralizarea grafematică $\langle ch+e\rangle \begin{cases} \ll ch- \gg \\ \ll ch+ \gg \end{cases}$ a contribuit la generalizarea, în sistemul ortoepic, a unor pronunţări influenţate de valoarea fonetică a grafemului mai bine reprezentat $\langle ch+\rangle \gg = [k']$ în cuvintele *chimie*, *chirurg*.

4.2. Grupînd observaţiile de mai sus pe fenomene se poate afirma că ortografia acţionează în procesul de creare a normei ortoepice prin faptul că:

a) determină *fonologizarea unui sunet*. Acesta este cazul lui /e/, care rezultă din oscilaţiile [e ~ i̯e] şi [e ~ ɛ] precum şi /e̯/ sau /o̯/ care se stabilizează în norma de pronunţare literară din oscilaţiile [e ~ e̯a] şi [o ~ o̯a];

b) determină *o nouă distribuţie a fonemelor* în sistem *modificînd randamentul lor funcţional*.

În această situaţie se află /ɨ/, /ə/, /č/, /s/, /h/, /ʃ/ în urma oscilaţiilor [ɨ ~ ə], [a ~ ə], [ə ~ e], [ɨ ~ i], [č ~ ts], [s ~ ʃ], [h ~ ø];

c) determină o reacţie inversă faţă de forma scrisă, ducînd la false acomodări la uz. Aici trebuie amintit verbul *a fi* şi substantivul *zîmbet*.

d) determină o diferenţiere a neologismului, de origine cultă, de cuvîntul vechi popular, dînd naştere unor forme de hipercorectitudine care rezultă din oscilaţiile [e ~ i], [o ~ u].

e) determină o regularizare morfologică prin crearea unor modele de alternanţe fonologice şi a unor tipare desinenţiale. Acesta este cazul verbelor de conjugarea a doua, rezultate din oscilaţia [ɛ ~ e̯a], a derivatelor în [i̯e ~ i̯ə] sau în fine al verbelor de tipul *a arăta*.

Din expunerea sintetică de mai sus se poate vedea care este *influenţa ortografiei asupra ortoepiei limbii române literare în ansamblu*.

Primul rezultat al acestei influenţe îl constituie *slăbirea poziţiei vocalelor neutre* în sistemul fonetic al limbii literare. Deşi limba română se caracterizează, în evoluţia ei, printr-o puternică tendinţă de velarizare, tendinţă care apare din româna comună şi ale cărei rezultate în sistemul fonetic general pot fi urmărite constant, *norma de scriere* a determinat *un regres* al rezultatului *velarizării*. Opoziţia [ə ~ e], [ɨ ~ i], [a ~ ə] reprezintă în ansamblul sistemului fonetic, în anumite condiţii determinate, o opoziţie relevantă pentru delimitarea variantei nonliterare de cea literară. Această opoziţie s-a manifestat cu o mare forţă în prima perioadă de realizare a normelor

Scanned with OKEN Scanner

limbii române literare moderne. În perioada care cuprinde secolul al XIX-lea norma ortoepică se baza în mai multe cazuri decît astăzi pe [e] în opoziţie cu [ə], pe [i] în opoziţie cu [ɨ] şi pe [a] în opoziţie cu [ə] pentru pronunţarea cultivată.

Aceste trăsături s-au echilibrat în sistemul lexical actual în care [ə] şi [i̯] au recăpătat unele opoziţii pierdute în sistem. Ele au determinat însă o anumită atitudine caracteristică în *procesul de adaptare a neologismelor*, în care prezenţa acestor vocale este evitată.

În ceea ce priveşte vocalele neutre, se poate observa că acestea se menţin într-o poziţie puternică în sistem numai în virtutea trăsăturii caracteristice a limbii române de a marca formele flexionare prin alternanţe în care aceste vocale joacă rolul de elemente variabile în radical. De asemenea, ele se menţin ca morfeme în sistemul flexionar nominal, pronominal şi verbal.

Cu privire la sistemul fonemelor vocale ale limbii române este de precizat faptul că norma ortografică din prima perioadă a scrierii româno-latine a creat o mare oscilaţie de pronunţare care a afectat mai ales opoziţia vocalelor neutre [ə ~ ɨ]. În această privinţă, sistemul fonologic al limbii literare vorbite păstrează pînă astăzi, în condiţii determinate, această variaţie liberă. În acelaşi timp însă sincretismul grafic ⟨ă⟩ = ⟨â⟩ = ⟨î⟩, cel mai constant şi mai îndelungat sincretism din seria vocalelor, a dat impuls unor fenomene de analogie, întărind poziţia în sistem a lui /ɨ/ în raport cu [ə].

În privinţa **grupurilor vocalice**, îmbinări fonice foarte bogat reprezentate în limba română, grafia a jucat un anumit rol care s-a manifestat sub două aspecte. Pe de o parte a contribuit la diminuarea rolului anumitor tipuri de alternanţe fonologice : *o ~ o̯a*, *e ~ e̯a*, *snob — snobă*, *analog — analogă*, *grotesc — grotescă* etc. Pe de altă parte a permis şi, în condiţiile actuale, permite într-o măsură şi mai accentuată, confuzia între grupul vocalic în hiat şi grup vocalic cu element semiconsonantic. Din acest punct de vedere, actualul sistem de scriere este o sursă permanentă de pronunţări bazate pe *sinereză* : *soc*ĭ*al*, *ofic*ĭ*al*, *ştiu̯*, *asiduŭ* etc.

În sfîrşit tot în domeniul sistemului vocalic este de menţionat cazul vocalei [e], care este pusă mereu în concurenţă cu grupul vocalic [i̯e]. În cazul acestor două elemente vocalice scrierea — de natură tradiţionalistă sau etimologistă — a creat un permanent efort de înlocuire din partea vorbitorului. Influenţa este aici în două direcţii contrare : a) [i̯e] este înlocuit cu [e] dintr-o tendinţă de hipercorectitudine : *proect*, *atribue* şi cunoscutele forme de pronunţare : *el*, *este*, *era* ; b) [e] este înlocuit cu [i̯e] în cazurile în care norma obligă

Scanned with OKEN Scanner

folosirea formei nepreiotate : *iexamen* etc. Al doilea aspect este în mod evident în regres și are caracter popular.

În privința **sistemului consonantic** influența grafiei asupra pronunțării literare se manifestă, de asemenea, prin anumite trăsături particulare — aplicate anumitor foneme consonantice — și generale — surse ale unor tendințe de pronunțare contradictorie în sistemul limbii române moderne.

Se creează prin scriere o oscilație de pronunțare [s ~ z] în pozițiile în care sonorizarea nu este obligatorie : *glesnă*, *lesne*, *trăsnet*.

Se legalizează pronunțările neologismelor cu [ks]. ⟨x⟩ tinde să capete exclusiv valoarea lui [ks], fiind eliminate pronunțări ca *egzagera*, *egzigent*, considerate pretențioase. Se mai înregistrează oscilația [ks ~ gz] la *examen* și *exact*.

Sînt frecvente oscilațiile de pronunțare cu [h—] și fără ; *higienă* ~ *igienă*, *humor* ~ *umor*.

Pentru consoana *ș* din grupul *șt*, *șp*, *șk*, scrierea a favorizat în secolul al XIX-lea și la începutul secolului al XX-lea (primele decenii) răspîndirea pronunțării *șt*, *șp* care mai persistă și astăzi în anumite situații.

Opoziția [s ~ ʃ] fiind echivalentă cu opoziția literar ~ neliterar a determinat în ultimii 50 de ani o rearanjare în sistem a acestor sunete-tip [s—] și [ʃ—] acceptînd efectul normei ortografice cu ⟪s⟫ = [ʃ] și [s] și mărind randamentul funcțional al lui [s] ca fonem consonantic literar în raport cu [ʃ] neliterar.

4.3. Cercetarea cuprinsă în paginile acestei lucrări nu urmărește efectele tuturor sincretismelor grafice constatate. Evident că o examinare mai detaliată a faptelor poate să dezvăluie aspecte noi menite să precizeze, să completeze sau să corecteze cele spuse pînă aici. Lucrarea încheită aici nu a urmărit de altfel decît în mică măsură precizarea unor detalii. Ea și-a propus să ilustreze modul în care sistemul ortografic funcționează în evoluția sa ca model ortoepic și să pună în discuție cîteva probleme cu caracter teoretic și practic, care pot fi considerate esențiale pentru istoria limbii române literare.

1° Regulile de normare a limbii, ca forme de expresie a unei anumite conștiințe lingvistice sînt supuse în cursul dezvoltării la aceleași influențe ca și uzul lingvistic cotidian, dar în proporție și cu efecte diferite.

2° Ortografia ca sinteză între o convenție lingvistică și uzul lingvistic cotidian își lasă amprenta asupra factorilor de regularizare lingvistică, prin creare unei anumite ierarhii de valori în inventarul sunetelor-tip ale unei anumite limbi.

Scanned with OKEN Scanner

3° Efectele sistemului grafic normativ s-au grefat în istoria limbii române literare pe anumite particularităţi de pronunţare regională, aşa-numita pronunţare de tip „muntenesc", contribuind la stabilizarea acesteia ca bază a variantei literare a românei moderne. Se poate spune chiar că manifestările cele mai pregnante ale influenţei ortografiei sînt cele susţinute de particularităţi de rostire regională.

Această observaţie vine să întărească afirmaţiile făcute anterior de Ion Gheţie cu privire la substratul răspîndirii particularităţilor lingvistice muntenești, mai ales prin Heliade, în varianta literară a românei moderne (Gheţie ML, 90). Formele „muntenești" ale normei ortoepice actuale s-au impus şi s-au generalizat pe calea scrisului, dar nu numai fiindcă au fost preluate din texte tipărite, ci fiindcă întregul sistem grafematic al ortografiei româno-latine, în structura sa internă de funcţionare, a fost astfel constituit încît a creat un model eufonic, de tip muntenesc.

Procesul de muntenizare a fost însă, mai puţin unul de natură politico-socială, cum se crede în general, ci mai mult de natură culturală. Faptul că graiul muntenesc este cel mai conservator în materie fonetică dintre graiurile dacoromâne (Gheţie ML, 90) a făcut să coincidă caracteristicile sale cu modelul grafic al scrierii etimologice.

4° Din cercetarea oscilaţiilor de sunete-tip şi a modului lor de rezolvare în sistemul ortoepic actual se delimitează în evoluţia limbii moderne române două faze caracteristice : prima cuprinde întregul secol al XIX-lea, pînă în cel de-al IX-lea deceniu şi se caracterizează prin o mare varietate de dublete şi chiar triplete de pronunţare literară, iar a doua se impune, după 1904, printr-un sistem coerent de norme ortoepice care se generalizează.

Trebuie subliniat faptul că mai mult decît aspectul lexical, aspectul normativ fonetic a creat în limba română literară o delimitare între două forme cu sisteme diferite : sistemul pe care l-am putea numi de *reformă puristă* şi cel de-al doilea pe care convenţional l-am putea distinge prin faptul că realizează *o restabilire a echilibrului* între uzul fonetic şi cel grafic.

5° Studiul sistemului ortoepic al românei literare în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, pe care lucrarea de faţă îl schiţează pe baza informaţiilor extrase din lucrări normative pledează pentru o reexaminare atentă a întregului sistem grafic uzual normat din această perioadă, obiectiv pe care nu ne-am propus să-l urmărim. Necesitatea acestei reexaminări se impune cu atît mai mult cu cît judicioasele observaţii făcute cu privire la transcrierea textelor cu litere latine din secolul al XIX-lea (v. Pr. TT XIX şi Fischer P), sînt în prea mică măsură luate în consideraţie. În com-

Scanned with OKEN Scanner

pletare la principiile de transcriere stabilite pînă acum, lucrarea de faţă ţine să sublinieze folosul practic pe care o procedură de tipizare a sistemului grafematic din diferite texte l-ar aduce în delimitarea interpretării sistemului ortoepic pe care aceste texte îl oglindesc. S-ar crea astfel un model structural de interpretare a grafiei acestor texte şi implicit de editare ştiinţifică a lor.

4.4. Influenţa sistemului ortografic asupra pronunţării literare într-o limbă cum este româna poate să pară curioasă. În această limbă utilizarea unui anumit sistem alfabetic şi anume cel latin nu depăşeşte cu mult un secol, timp în care evoluţia sistemului fonologic nu putea înregistra procese atît de numeroase de fonologizare sau de defonologizare, încît să se creeze o discrepanţă între cele două modalităţi de comunicare. Dacă totuşi există această influenţă ea se datoreşte faptului că, la crearea ei, scrierea româno-latină a fost o construcţie teoretică, asemănătoare deprinderilor de scriere ale Renaşterii franceze (Schroeder Orth., 323). Ea a rămas ca atare în multe privinţe pînă astăzi, deşi se vorbeşte foarte mult, şi mai ales s-a vorbit cu prilejul reformei ortografice din 1953, despre o ortografie „nouă" în cel mai deplin înţeles al cuvîntului.

În Franţa principiile ortografice încep să fie luate în discuţie, pentru o reformă a ortografiei, începînd din prima jumătate a secolului al XVI-lea. În acel moment sînt cunoscute discuţiile dintre adepţii simplificării şi unificării ortografiei şi adversarii principiului adaptării ortografiei la pronunţare (BHLF II, 93—95, 97, 107—109). Din cadrul acestei dispute se cuvine să fie reţinute două aspecte. Unul legat de elementele teoretice aduse în discuţie, iar altul privitor la concluziile de natură sociologică, pe care le oferă această comparaţie între Franţa şi România. În ceea ce priveşte elementele teoretice trebuie semnalat faptul că *unul dintre argumentele* adversarilor adaptării la pronunţare a ortografiei era ideea că prin adoptarea acestui principiu se şterge legătura dintre cuvintele simple şi cele derivate. Pe de altă parte, Meigret, care, după 1530, propune un sistem ortografic şi alfabetic bine acomodat la pronunţarea franceză din acea perioadă, porneşte de la o doctrină raţionalistă a limbajului, apelînd însă şi la Quintilian pentru a susţine ideea că „literele au fost inventate pentru a reprezenta sunetele" (BHLF, 96) şi subliniind faptul că nu orice manifestare a *uzului* lingvistic trebuie înregistrată în scris, ci numai aceea care ascultă de anumite legi raţionale („Qui a puissance quasi telle qu'une loi c'est celui qui est joint à la rezon"). Ceea ce nu ascultă de raţiune şi este lipsit de ordine nu poate fi considerat uz lingvistic, ci abuz (BHLF, 96).

Scanned with OKEN Scanner

Totuşi doctrina ortografică a lui Meigret n-a triumfat, şi aceasta numai fiindcă scriitorii Pleiadei au preferat concepţia ortografică a lui Bellay, care merge pe linii etimologiste mai ortodoxe decît Meigret. Pe bună dreptate se constată, după cum spune F. Brunot, „l'important. . . en ces matières, n'est pas seulement qu'une théorie soit énoncée, mais que de modèles se répandent et qu'un usage s'établisse" (BHLF, 111—112).

Concluzia sociologică pe care o desprinde Brunot şi la care se poate, cu convingere, subscrie se aplică pentru istoria ortografiei româneşti în aceeaşi măsură. Este sigur că sistemul ortografic maiorescian nu ar fi avut succesul cunoscut dacă nu exista un mijloc atît de larg de difuzare cum a fost revista „Convorbiri literare" şi dacă nu ar fi fost aplicat de scriitorii grupaţi în jurul unui atît de puternic curent cultural cum a fost Junimea. Pe de altă parte sînt evidente accentele raţionaliste ale sistemelor ortografice aplicate la noi, atît etimologismul cît şi principiul intelectual, au în vedere construcţii lingvistice teoretice, care conferă scrisului misiunea de a ilustra *limba gîndită*, nu numai *pe cea vorbită*. Acest principiu se păstrează nealterat pînă astăzi sub denumirea de *principiu morfologic*. Dacă, la acest principiu, mai adăugăm faptul că actuala scriere se bazează şi pe tradiţionalismul iniţiat de Lambrior şi continuat de Tiktin, care era şi el un factor de selecţie subiectivă, deci, în mare măsură un factor de construcţie lingvistică erudită, se va putea înţelege uşor — cred — de ce grafia a găsit condiţii prielnice la vorbitorii români. De la începuturile ei, scrierea româno-latină a fost o scriere neadecvată la pronunţare.

Este evident că raţionalismul a format puntea ideologică a iluminismului românesc cu Renaşterea franceză. Deşi, pentru istoria românească, au existat condiţii sociale specifice, legate de schimbarea structurii unei anumite organizări sociale şi înlocuirea ei cu alta, totuşi în poziţia adoptată pentru scrierea cu alfabetul latin acestea nu au fost luate în prea mare măsură în consideraţie. Dovadă este faptul că primele modele de adaptare alfabetică au fost cu totul nepractice şi mai greu de utilizat decît sistemele de scriere româno-chirilică. Impulsul scrierii româno-latine este sub raport social un impuls caracteristic unei societăţi precapitaliste sau preindustriale, în care comunitatea lingvistică se supune marelui prestigiu al formei scrise a limbii (Sjoberg WSp., 892—894). De fapt este mult spus că provinciile româneşti s-ar fi aflat în acel moment în faza în care dezvoltarea relaţiilor sociale impunea o scriere rapidă şi uşoară, fază caracteristică pentru societatea industrială. Ţările româneşti se aflau în faza de trecere de la o orînduire socială la alta, cu elemente precapitaliste precumpănitoare.

Scanned with OKEN Scanner

În acest mod cred că trebuie văzută, pentru istoria ortografiei româneşti, legătura dintre *limba scrisă* şi *tipul social-economic al unei comunităţi lingvistice*, legătură asupra căreia pe bună dreptate, se atrăgea atenţia la al IX-lea Congres de lingvistică de la Cambridge — Mass. (Sjoberg WSp, 897). Trebuie astfel corectată pe alocuri imaginea sub care sînt prezentate aceste fapte în cea mai recentă lucrare de paleografie româno-chirilică. În această lucrare se consideră că formele de viaţă moderne care apar odată cu producţia capitalistă lasă să se facă simţită necesitatea unui mod de scriere rapid şi universal. Pe această direcţie se consideră că se dezvoltă şi activitatea Şcolii ardelene „dînd o formă concretă destrămării feudale în domeniul culturii”... Scrierea chirilică nemaicorespunzînd noilor cerinţe (capitaliste, nota noastră, — *Fl. Ş.*) „destrămarea orînduirii feudale implica,... la noi, ca o consecinţă inevitabilă şi înlăturarea acestui fel de scriere. În acelaşi timp, din toate punctele de vedere scrierea cu alfabet latin oferea cele mai multe posibilităţi: cerea minimum de efort pentru a fi deprinsă şi devenise un alfabet cvasigeneral, cel puţin în Europa” (Vîrtosu P, 162). Această interpretare mi se pare excesiv de sociologizantă. Introducerea alfabetului latin nu trebuie legată de instalarea capitalismului la noi, fenomen care s-a petrecut mai tîrziu. Orientarea latinistă, în care trebuie inclusă acţiunea de generalizare a scrierii româno-latine, este o orientare de natură politică şi ideologică în primul rînd. Modul cum s-a realizat reforma ortografică la noi este tipic pentru societăţile de tranziţie: a) este adoptat un nou sistem *cu puternic conflict* de tip tradiţionalist-antitradiţionalist; b) acest sistem este construit după modelul unei forme lingvistice elevate cu care scrierea este pusă de acord. Aceasta este baza ideologică a schimbării noastre ortografice. *Numai o ortografie schimbată în aceste condiţii poate să determine o asemenea influenţă în decurs de cîteva decenii.*

4.5. Momentul de frămîntare pe care îl reprezintă norma de pronunţare între 1860 şi 1904 este punctul nevralgic al lucrărilor de istorie a limbii române literare, care priveşte haosul de forme din această perioadă ca rezultat al unei încercări nereuşite de a crea pe cale artificială o limbă română literară. Normele ortoepice actuale îşi au izvorul — în ceea ce priveşte cîteva tendinţe esenţiale — în acest haos de forme în care lucrarea de faţă a încercat să găsească un fir conducător şi să descopere elemente lingvistice dinamice. Lucrările care s-au ocupat de adaptarea neologismelor au fixat limitele trecerii la româna modernă între anii 1840—1860 (Ursu TŞ şi Ivănescu-Leonte N, 19). Esenţialul a fost văzut în trecere la o

Scanned with OKEN Scanner

pronunţie diferită prin prelucrarea modelului romanic de adaptare a neologismelor. Urmărind nu numai evoluţia pe care a suferit-o forma cuvintelor noi, ci evoluţia modelului eufonic în ansamblu, adică forma pe care lucrările normative au încercat să o dea tuturor cuvintelor, am ajuns la concluzia că, din punctul de vedere al sistemului normativ fonetic, a doua jumătate a secolului al XIX-lea trebuie considerată o perioadă în care în limba literară s-a dat lupta între mai multe variante de pronunţare literară, care pot fi delimitate pe regiuni sau pe curente filologice. Ele au avut însă caracteristica comună de a crea modelul pedant tipic pentru perioada 1860—1881. După această dată modelul pedant este în regres şi pînă în 1904 se reconstituie elementele unei pronunţări literare adaptate uzului pe care perioadele anterioare îl pregătiseră. Acesta însă nu mai are aceeaşi configuraţie ca în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Modelul pedant, deşi respins, nu este înlăturat cu totul. Cîmpul lui de manifestare îl reprezintă adaptarea cuvintelor noi, care păstrează vii în întregul sistem lingvistic literar anumite tendinţe ale pronunţării ideale pentru care au militat reprezentanţii curentului latinist. S-a spus în focul polemicii antilatiniste de la începutul acestui secol că lupta acestor generaţii n-a dat roade. Dacă ceea ce această lucrare şi-a propus să dovedească este adevărat, atunci totuşi dragostea de limbă a lui Cipariu şi a eroicei şi demnei lui generaţii nu s-a mistuit în zadar. Ea a contribuit în măsură hotărîtoare la fixarea sistemului fonetic actual al variantei noastre literare.

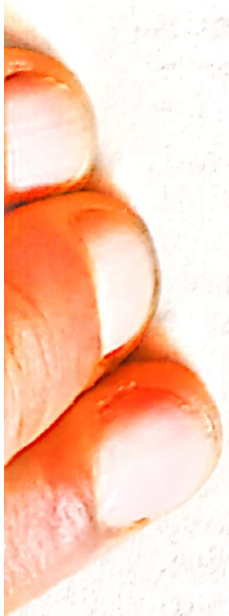

Scanned with OKEN Scanner

ANEXA I

Transcrierea fonetică şi alte semne convenţionale

1. În scopul unei expuneri cît mai accesibile a transcrierii fonetice, se dau, în limita posibilităţilor, *echivalentele* semnelor fonetice cu literele alfabetului românesc actual. Este de la sine înţeles că sunetele care nu apar în tabel sînt notate în lucrare cu aceeaşi literă ca şi în alfabetul uzual actual, de ex. [e] = *e* în *merg*.

[ə] = *ă* în *măr*
[i̯] = *î* în *rîu*
[e̯] = *e* în *seară*
[i̯] = *i* în *iau*
[o̯] = *o* în *soare*
[u̯] = *u* în *nou*
[ĭ] = *i* scurt; apendice palatal postconsonantic în poziţie finală absolută în *pomi*
[ŭ] = *u* scurt; apendice labial postconsonantic în poziţie finală absolută; există numai în pronunţarea regională
[ɛ] = *e* deschis; există regional în prima silabă a cuvîntului *lege*
[ɔ] = *o* deschis; există regional în locul lui *oa* în cuvîntul *două*
[k] = *c* în *casă*
[χ] = *h* în *hohot* (fricativă velară, spre deosebire de *harmăsar*, notat cu *h*, fricativă laringală)
[ʃ] = *ş* în *şarpe*
[ts] = *ţ* în *ţară*
[ʒ] = *j* în *joc*
[č] = *ce* sau *ci* în *ceas*, *ciorap*
[ǧ] = *ge* sau *gi* în *geam*, *giulgiu*
[k′] = *che* sau *chi* în *ochean*, *ochi*
[g′] = *ghe* sau *ghi* în *gheaţă*, *ghiol*

2. În scopul de a evita repetarea precizărilor de natură grafică sau fonetică am utilizat diferite tipuri de paranteze, precum şi alte semne convenţionale :

≪ ≫ notează grafeme, de ex. ≪a— ≫ sau ≪a+ ≫ sau ≪z ≫

≪ —≫ notează marca negativă a grafemului ; prin marca negativă se înţelege marca zero (pentru explicaţii detaliate, v. mai ales p. 78)

≪ +≫ notează existenţa mărcii pozitive a grafemului : semne diacritice (accente sau sedile), contexte fonetice (vecinătăţi de sunet sau poziţia faţă de accent)

〈 〉 notează alografele

〈[+]〉 notează alografele marcate distributiv (prin context fonetic sau prin poziţie în cuvînt). Paranteza dreaptă include sunetele tip care reprezintă contextul fonetic, de ex. 〈e[+a]〉 este un alograf al grafemului ≪e— ≫ în *teatru*. Cînd contextul fonetic este reprezentat prin mai multe posibilităţi, care pot fi grupate în clase de sunete, această clasă este simbolizată prin litere cursive după cum urmează : *a* = vocală nepalatală ; *e* = vocală palatală ; *o* = vocală labială ; *n* = poziţie nazală ; *v* = vocală ; *k* = consoană ; *ă* = poziţie de metafonie ; *ac* = poziţie accentuată ; *na* = poziţie neaccentuată ; *ne* = poziţie nazală urmată de silabă cu nucleu palatal ; *k′* = consoană palatală ; + = între paranteze drepte sau în imediata vecinătate a simbolului exprimat prin litere cursive exprimă legătura la stînga sau la dreapta a contextului fonetic ; / = alternativă exprimată prin două simboluri sau prin două sunete tip # pauză grafică care marchează poziţia în cuvînt, la vocală se utilizează în mod convenţional, şi pentru poziţia în silabă ;

[ ] notează sunetele tip ;

[~] notează oscilaţia între grafeme, alografe sau sunetele-tip.

= aşezat între [ ] şi un lanţ format din cel puţin două paranteze colţuroase 〈 〉 〈 〉 notează un fenomen numit şi în alte lucrări o m o n i m i e e t e r o g r a f i c ă (cf. Witting) ; de ex. [ə] = 〈a # 〉 〈a〉 〈ă〉 reprezintă echivalenţa celor trei alografe care toate au valoarea ə în *casa*, *latina* şi *lătină*.

= așezat între ⟨ ⟩ și un lanț format din cel puțin două paranteze drepte [ ] [ ] notează polivalența grafică sau sincretismul grafic, de ex. ⟨ă⟩ = [ə] [ɨ] indică valoarea dublă a a lui ⟨ă⟩ în *căt* și *său*.

' așezat deasupra semnelor pentru sunetele vocalice între [ ] notează accentul, iar lîngă sau deasupra semnelor pentru sunetele consonantice notează caracterul muiat al consoanei, de ex. [ə́] în *rău* și [ḱ] în *chiar*.

Pentru a nu supune cititorul la o permanentă și obositoare căutare în această anexă s-au dat, în multe cazuri, și în text explicații referitoare la simbolurile folosite.

Notele bibliografice au fost înlocuite cu sigle și trimiteri la pagină notate între paranteze rotunde. Explicația siglelor se găsește în *Anexa a II-a* .

Scanned with OKEN Scanner

ANEXA II

BIBLIOGRAFIE*

A I—IV = Vasile Alecsandri, *Opere complete*. Vol. I—IV. Bucuresci, 1875.

AA = *Analele Academiei*. Seria a II-a. I (1880).

Abercrombie L = David Abercrombie, *What is a ,,letter''?* în ,,Lingua'', II (1949), 2, p. 53—63.

Actes X = *Actes du Xe Congrès International des Linguistes* (Bucarest, 1967), Bucarest, 1969—1970.

Adamescu Ort. = Gh. Adamescu, *Problemele actuale ale ortografiei românești*. Extras din ,,Convorbiri literare ,,1931''.

Adev. = *Adevărul*, Ziar cotidian, I (1888), 17 august.

Alexi 1906 = *Rumänisch-deutsches Wörterbuch von Theochar Alexi*. Ed. I Brașov, 1906.

Alf. 1858 = *Alfabetulu adoptatu* de Comisiunea Gimnasiale și aprobatu de Eforia Scóleriloru prin jurnalulu de 23 octobre 1858 (broșură).

Allén Graf. = Sture Allén, *Grafematisk analys som grundval för textedring...* Göteborg, 1965 (cu o traducere în engleză a principalelor probleme de teorie și metodă).

ALR, I, II, MN = *Atlasul lingvistic român*. I (ancheta Sever Pop), II (ancheta Emil Petrovici) MN (material necartografiat).

Am. șc. I—VI = *Amiculu scólei* scriptura pedagogica pentru invetiatori, educatori și toți barbatii de scola, redigata de V. Roman, Sibiu, I (1860) — VI (1865).

Andriescu Pr. = Al. Andriescu, *Limba și stilul presei românești în perioada 1829—1860*, în ,,Anuarul de filologie'', Iași, XV (1964), p. 49—75.

* Pentru revistele românești de specialitate, ca și pentru dicționarele adeseori citate, am adoptat siglele de uz curent (de ex. LR, SCL, BL, DA etc.). Siglele pentru reviste se găsesc explicate în lista de abrevieri a Bibliografiei de lingvistică românească pe care revistă ,,Limba română'' o publică în nr. 4 din fiecare an de apariție (se recomandă consultarea ultimilor ani).

Scanned with OKEN Scanner

Antonescu = C. M. Antonescu, *Dicționar român.* Mic repertor de cunoscințe generali, Bucuresci, 1862.

Arens = Hans Arens, *Sprachwissenschaft. Der Gang ihrer Entwicklung von der Antike bis zur Gegenwart*, Freiburg/München, 1955.

ASA = *Analile Societatei Academice Romane.* Tomu I coprinde sessiunile annilor 1867, 1868 și 1869. Bucuresci 1869.

Asachi IIR = G. Asachi, *Istoria Imperii Rosiene.* Iași, 1832.

Asachi SL = Gh. Asachi, *Scrieri literare.* [Ediția N. A. Ursu] București, 1956.

ATC = *Arhivu pentru filologie și istorie* de Tim. Cipariu. Blasiu 1867—1870.

Ath. R I—III = *Ateneul Roman.* Revista mensuala. I (1866—1867), II (1868), III (1869). Bucuresci.

Avram ă/î = Andrei Avram, *Sur le passage de ă a î en dacoroumain*, în RRL IX (1964), 4, p. 431—436.

Avram Corel = Andrei Avram, *Constituirea corelației consonantice de timbru palatal în limba română*, în SCL, VIII (1957), 1, p. 55—61.

Avram FLP = Andrei Avram, *Contribuții la studiul fonologiei limbii române*, în SCL, VII (1956), 3—4, p. 193—204.

Avram Graf. = Andrei Avram, *Sur quelques particularités des systèmes graphématiqus*, în „Cahiers de linguistique théorique et appliquée", I (1962), p. 9—16.

Avram I. Graf. = Andrei Avram, *Contribuții la interpretarea grafiei primelor texte românești*, în SCL XV (1964) 1—5. (Extras)

Avram Sv = Andrei Avram, *Semivocalele românești din punct de vedere fonologic*, în SCL IX (1958), 1, p. 7—14.

Avram Sv II = Andrei Avram, *Interpretarea fonologică a semivocalelor inițiale de silabă în limba română*, în SCL XVII (1966), 5, p. 531—545.

B[1] = *Colecție din poeziile Domnului D. Bolintineanu.* Bucuresci, 1847 (alfabet de tranziție).

B[2] = Dimitrie Bolintineanu, *Poesii.* Bucuresci, 1877.

Bahner Spbw. = Werner Bahner, *Das Sprach- und Geschichtswusisein in der rumänischen Literatur von 1780—1880.* Berlin, 1967.

Barcianu = D. D. Barcianu, *Römänisch-deutsches Wörterbuch.* Sibiu, 1868.

Bărbulescu F. = Ilie Bărbulescu, *Fonetica alfabetului chirilic.* București, 1905.

Belardi Ph. = Walter Belardi, *Il „significato" del fonema*, în „Word" 23 (1967), 1—3, p. 25—36.

Scanned with OKEN Scanner

Benfey GSp. = Theodor Benfey, *Geschichte der Sprachwissenschaft und orientalischen Philologie in Deutschland seit dem Anfang des 19. Jahrhunderts mit einem Rückblick auf die früheren Zeiten*. München, 1869.

BHLF II = Ferdinand Brunot, *Histoire de la langue française des origines a 1900*. Vol. II, Ed. a II-a, Paris, 1927.

Bianu 1899 = *Ortografia limbii române*. Regule primite de Academia română în sesiunile generale din anii 1880—1881—1895 Adunate și însoțite cu explicări și exemple de Ioan V Bianu, Bucuresci, 1899.

BLL = *Bibliografia limbii române literare (1780—1848)*, în *Contribuții la istoria limbii române literare în secolul al XIX-lea*. Vol. III, București, 1962.

Bogdan-Duică TM = *Titu Liviu Maiorescu*, discurs rostit de G. Bogdan-Duică, 25 mai 1921.

Breazu Ort. = Ion Breazu, *Succesul sistemului etimologic în Transilvania*, în „Studii literare" III (1944). Sibiu, p. 197—222.

Breazu Vasici = Ion Breazu, *Pavel Vasici și problemele limbii*, în „Cercetări de lingvistică" Cluj. X (1965), 1, p. 52—65.

Brîncuș TM = Gr. Brîncuș, *Titu Maiorescu și problemele limbii*, în LR XIII (1964), 5, p. 483.

Buben = Vladimir Buben, *Influence de l'orthographe sur la prononciation du français moderne*, Bratislava, 1935.

Bucium = *Buciumulu*. Diaru politicu, litterariu, comercialu Directoru: Cesar Bolliac. I (1862—1863).

Bucoavnă 1699 = *Bucoavnă* ce are în sine deprinderea învățăturii copiilor la carte și Simbolul credinții creștinești... Acum întîi întracest chip tocmită și tipărită în Sfînta Mitropolie în Belgrad de Mihai Ištvanovici Tipograful. Anul Domnului 1699.

Bulgăr = Gh. Bulgăr, *Problemele limbii literare în concepția scriitorilor români*. București, 1966.

Byck NO = J. Byck, *Noua ortografie și istoria limbii literare*, în LR III (1954), 1, p. 22—39.

C I, 1 = *Contemporanul* I (1881).

Canella = C. Canella, *Vocabular de quâte-va vorbe synonyme*. Bucuresci, 1867.

CAS I, V = *Curier de ambe sexe*. Ed. I. Periodul V. Bucuresci 1844.

Cat. I = *Catihisis*... Iași. 1828 (chirilic).

Cat. II = *Catihisis* Iași. 1846.

Cazacu Op. = B. Cazacu, *În legătură cu normele ortoepice ale limbii române*, în SCL VIII (1957), 3, p. 357—366.

Scanned with OKEN Scanner

Călinescu ROR = Econ. St. Călinescu, *Regulele ortografiei române*, Bucureşti, 1899.

CB III = B. P. Hasdeu, *Cuvinte din bătrîni*. Vol. III. Bucureşti, 1881.

Chomsky CL = Noam Chomsky, *Cartesian Linguistics. A chapter in the history of rationalist thought*, 1966.

Chomsky LTh = Noam Chomsky, *Current Issues in linguistic theory*. Second printing. 1966.

Christensen Gloss. = Bjarne Westring Christensen, *Glossématique, linguistique fonctionelle, grammaire générative et stratification du langage*, în „Word", 23 (1967), 1—3, p. 57—73.

Christensen Graph. = Bjarne Westring Christensen, *Phonèmes et graphèmes en français moderne. Quelques réflexions typologiques*, în „Acta linguistica Hafniensia", X (1967), 2, p. 217—240.

CI = Curierul de Iaşi.

Cihac, I, II = Al. de Cihac, *Dictionnaire d'étymologie daco-romane*. Vol. I (1870), vol. II (1879).

Ciobanu-Sfîrlea = Fulvia Ciobanu — Lidia Sfîrlea, *Cum scriem, cum pronunţăm corect*. Norme şi exerciţii. 1970.

Cipariu 1841 = Timotei Cipariu, *Ekstrakt de ortografie cu litere latinesci...* Blaj, 1841.

Cipariu G = Timotei Cipariu, *Gramatica limbei romane*. Partea I. Analitica. Bucuresci, 1867.

Cipariu Pr. II = Timotei Cipariu, *Principia de limba şi de scriptura*. Ed. II. Blaj 1866.

Çirca ND = Irimia Çirca, *Câte-va norme didactice dedicate instrucţiunii primare*. Bucuresci, 1881.

Cîmpeanu III = Gh. Cîmpeanu, *Gramatica românească*. Ed. III, Iaşi, 1880.

CL = *Convorbiri literare*. I (1867/1868). Iaşi.

Cod. C. = *Codrul Cosminului*. I (1925), X (1940).

ColTr (SN) = *Columna lui Traian*. I (1869). Noua serie III (1883). Bucuresci.

Coseriu N. = Eugenio Coseriu, *System, Norm und Rede*, în *Sprache Strukturen und Funktionen*. Tübingen, 1970.

Costinescu = Ion Costinescu, *Vocabularu romanu-francesu*, Bucureşti, 1870.

Coteanu Cipariu = I. Coteanu, *160 de ani de la naşterea lui Timotei Cipariu*, în LR XIV (1965), 3, p. 295—300.

Coteanu RL = I. Coteanu, *Româna literară şi problemele ei principale*. Bucureşti, 1961.

Csokotis = Gergely de Csokotis, *Omul de lume...* Buda, 1819.

Scanned with OKEN Scanner

Culegere 63 = *Culegere de tot felul de scrisoare* obicinuită pînă acum în cançelarii pentru deprinderea la citire a feluri de manuscripte. Bucureşti, 1863.

Densusianu NO = O. Densusianu, *Noua ortografie*, în „Grai şi suflet", V (1931—1932), 2, p. 204—216.

DILR = Ovid Densusianu, *Istoria limbii române*. Vol. I şi II. Bucureşti, 1961.

Dimitrescu FI = Florica Dimitrescu, *Fonetica istorică a limbii române*. Bucureşti, 1967.

Din Mold. I—II = *Din Moldova*. Iaşii I (1862), II (1863).

DL_2 = *Dacia litterară* sub redacţia lui Mihail Kogălniceanu. Ed. a II-a. Iaşi 1859.

DLO = Diaconovici—Loga, *Ortografia sau dreapta scrisoare pentru îndreptarea scriitorilor limbii româneşti*. 1818.

DN = Florin Marcu — Constant Maneca, *Dicţionar de neologisme*. Bucureşti, 1961.

DOp. = *Dicţionar ortoepic* [Bucureşti]. 1956.

Drăghici LR = Meletie Drăghici, *Care sînt literile române*. Timişoara, 1855.

Dumbravă OR = V. Dumbravă, *Ortografia română în actuala sa stare de dezvoltare*. Beiuş, 1897.

ELDR = Samuel Klein de Szad, *Elementa linquae daco-romanae sive valachicae* ... Vindobonae [1780].

Eminescu Voci = M. Eminescu, *La mormîntul lui Arune Pumnul*, în *Voci*, p. 386.

Engels = Friedrich Engels, *Dialectica naturii*. Bucureşti, 1954.

Fam. = *Familia*. Foie beletristică şi socială... Oradea-Mare. I (1864).

Fischer Gr. A = I. Fischer, *Aspecte ale evoluţiei morfologiei româneşti literare în variantele poeziilor lui Grigore Alexandrescu*, în *Omagiu lui Iorgu Iordan*, Bucureşti, 1959, p. 281—290.

Fischer Pr. = I. Fischer, *Principii de transcriere a textelor româneşti*, în LR XI (1962),. 5, p. 577 ş.u.

Foaia Bucov. = *Foaea Soţietăţii pentru literatura şi cultura rominae în Bucovina*. I (1865). Cernăuţi.

Foaie Săpt. = *Fóe de septemana din Transilvania*. Braşov. Număr unic, 3 iulie 1837.

Frollo PO = G. L. Frollo, *O nouă încercare de soluţiune a problemului ortografic*. Studiu filologico-critic. Bucureşti, 1875.

FTR = *Foişoara Telegrafului Roman*. Sibiu I (1876), II (1877).

Gheţie BD = Ion Gheţie, *Opera lingvistică a lui Ion Budai-Deleanu*. Bucureşti, 1966.

Scanned with OKEN Scanner

Gheţie ML = Ion Gheţie, *Modelul latin şi unificarea limbii române literare*. 1840, în „Apulum" VII (1968) partea a 2-a, p. 83—93.

Gheţie SA = Ion Gheţie, *Societatea Academică Română şi unificarea limbii române literare*, în LR XV (1966), 5, p. 519—530.

Gleason = H. A. Gleason Jr., *An Introduction to Descriptive Linguistics*. New-York [1955].

Golescu Gr. = Iordache Golescul, *Băgări de seamă asupra canoanelor gramaticeşti*. Bucureşti, 1840.

Graur ă > a = Al. Graur, *Cu privire la ă > a în româneşte*, în SCL IX (1958), 3, p. 263—264.

Graur -ăi = A. Graur, *Notes d'étymologie roumaine*, în „Bulletin linguistique", VI(1938), p. 147—152.

Graur BL I = A. Graur, *Une loi du „plus grand effort"*, în „Bulletin linguistique" I (1933), p. 111—112.

Graur Dift. = A. Graur, *Sur les diphtongues en roumain*, în „Bulletin linguistique" III (1935), p. 15—53.

Graur ia-ea = A. Graur, *Mélanges*, în „Bulletin linguistique" VII (1939), p. 166—170.

Graur IV = A. Graur, *I et V en latin*, par. . ., Paris, 1929.

Graur-Rosetti Ph. = A. Graur et A. Rosetti, *Esquisse d'une phonologie du roumain*, în „Bulletin linguistique" VI (1938), p. 5—29.

Graur sînt = Al. Graur, *sînt şi sunt*, în RL_2 II (1969), 36 (48), 14/3.

Graur TLR = Acad. Al. Graur, *Tendinţele actuale ale limbii române*. Bucureşti, 1968.

Graur-Wald = Al. Graur şi Lucia Wald, *Scurtă istorie a lingvisticii*. Ed. a II-a revăzută şi adăugită. Bucureşti, 1965.

Grecu VR = Victor Grecu, *Contribuţia lui Visarion Roman la unificarea limbii române*, în „Cercetări de lingvistică" Cluj XIV (1969), 1, p. 15—21.

Gregorian Op. O = *Ortoepie şi ortografie românească*, Proiect întocmit de Mihail C. Gregorian, Ştefan Pop şi Vasile V. Haneş, pe temeiul studiului d-lui Mihail C. Gregorian, discutat în şedinţele Societăţii profesorilor de limba română din Bucureşti. Extras din Buletinul societăţii, nr. 2, martie 1940.

Hammarström Allén = Göran Hammarström /recenzie/ Sture Allén, în „Language", 44 (1968), 4, p. 908—909.

Hammarström GSPh = Göran Hammarström, *Graphème, son et phonème dans la description des vieux textes*, în „Studia Neophilologica", vol. XXXI, 1959, p. 5—19.

Haneş Russo = Petru V. Haneş, *Alexandru Russo. O pagină ignorată din literatura română*, de. . . Bucureşti, 1901.

Scanned with OKEN Scanner

Heliade O II = I. Heliade Rădulescu, *Opere*, Ediţia Dimitrie Popovici. Vol. II. Bucureşti, 1943.

Heliade PO = I. Heliade R., *Principie de orthographia romana*. Bucuresci, 1870.

Hjelmslev E. = Louis Hjelmslev, *Essais linguistique*. Copenhague, 1959.

Hjelmslev Ph. = L. Hjelmslev, *Über die Beziehungen der Phonetik zur Sprachwissenschaft*, în „Archiv für vergleichende Phonetik", II (1936), p. 129—134, 211—221.

Hockett = Charles F. Hockett, *A Course in Modern Linguistics*. New-York (1960).

Hořejší O Str. = Vladimir Hovejvi, *Analyse structurale de l'ortographe francaise*, în „Philologica Pragensia" V (1962), 4, p. 225—236.

Hristea Et. = Theodor Hristea, *Etimologii populare*, în SCL IX(1958), p. 511—531.

Humboldt = Wilhelm von Humboldt, *Über das Entstehen der grammatikalischen Formen und deren Einfluss auf die Ideen*, în *Humboldts Sprachphilosophische Werke* [ed. Steinthal], 1856.

Humboldt B = Wilhelm von Humboldt, *Über die Buchstabenschrift und ihren Zusammenhang mit dem Sprachbau*, în „Abhandlungen der Königlichen Akademie der Wissenschaften zu Berlin". Berlin, 1826, p. 161—188.

Ibrăileanu Con = G. Ibrăileanu, *Istoria literaturii române. Epoca Conachi*. Curs editat de Şt. Şerbănescu, 1926.

IGSF = *** *Istoria gîndirii sociale şi filozofice în România*. Bucureşti, 1964.

Ionaşcu = Al. Ionaşcu, *Cu privire la problema „diftongării" lui e şi o accentuaţi în poziţia ă, e*, în „Omagiu lui Iorgu Iordan", Bucureşti, 1959, p. 425—432.

Ionaşcu SO = Romulus Ionaşcu, *Sistemele ortografice cu litere cirilice şi latine în scrierea limbii române*. Ed. a II-a. Bucureşti, 1894,

Iordan ea/oa = Iorgu Iordan, *Diftongarea lui e şi o acentuaţi în poziţiile ă, e* Iaşi, 1920.

Iordan Gr. gr. = Iorgu Iordan, *Limba română actuală. O gramatică a greşelilor* Ed. a II-a. Bucureşti [1948].

Iordan LR = Iorgu Iordan, *Lingvistica romanică, Evoluţie, curente, metode*. Bucureşti, 1962.

Iordan Lrc = Acad. Iorgu Iordan, *Limba română contemporană*. Ed. II. [Bucureşti], 1956.

Iorgovici = Paul Iorgovici, *Observaţii de limba românească*. . . fecute în Buda s-au tipărit la Crăiasca Tipografie, 1799.

Istrate L = G. Istrate, *O problemă controversată: literarizarea*, în „Studii şi cercetări ştiinţifice" Iaşi, 1956, p. 1—46.

Scanned with OKEN Scanner

Ivănescu-Leonte N = G. Ivănescu şi L. Leonte, *Fonetica şi morfologia neologismelor de origine latină şi romanică*, în „Studii şi cercetări ştiinţifice" Iaşi, VII (1956), 2, p. 1—20.

Ivănescu M. = G. Ivănescu, *Îndrumări în cercetarea morfologiei limbii literare româneşti din secolul al XIX-lea*, în LR IV (1955), p. 19 ş.u.

Ivănescu VRL = Gheorghe Ivănescu, *Problemele capitale ale vechii române literare*, în „Buletinul Al. Philippide", XI—XII (1944—1945). Extras

ÎO 1954 = *Îndreptar ortografic, ortoepic şi de punctuaţie* [Bucureşti, 1954].

ÎO 1960 = *Îndreptar ortografic, ortoepic şi de punctuaţie* [Bucureşti, 1960].

ÎO 1965 = *Îndreptar ortografic, ortoepic şi de punctuaţie*. Bucureşti, 1965.

Jones = Daniel Jones, *An Outline of English Phonetics*, Ed. IX. Cambridge, 1964.

L = *Luceafărul*. Revistă pentru literatură şi artă. Budapesta. I (1901).

Lambrior Î = A. Lambrior, *Îndreptariu*, în „CL", XV (1881—1882), p. 125, 330.

Lambrior Ort = A. Lambrior, *Cestiunea ortografică*, în CL XIV (1880—1881), p. 75 şi urm.

Lambrior VN = A. Lambrior, *Limba română veche şi nouă*, în CL, VII (1873), p. 325—334.

Laurian 1840 = A. Treboniu Laurianu. *Tentamen criticum in originem, derivationem et formam linguae romanae in utraque Dacia vigentis Vulgo Valachicae*. Viennae, 1840.

Laurian G = A. Treb. Laurian, *Geografia Ţerriloru Române*. Pentru Scólele primarie, Bucuresci, 1863.

LB = Lexiconul de la Buda, 1825.

Jejeune = Michel Lejeune, *Traité de phonétique grecque*. Paris, 1947.

Lepsius SA = C. R. Lepsius, *Standard Alphabet for reducing unwritten languages and foreign graphic systems to a uniform orthography in european letters*. Second Edition. London—Berlin, 1863.

Leroy = Maurice Leroy, *Les grands courants de la linguistique moderne*. Bruxelles—Paris, 1963.

Levitt = Jesse Levitt, *Spelling-pronunciation in modern French: its origin and its functional significance*, în „Linguistics" An International Review. 42 (1968), p. 19—28.

Lib. = *Liberalul*. Iaşi, 1888. Nrele 1—4.

Lombard Pr. = Alf Lombard, *La prononciation du roumain*. Uppsala, 1935.

Lovinescu TM = Eugen Lovinescu, *Titu Maiorescu*. Vol. II, 1940.

Scanned with OKEN Scanner

Lüdtke = H. Lüdtke, *Die Alphabetschrift und das Problem der Lautsegmentierung*, în „Phonetika", 20 (1969), 2—4, p. 147—176.

Macrea OL = D. Macrea, *Ortografia cu litere latine a limbii române*, în *Probleme de lingvistică română*. Bucureşti, 1961.

Macrea Şc. Ard. = D. Macrea, *Şcoala Ardeleană şi problemele de lingvistică romanică*, în „Cercetări de lingvistică", Cluj, XIV (1969), 1, p. 7—13.

Macrea TM = D. Macrea, *Titu Maiorescu şi problemele limbii române*, în *Studii de istorie a limbii şi a lingvisticii române*, Bucureşti, 1965, p. 26—64.

Maior O. = Petrus Maior, *Orlographia Romana sive Latino — Valachica* una cum clavi, qua penetralia originationis vocum reserantur. Budae typis regiae universitatis hungaricae, 1819.

Maiorescu Î = Titu Maiorescu, *Însemnări zilnice*, publicate de I. Rădulescu Pogoneanu, I—III, Bucureşti.

Maiorescu 1866 = Titu Maiorescu, *Despre scierea limbei rumâne*. Iaşi, 1866.

Maiorescu 1874 = Ibidem, în *Critice*, Bucureşti, 1874.

Maiorescu 1893 = Ibidem, în *Critice*, Bucureşti, 1893.

Maiorescu 1966 = Titu Maiorescu, *Despre scrierea limbii române*, în *Critice*. Bucureşti, 1966.

Maiorescu Ort. = I. Maiorescu, *Asupra ortografiei rumâneşti. Rezumat la cele ce s-au zis în obieptul acesta în „Foaia literară"...* în „Foaie pentru minte..." 1838, 23—25.

Maiorescu Rap. = T. Maiorescu, *Raport asupra noului proiect de ortografie romana*, în CL, XIV, (1881), p. 64—74.

Malmberg SD = Bertil Malmberg, *Synchronie et diachronie*, în Actes X, vol. I, p. 13—25.

Manliu DO 1899 = Manliu, *Curs practic şi gradat de compositiuni cu un adaos de dicţionar ortografic*... Bucureşti, 1899.

Marcus P = Solomon Marcus, *Poetica matematică*. Bucureşti, 1970.

Mihail Marghela = Zamfira Mihail, *Date noi asupra gramaticii ruseşti şi rumâneşti a lui Şt. Margela*, în „Studii şi cercetări ştiinţifice" Iaşi. XII (1961), 2, p. 245—251.

Marouzeau SF = J. Marouzeau, *Précis de stylistique française*, par... Ed. a III-a. 1950.

Martinet LG = André Martinet, *Eléments de linguistique générale*. Second édition. Paris, 1961.

Micu CR = *Carte de rogacioni pentru evlavia homului chrestin*. In Vienna typarita la Joseph Nob. de Kurzbek. Annu'l Incarnatti Domnului MDCCLXXIX.

MO = *Monitorul oficial* alu Principatului Moldovei Iaşi, nrul din 31 august 1859.

Scanned with OKEN Scanner

Molnar G. = I. Piuariu Molnar, *Deutsch — Walachische Sprachlehre.* Hermannstadt, 1788.

Møller = Christen Møller, *Thesen und Theorien der Prager Schule,* în „Acta Jutlandica", VIII, 2.

Montan = I. Montan Nicolau, *Orthoepia latina, latino-valachica, hungarica, germanica et serbo-valachica.* Cibinii, 1826.

Müller, SL = Max Müller, *Nouvelles leçons sur la science du langage.* Vol. I. Paris, 1867.

Muz. naţ. = *Muzeul Naţional.* Gazetă literară şi industrială. I (1836), II (1837).

Muz. Naţ.[1] = *Museulu naţionalu* pe anii 1857, 1858, 1859, 1860.

Nandriş Ph. = Octave Nandriş, *Phonétique historique du roumain,* Paris, 1963.

Nădejde LL = Ioan Nădejde, *Limba literară,* în C, V (1887) p. 573 şi urm.

Negruzzi A = Iacob Negruzzi, *Amintiri de la Junimea.* Bucureşti.

Nerius N. = Dieter Nerius, *Untersuchungen zur Herausbildung einer nationalen Norm der deutschen Literatursprache im 18. Jahrhundert.* Halle (Saale), 1967.

Niţu Cipariu = Valeriu Niţu, *Contribuţie la cunoaşterea activităţii de bibliofil a lui Timotei Cipariu,* în „Studii de istorie". Tîrgu-Mureş, 1968, p. 63—87.

Noreen = Adolf Noreen, *Wissenschaftliche Betrachtung der Sprache...* Übersetzung von Hans W. Pollak. Halle, 1923.

OAR = *Ortografia limbei romane. Regulele primite de Academia Romana* în sesiunile generale din 1880, 1881. Bucuresci, 1881.

Onciu ÎO = (Dr. D. Onciul) *Îndreptariu pentru ortografia română.* Regule şi vocabulariu ortografic. 1893.

Ort. 1784 = *Ortografie sau scrisoare dreaptă* pentru folosul şcoalelor neamniceşti, Viena, 1784.

Ort. 1904 = *Regule ortografice* publicate de Academia Română (după Alexi), 1904.

Pagliaro Aristot = Antonio Pagliaro, *La Fonologia di Aristotele,* în *Nuovi Saggi di critica semantica,* Messina, Firenze, p. 140—145.

Paul Pr. = H. Paul, *Prinzipien der Sprachgeschichte.* Dritte Auflage. 1898.

Pătruţ Vb. = I. Pătruţ, *Sur l'évolution du système de la flexion verbale du roumain,* în Actes X, IV, p. 309—314.

Petrescu Pumnul = Ioana Petrescu, *Concepţia lingvistică a lui Aron Pumnul,* în „Cercetări de lingvistică" Cluj, XI (1966), 2, p. 175—183.

Petrescu Pumnul II = Ioana Petrescu, *Un discipol paşoptist al lui W. T. Krug: Aron Pumnul,* în „Studia Babeş Bolyai". Philologia, 1968, 1, p. 89—97.

Scanned with OKEN Scanner

Petrovici BD = Acad. Emil Petrovici, *Baza dialectală a limbii noastre naționale*, în LR, IX (1960), 5, p. 60—78.

Petrovici FLR = Acad. Emil Petrovici, *Fonemele limbii române*, în LR V (1956), 2, p. 26—37.

Petrovici Infl. = Acad. Emil Petrovici, *Influența slavă asupra sistemului fonemelor limbii române*. 1956.

Petrovici SF = Acad. Emil Petrovici, *Sistemul fonematic al limbii române*, în SCL, VII (1956), 1—2, p. 7—18.

Philippide GE = A. Philippide, *Gramatica elementară a limbii române*. Iași, 1897.

Philippide IIL = A. Philippide, *Introducere în istoria limbei și literaturei românești*. Iași 1888.

Philippide Pr = Alexandru Philippide, *Istoria limbei române*. Iași, 1894.

Pisone = D. Pisone, *Dictionariu romanescu, latinescu, germanescu și francescu*. Bucuresci, 1865.

Polizu = G. A. Polizu, *Vocabular româno-german*. Înavuțit și cores de G. Bariț. Brașov, 1857.

Pontbriant = Raoul de Pontbriant, *Dicțiunaru româno-francesu*. București și Göttinge. Paris. Leipzig, 1862.

Pop DO I = *Dicționar ortografic al limbii române*. București, 1909.

Popovici LL = D. Popovici, *La littérature roumaine à l'époque des lumières*. Sibiu, 1945.

Popovici PFS = Iosif Popovici, *Pronunciă, fonetică și scriere*. Sibiu, 1903.

Pott WH = A. F. Pott, *Über die verschiedenheiten des menschlichen Sprachbanes*, von Wilhelm von Humboldt, herausgegeben und erläutert von... Halle, Berlin, 1876.

Proceedings IX = *Proceedings of the Ninth International Congress of Linguists*. Cambridge, Mass., August 27—31, 1962. Edited by Horace J. Lunt. 1964.

PrTT XIX = *Proiect de transcriere a textelor cu caractere latine din secolul al XIX-lea*, în LR VIII (1959), nr. 1, p. 21.

Pumnul Lept. I—IV = *Lepturariŭ rumînesc* cules den scriptori rumîni. Tom. II—IV. Vienna, 1865.

Pumnul Gr. = Aron Pumnul, *Grammatik der rumänischen Sprache für Mittelschulen*. Wien, 1864.

Pușcariu Amt. = J. S. Puscariu, *Die romanische Amtssprache*. Ed. a II-a. Sibiu, 1864; Ed. I 1860.

Pușcariu LR (I, II) = Sextil Pușcariu, *Limba română*. Vol. I (1940) vol. II (1958).

Pușcariu-Naum ÎO = Sextil Pușcariu, Teodor Naum, *Îndreptar și vocabular ortografic*. Ed. III. București, 1941.

Scanned with OKEN Scanner

R = *Romanul*. Bucureşti. VIII (5 ianuarie 1864); XXIV (5, 6, 7 ianuarie 1880).

Resmeriţă = ALEXANDRU RESMERIŢĂ, *Dicţionarul etimologico-semantic al limbei române*. Craiova, 1924.

RIAF = *Revista pentru istorie, arheologie şi filologie, sub direcţiunea lui Gregoriŭ G. Tocilescu*, Bucureşti I (1883).

RL = *România literară*. Foaie periodică sub direcţia d-lui V. Alecsandri, Iaşi, 1855.

RL_2 = *România literară*. Serie nouă.

RN = *Revista nouă*. Bucureşti, I (1888); VI (1893).

RO 1904 = *Regule ortografice*. Bucureşti, 1904.

RO 1932 = *Regule ortografice 1932*. Bucureşti. 1932.

Roja = GHEORGHE CONSTANTIN ROJA, *Măestria ghiovăsirii româneşti cu litere latineşti, care sînt literele românilor cele vechi*. Buda 1809.

RomL I = *Românulu literar*. Seria a II-a anul I. 1893.

Rosetti ă/î = AL. ROSETTI, *Contributions à l'analyse physiologique et à l'histoire des voyelles roumaines* ă *et* î în „Bulletin linguistique" III (1935), p. 85—112.

Rosetti-Cazacu RL = Acad. AL. ROSETTI, B. CAZACU, *Istoria limbii române literare*, Bucureşti, 1961.

Rosetti Pal. = Acad. AL. ROSETTI, *Despre palatalizarea labialelor în limba română*, în SCL, XI (1960), 2, p. 189—191.

Rosetti St = A. ROSETTI, *Son-type et phonème*, în „Linguistics" 1963, october, p. 58—59.

Russo Cug. = A. RUSSO, *Cugetări*, în „România literară", nr. 7, nr. 8, nr. 10, nr. 17, 18, 19, nr. 21, 23, 29, 30, 41, 43, 1855.

Rusu -u = VALERIU RUSU, *În legătură cu* -u *în limba română* în SCL, XI (1960), 2, p. 259—266.

Saussure 67 = FERDINAND DE SAUSSURE, *Cours de linguistique générale*, publié par Charles Bally et Albert Sechehaye, avec la collaboration de Albert Riedlinger, Payot, Paris, 1967.

Schleiermacher = A. A. E. SCHLEIERMACHER, *De l'influence de l'écriture sur le langage*. Mémoire qui, en 1828, a partagé le prix fondé par M. le Comte de Volney; suivi de Grammaires barmane et malaie et d'un aperçu de l'alphabet harmonique pour les langues, asiatiques, que l'Institut Royal de France a couronné en 1827, par... Conseiller intime de S.A.R. le Grand—Duc de Hesse. Darmstadt 1835.

Schroeder Orth. = KLAUS-HENNING SCHROEDER, *Zur Entwicklung der rumänischen Orthographie*, în „Zeitschrift für romanische Philologie..." 82, 1966, 3/4, p. 320—338.

Schuchardt = HUGO SCHUCHARDT! Brevier, Halle (Saale), 1922.

Mihail Şcoleriu = ZAMFIRA MIHAIL, *Gramatica românească a lui Toader Şcoleriu*, în „Studii şi cercetări ştiinţifice" Iaşi. XI (1963), 2, p. 165—242.

Scriban = AUGUST SCRIBAN, *Dicţionaru limbii româneşti (Etimologii, Înţelesuri, Exemple, Citaţiuni, Arhaizme, Neologizme, Provincializme)* Ediţiunea întîia, Iaşi, 1939.

Seche L = M. SECHE, *Schiţă de istorie a lexicografiei române.* Vol. I, II, Bucureşti, 1966, 1969.

Seche Munt. = LUIZA şi MIRCEA SECHE, *Contribuţii la problema unificării limbii române literare în secolul al XIX-lea. În jurul problemei „muntenizării"*, în LR, X (1961), nr. 2.

Seulescu G = GHEORGHIE SEULESCU, *Grammatică românească seau observaţii grammaticeşti asupra limbei româneşti pentru şcoalele normale şi ghimnaziale* compusă de... Partea I-a Etimologică. Iaşii. 1833.

Sfîrlea Pr. = LIDIA SFÎRLEA, *Pronunţia literară românească. Stilul scenic.* Bucureşti, 1970.

Sjoberg WS = ANDRÉ F. SJOBERG, *Writing, Speech and Society: Some changing interrelationsships*, în Proceedings IX, p. 892—893.

SLRL = *Studii de istoria limbii române literare. Secolul al XIX-lea*, Bucureşti, 1969.

Sperantia TO = TH. D. SPERANTIA, *Tablou ortografic întocmit pentru învăţători, cancelarii, biurouri etc.*, Bucureşti, 1894.

Steinthal = STEINTHAL, *Die Entwicklung der Schrift.* 1852.

Storch, Vh = ADOLF STORCH, *Vokalharmonie im Rumänischen*, în „Jahresbericht..." VII (1900), p. 93—175.

Şandru = D. ŞANDRU, *Enquêtes linguistiques du Laboratoire de phonétique expérimentale de la Faculté de lettres de Bucarest.* III. Lăpujul de Sus (Hunedoara) în BL IV (1935).

Şăineanu IFR = LAZĂR ŞĂINEANU, *Istoria filologiei române.* A doua ediţiune. Bucureşti, 1895.

Şcoleriu = TOADER ŞCOLERIU, *Lecţione...* în tîrgul Eşului, 1789.

Şuteu = VALERIU ŞUTEU, *Observaţii asupra pronunţării limbii române*, în SCL XII (1961), nr, 3, p. 293—304.

Şuteu OSA = FLORA ŞUTEU, *Proiectele ortografice ale Societăţii Academice Române*, în LR, XV (1966), 5, p. 503—519.

Tagliavini = CARLO TAGLIAVINI, *Panorama di istoria della linguistica*, Bologna, 1963.

Terracini W. = BENVENUTO TERRACINI, *Le origini della linguistica generale: Whitney*, în *Guida allo studio della linguistica storica.* Roma, 1949.

Theodorescu ÎO = D. THEODORESCU — CRAIOVA, *Îndreptar ortografic* cuprinzînd aplicaţiunile regulilor din Noua ortografie a Acade-

		micî Române urmat de un *Dicţionar ortografic* pentru şcoli. — Ed. a V-a, Craiova [f. a].
Tiktin CO	=	H. Tiktin, *Călăuza ortografică*, în „Arhiva Societăţii ştiinţifice şi literare din Iaşi", nr. 1, 1889, p. 16—31, 151—205.
Tiktin Eb	=	H. Tiktin, *Rumänisches Elementarbuch*, Heidelberg, 1905.
Tiktin GLR.	=	H. Tiktin, *Gramatica limbii române*. Ed. I, 1891.
Tiktin MO	=	H. Tiktin, *Manual de ortografia română*. Iaşi, 1889.
Tiktin VC	=	H. Tiktin, *Viaţa cuvîntului*, în „Arhiva" I (1889—1890), p. 724—746.
Troubetzkoy PF	=	N. S. Troubetzkoy, *Principes de phonologie*. Traduits par J. Cantineau, Paris, 1957.
TR	=	*Telegraful român*. Sibiu, XVI 1868; XXV 1877.
Ţepelea Ort	=	G. F. Ţepelea, *Prima simplificare a ortografiei cu caractere chirilice*, în „Biserica ortodoxă română", 83 (1965), 7—8, p. 777—782.
Ul	=	*Universul literar*. VIII (1892) nr. 10.
Univ	=	*Universul*. Foaia politică ilustrată. Bucureşti, II (1885) nr. 265, din 12 iulie.
Ursu Ads	=	Despina Ursu, *Încadrarea morfologică a substantivelor neologice în limba română din perioada 1760—1860*, în „Anuarul de filologie" Iaşi, XVI (1965), 113—121.
Ursu En	=	N. A. Ursu, *Problema etimologiei neologismelor limbii române*, în „Anuarul de filologie" Iaşi, XVI (1965), 105—111.
Ursu IM	=	N. A. Ursu, *Preocupările lingvistice ale lui Ioan Maiorescu*, în „Studii şi cercetări ştiinţifice", Iaşi, XII (1961), fasc. 2, p. 205—208.
Ursu VP	=	N. A. Ursu, *Părerile doctorului Vasilie Popp asupra ortografiei româneşti cu litere latine*, în „Studii şi cercetări ştiinţifice" Iaşi, VII (1956) fasc. 2, p. 35 şi urm.
Ursu N	=	Despina Ursu şi N. A. Ursu, *Observaţii privitoare la adaptarea neologismelor în limba română*, în LR XV (1966), p. 245—254.
Ursu TŞ	=	N. A. Ursu, *Formarea terminologiei ştiinţifice româneşti*. Bucureşti, 1962.
Vasiliu	=	Em. Vasiliu, *Fonologia limbii române*. Bucureşti, 1965.
Vasiliu FD	=	Em. Vasiliu, *Fonologia istorică a dialectelor dacoromâne*. Bucureşti, 1968.
Vasiliu SF	=	Em. Vasiliu, *Cîteva observaţii asupra sistemului fonologic al limbii române*, în SCL VII (1956) 1—2, p. 27—34.
Văcărescu Gr. II	=	*Observaţii sau Băgări dă seamă, asupra reguleloru gramaticii rumâneşti adunate şi alcătuite de dumnealui Ianache*

Scanned with OKEN Scanner

Văcărescul cel dă acum dicheofilax a Bisericii cei mari a răsăritului şi mare vistier a Prinţipatului Valahiei. Tipărită acum întru al doilea rîndu în Viena Austriei. 1787.

Vendryes L = J. VENDRYES, *Le langage*. Paris, 1921.

Verburg, Bopp = P. A. VERBURG, *The Background to the Linguistic Conceptions of Bopp*, în „Lingua" II, (1950) 4, 438—468.

Vianu APr. = TUDOR VIANU, *Arta prozatorilor români*. Bucureşti, 1941.

Vianu H. = TUDOR VIANU, *Influenţa lui Hegel în cultura română*, 1933, în A. A. Memoriile Secţiunii literare. Seria III. Tomul VI. (Premiul Năsturel 1933).

Vianu RI = TUDOR VIANU, *Raţionalism şi istorism* (Studii de filozofia culturii). Bucureşti, 1938.

Vîrtosu P = EMIL VÎRTOSU, *Paleografia româno-chirilică*. Editura ştiinţifică, Bucureşti, 1968.

Voci = ARON PUMNUL, *Voci asupra vieţii şi însemnătăţii lui, dimpreună cu documintele relative la înfiinţarea catedrei de limba şi literatura românească la gimnasiul superior din Cernăuţ*, precum şi scrierile lui mărunte şi fragmentare, publicate de Drul Ion al lui G. Sbiera. Cernăuţi, 1889.

Volney 1852 = Charles comte de Chasseboeuf, Volney, *Oeuvres complètes*, Paris 1852

VP = *Vocea Prahovei*. Ploieşti III (1877) nr. 5, 9, 11.

Wald P = LUCIA WALD, *Progresul în limbă. Scurtă istorie a limbajului*. Bucureşti, 1969.

Weigand, Jb. 3 = GUSTAV WEIGAND, *Der Banater Dialekt*, în „Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache (rumänisches Seminar) zu Leipzig, 3, Leipzig, 1896.

Weigand, Jb. 4 = GUSTAV WEIGAND, *Körösch- und Marosch-Dialekte*, „Jahresbericht. . .", 4, Leipzig, 1897.

Whitney, VL = W. D. WHITNEY, *La vie du langage*. Ed. a III-a. Paris, 1880.

Witting = CLAES WITTING, *Phone et phonème, graphe et graphème*, în „Studia Neophilologica" XXXII (1960) 2, p. 320—326.

Zugun HS = PETRU E. ZUGUN, *Polemica filologică dintre Gh. Săulescu şi I. Eliade Rădulescu*, AUI, XII (1966), 2, p. 183 ş.u.

ZUGUN M = PETRU E. ZUGUN, *Din istoria ortografiei româneşti*, în AUI XIV (1968), 1, p. 43.

Redactor: GEORGETA MITRAN
Tehnoredactor: MELUŞ TUREAC

Bun de tipar 12 VII 1976. Tiraj 2.100 ex. Hîrtie scris I A tratată cu 83%. Format 16/61×86 de 36,72 G/m². Coli de tipar 15,25.

C.Z. pentru biblioteci mari {459—1:459.085.3—15 / 459.085.3—15:459—1

C.Z. pentru biblioteci mici 459—1:459.0853—15

Întreprinderea poligrafică Informaţia
str. Brezoianu nr. 23—25, Bucureşti
REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA

Scanned with OKEN Scanner